

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Хмельницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

– Том 7 –

Кам'янець-Подільський
2026

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

Н16

Друкується згідно рішення науково-методичної ради
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
протокол №5 від 08.07.2026 р.

Рецензенти:

Венгерська В. О., професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор
Могильний Л. П., професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор

Редколегія:

Свиридюк О. О., директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (голова);
Комарницький О. Б., доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (співголова);
Вашук Д. П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України;
Калуцький С. С., кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
Сльозкін М. О., доктор філософії, науковий співробітник науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);
Хоптяр А. Ю., кандидат історичних наук, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор).

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. / [редкол.: О. О. Свиридюк (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. іст. музей-заповідник, 2026. Т. 7. 224 с.

До сьомого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» увійшли матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (23 квітня 2026 р.).

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

©Автори статей, 2026

| ЗМІСТ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ КРАЮ

Анатолій Трембіцький. Андрій Хойнацький – ДОСЛІДНИК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ.....	6
Віктор Худняк. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО СКЛИКАННЯ У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ АНАТОЛІЯ ГЛУШКОВЕЦЬКОГО	17
Марина Кругляк. РОЗЛУЧЕННЯ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	24
Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд. ДІЯЛЬНІСТЬ ВІННИЦЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ МИСЛИВЦІВ І РИБАЛОК В 1920-ті	35
Богдан Пецюх. ЄВРЕЇ-БІЖЕНЦІ З ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПРИКОРДОННІ ПОДІЛЛЯ У 1920-х рр. ..	42
Світлана Коржик. ЛЕТИЧІВЩИНА 100 РОКІВ ТОМУ. РІК 1926	51
Олександр Гадинко. СТОРОЖИНЕЦЬ НА ШПАЛЬТАХ ПЕРІОДИКИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст	66
Анатолій Лисий. КОРОЛІВСЬКЕ ТУРНЕ БРАЦЛАВЩИНОЮ 1787 РОКУ	77

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

- Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр.** СУДНОПЛАВСТВО
ПО РІЧЦІ ДНІСТЕР (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)84
- Сергій Єсюнін.** КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ТА
ПРОСКУРІВ – ЦЕНТРИ КРАВЕЦЬКОГО РЕМЕСЛА
ПОДІЛЛЯ (ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)93
- Марія Мельничук.** ОСОБИСТЕ ДВОРЯНСТВО
НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЗА
МАТЕРІАЛАМИ «СПИСКУ ДВОРЯН, ВІДНЕСЕНИХ
В РОДОВІДНУ КНИГУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ»
1897 РОКУ111
- Олександр Комарніцький, Людмила Комарніцька,
Владислав Комарніцький.** ФІНАНСОВО-ГОСПОДАР-
СЬКІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНОЇ ТА
ОСВІТНЬОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СЕЛЯНСЬКОЇ
ГРОМАДИ ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ СЕЛА
ВЕЛИКІ ВІРМЕНИ, 1868–1895 рр.)115
- Володимир Байдич, Олег Погорілець.** СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА МЕДЖБІЖ ПРОСКУ-
РІВСЬКОГО ПОВІТУ В 1920-х рр120
- Богдан Гринюка.** ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
МЕДИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СЕЛА КОЦЮБИНЦІ
(ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)131
- Анатолій Скрипник.** ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ РЕСУРСНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЛІТАРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ
ПРИЧОРНОМОР'Я У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.140
- Сергій Сидорук.** ЛОКАЛЬНИЙ ОПІР МОБІЛІЗАЦІЇ:
ПРАКТИКИ УНИКНЕННЯ ТА ПЕРЕШКОДЖАННЯ
УПІЙМАННЮ РЕКРУТІВ У ГРОМАДАХ ПРАВО-
БЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.149

Степан Васишин. ГРОМАДСЬКИЙ СЕКТОР У РОЗБУДОВІ ОСВІТНЬОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ: ДІЯЛЬНІСТЬ «ТОВАРИСТВА ПІДТРИМКИ БУДІВНИЦТВА ПУБЛІЧНИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ» НА ПОДІЛЛІ.....	158
Віктор Адамський. ЗАСНУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»: ДО ВИТОКІВ ПРОЦЕСУ	164
Руслан Зелінський, Володимир Лазаренко. МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ НА ПОДІЛЛІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬ- СКИХ ЕПАРХИАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»).....	179
Сергій Олійник. ПОШУКИ ІСТИНИ (ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕПАРТАМЕНТОМ ІНОСЛАВ'Я ТА ІНОВІР'Я МІНСТЕРСТВА ІСПОВІДАНЬ УКРАЇН- СЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО СПРАВ КСЬОНДЗІВ ТОКАРЖЕВСЬКОГО ТА ЯВОРОВИЧА)	190
Артур Михайлик. РУЙНУВАННЯ ТА ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД НА ПОДІЛЛІ ЯК ЗАСІБ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ БОРотьБИ З РЕЛІГІЄЮ В 1920 – 1930-х рр.....	195
Андрій Задорожнюк. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НА ІСТОРИЧНИХ МАПАХ ТА ПРЕДМЕТАХ ФАЛЕРИСТИКИ.....	203
Максим Сльозкін. ХУДОЖНІ ВИСТАВКИ ЯК ОДИН ІЗ ЕЛЕМЕНТІВ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ).....	215

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ КРАЮ

Анатолій ТРЕМБІЦЬКИЙ,

*доктор історичних наук, старший науковий
співробітник, головний науковий співробітник відділу
новітньої історії Поділля Центру дослідження
історії Поділля Інституту історії України НАНУ
при Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка*

АНДРІЙ ХОЙНАЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ

*У статті розкрито життєві шляхи, діяльність і творчу спадщину маловідомого українського історика, краєзнавця, етнографа, професора волинської духовної семінарії (1863–1871), ніжинського юридичного ліцею князя О. Безбородька (1871–1875) і ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька (1875–1888), протоієрея Андрія Федоровича Хойнацького (*16.07.1837, Полонне – †27.08.1888, Ніжин), автора понад 260 праць з історії, краєзнавства та етнографії Волині та Поділля.*

Ключові слова: історик, краєзнавець, етнограф, професор, протоієрей, Андрій Хойнацький, Полонне.

До знакових постатей драматичної і величної історії українського народу, які відслонили завісу над дійсністю другої половини ХІХ ст., що спричинило великі зрушення на дослідницьких теренах, необхідно віднести українського історика, історика української православної церкви, краєзнавця, етнографа, педагога, протоієрея Андрія Хойнацького, який зробив чималий внесок у вивчення історико-культурної та духовної спадщини Пів-

денно-Східної Волині другої половини XIX ст. та її визначних особистостей.

Андрій Федорович (Федорович) Хойнацький народився 16 липня 1837 р. у стародавньому містечку Полонному Новоград-Волинського повіту (нині – місто Хмельницької області) у сім'ї Федора Симеоновича Хойнацького (*1817 – †11.12.1865), православного парафіяльного священника з'єднаної Полонської Хрестовоздвиженсько-Георгіївсько-Стрітенського парафії [2, с. 2; 7, с. 21]. Мати Сусанна Осипівна (з священницького роду Сельських із с. Білецьке неподалік Полонного; *1819? – †1853) [12, с. 136]. У цьому ж містечку народився і провів дитячі роки Андрій Хойнацький.

Життєвий шлях Андрія Хойнацького проліг із рідного Полонного до Кременецького повітового духовного училища імені Миколи Гоголя (1849–1853), де отримав гарну початкову освіту. Юнацькі роки пройшли у Волинській духовній семінарії (1853–1859), де характеризувався як учень «здібностей досить добрих, старанності вельми ревної, успіхів досить добрих, поведінки відмінно доброї». Закінчив семінарію у 1859 р. у першому відділенні, за першим розрядним списком [2, с. 2; 3, с. 2; 7, с. 27].

Для отримання вищої духовної освіти Андрій Хойнацький у 1859 р. вступив у Київську духовну академію і з честю у червні 1863 р. закінчив академічну освіту із зарахуванням до 1-го розряду зі ступенем магістра богослов'я [7, с. 28]. Після її закінчення направлений викладачем священного писання і класичних (грецької, латинської) мов у паралельних класах вищого, середнього і нижчого відділень Волинської духовної семінарії (1863–1871). У 1866–1871 рр. викладав ще й французьку мову. 10 листопада 1863 р. Святіший Синод присвоїв йому звання професора зі Святого Письма, грецької і латинської мов. Згодом отримав звання старшого професора і став членом педагогічного правління семінарії [1, с. 625; 2, с. 2; 3, с. 2].

12 лютого 1870 р. архієпископом Волинським і Житомирським Агафангелом (Соловйовим) Андрій Хойнацький рукопокладений в сан ієрея [7, с. 28]. 5 жовтня 1871 р. змінив посаду

професора Волинської духовної семінарії на більш ширше поле педагогічної діяльності – професора Закону Божого Ніжинсько-го юридичного ліцею князя О. Безбородька та діючій при ньому чоловічої гімназії. Одночасно став штатним настоятелем домової Свято-Олександрівської церкви Ніжинського юридичного ліцею [1, с. 625; 2, с. 2; 3, с. 5]. 14 вересня 1875 р. замість Ніжинського юридичного ліцею було відкрито історико-філологічний інститут князя О. Безбородька, що давав широку історико-літературну освіту та готував учителів: класичних мов, російської мови й словесності, історії для середніх шкіл. В інституті А. Хойнацький був професором богослов'я і законовчителем гімназії, настоятелем інститутської церкви і 21 березня 1879 р. отримав сан протоієрея. Тривалий час був членом повітового відділення училищної ради і за сумісництвом з 1884 р. – законовчителем 7-го класу Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич [7, с. 31–32].

Науково-літературна спадщина українського історика і краєзнавця, Андрія Федоровича, одного з тих, хто започаткував та активно сприяв становленню історико-церковного краєзнавства Волині, а це понад 260 друкованих (у т. ч. 3 рукописи) історичних та релігійно-богословських монографій, брошур, статей, розвідок, далеко «не вичерпує всього», що ним надруковано [3, с. 33], оскільки багато публікацій «розсіяні по різних виданнях» і деякі не можливо віднайти [3, с. 40]. Чималий творчий доробок, створений у контексті української історії та культури за тематикою умовно поділяється на праці з:

– історії України, у яких досліджував і популяризував історію Волині, Центрального, Східного і частково, Західного (Галицького) Поділля, та упродовж 1868–1886 рр. видрукував 23 значні за обсягом різноманітні історико-краєзнавчі матеріали з історії рідного Полонного [7, с. 36]. Одними з кращих його історико-краєзнавчих розвідок стали публікації про: участь Волинського духовенства в подіях 1812 р. під час захоплення французькою армією українських земель Західної Волині, яка розгромила третю російську армію генерала А. Тормасова; оприлюднення у Старокостянтинові маніфесту про народження

імператора Олександра Миколайовича; скасування римо-католицького монастиря на Волині; зникнення старовинних документів із церков Волині; помилки істориків щодо уявного зниклого міста; перебіг Січневого польського повстання 1863 р. під проводом Едмунда Ружицького в Полонному та його околицях; спогади батька про давні звичаї, побут населення, князів Любомирських, до володінь яких належало містечко, та ін. [2, с. 5; 3, с. 26–28; 4; 7, с. 38, 46]. Для написання великої краєзнавчої розвідки «Полонские православные священники и банда Ружицкого в 1863 г.» (1868) [16] дослідник використав оригінальні документи наданні благочинним полонським протоієреєм Ігнатієм Немоловським та парафіяльним священником Григорієм Громачевським, щодо його конфлікту з польськими повстанцями, які примушували його, погрожуючи смертю, благословити їх на боротьбу та закликати людей до повстання [7, с. 73]. 1 травня 1863 р. «банда поляків» із майже 200 заколотників-кіннотників під проводом командувача повстанськими силами на Волині полковника Едмунда Ружицького без бою зайняли містечко Полонне. Вони спершу пограбували поштову контору (забрали гроші, папери, коней), у волосному управлінні розбили шафи і знищили всі книги, папери та захопили статутні грамоти, в будинку пристава забрали всі секретні папери, та проголосили про своє тимчасове панування в Полонному, яке, на щастя, тривало лише три дні. Е. Ружицький втративши надію на допомогу від генерала І. Висоцького, залишив містечко і повів свій загін у Миропіль [7, с. 73; 16, с. 208–209], де 16–17 травня відбулася сутичка повстанців із російськими військовими частинами, в якій 127 повстанців загинули, 18 – поранено, 66 – захоплені в полон і страчені. Росіяни втратили 2 вояків, а 11 – отримали поранення. Е. Ружицький із залишками свого загону відступив у Заславський повіт, де 26 травня стався бій під Салихою, і Е. Ружицький через Пальчинецький прикордонний пост, втік у місто Радивилів [7, с. 74; 16, с. 207]. Про історичний факт перебування польських повстанців у травні 1863 р. у Полонному та їх діяльність Андрій Хойнацький згадував і в своїх пізніших

статтях, які охоплюють значний період історії Полонного в церковно-релігійному висвітленні [7, с. 74; 8; 9];

– історії храмів, сакральної архітектури та сакрального мистецтва, в яких подав описи внутрішнього облаштування храмових споруд, зокрема, й Почаївської лаври та Божій Матері на Горі Почаївській, що принесло йому популярність і він увійшов в українську церковну історіографію як «співець Гори Почаївської» [2, с. 2; 7, с. 36]; опублікував статті про Василівську церкву св. Володимира у Володимирі; Ніжинський Благовіщенський чоловічий монастир; Ніжинський Введенський дівочий монастир; Свято-Олександрівську церкву Ніжинського історико-філологічного інституту кн. О. Безбородька; про неіснуючі православні церкви і монастирі в Луцьку; православний кафедральний собор у Житомирі; стародавню Богоявленську церкву в Острозі; стародавній замок на горі Бони у Кременці; мінарет у Кременці та інші забуті православні святині Південно-Східної Волині; будинок князів Острозьких та православну Волинську духовну семінарію у Кременці [2, с. 3; 7, с. 37]. Як уродженець Полонного дослідник віддав належну данину і своїй малій батьківщині, опублікувавши в 1882–1883 рр. серію статей про пам'ятки сакрального зодчества [3, с. 24; 7, с. 37] – полонські церкви: Богородично-Почаївської [8; 10], Георгіївської [15], Іовле-Феодорівської цвинтарної [8], Стрітенської [11; 15] та Хрестовоздвиженської [15]. У працях подав детальний аналіз кожної споруди, вказав на первинний вплив візантійських традицій церковного будівництва, описав внутрішнє убрання храмів та проаналізував фінансові витрати на їх побудову. У працях «Богородично-Почаевский приход в м. Полонном, Волинской губернии, Новоград-Волинского уезда» (1882) [12], «Бывший Крестовоздвиженско-Георгиевско-Сретенский приход в м. Полонном, Новоград-Волинского уезда, и настоятель его священник Феодор Хойнацкий» (1883) [10], описав історію парафій, їхніх священників і причту в 1790–1830 рр. [7, с. 37; 8; 9]. Подав детальний опис внутрішнього облаштування Богородично-Почаївської церкви [9], згадав і про полонську Покровську церкву і православний трибанний храм – церкву Святої Трійці.

Згодом ці матеріали подав у книзі «Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волини» (Житомир, 1878), яку Священний Синод схвалив для бібліотек духовних семінарій та училищ, середніх навчальних закладів Міністерства народної освіти [7, с. 37];

– історії православ'я та релігійно-морального життя на Волині, де розкрив історію православної церкви на Волині, історію інквізиції в Литві, Польщі та Україні; дослідив історію і догматику уніатства, уніатського Богослужіння, уніатських богослужбових книг (Апостол, Євангелія, акафісти, часослови тощо); висвітлив історико-культурну та політичну сторони поширення уніатства на Волині [2, с. 5; 7, с. 37]. У численних релігійно-богословських праць звертав увагу на такі складники богослов'я, як: агіографію, еортологію, літургіку, пастирське богослов'я. Складав акафісти на честь чудотворної ікони Божої Матері Козельщанської, чудотворної ікони Божої Матері Почаївської, преподобного Іова, писав про нагальні питання пастирської практики, вживання вінків під час похорону, проведення відпустів тощо [3, с. 26; 7, с. 45];

– історико-церковної біографістики, які присвятив життєдіяльності видатних історичних (М. Гоголя), релігійно-церковних діячів і вищого духовенства Волині [2, с. 5; 7, с. 37–38]; одним із перших у статті «Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия)» («Подольские епархиальные ведомости», 1870) [13], історико-біографічному нарисі «Преподобный Феодор, князь Острожский» (1876) [7, с. 89], у праці «Преподобный Феодор, князь Острожский, в монашестве Феодосий (11-го и 28-го августа)», написаній 1876 р., а видрукованій в 1878 р. [7, с. 90], особливу увагу приділив життю і діяльності військового, державного і релігійного діяча Великого князівства Литовського, намісника Луцького князівства, учасника гуситського руху, прапрадіда князя Костянтина Острозького – князя Феодора (Федора) Острозького (в чернецтві преподобного Феодосія; *1360 – †11.08.1460), який брав найближчу участь в історичній долі

Волині та Поділля і багато зробив для оборони й розбудови українського суспільства у складі Великого князівства Литовського в XIV–XV ст. Згадав і про його батька князя Данила (розмовна форма біблійного імені Даниїл) Острозького, який княжив у Турові, Холмі та Острозі, в 1341 р. брав участь у повстанні проти польського короля Казимира III [2, с. 5; 7, с. 88]. Дослідник звернув увагу на кровопролитну битву з поляками за Подільську землю на річці Мурафі біля Копостирина (Вінниччина) 30 листопада 1432 р., де литовсько-руське військо під проводом луцького воєводи Феодора Острозького, розгромило військо Королівства Польського, під командуванням воєводи руського Яна Менжика і воєводи польського Віцентія з Шамотул, під час переправи польських військ через ріку Мурафу [7, с. 90]. Постриг князя Феодора Острозького у чернецтво Андрій Хойнацький розцінював як його духовний, оскільки він «перетворив земного князювання славу в чернецький образ смирення і замість ворогів видимих на невидимі ополчився він». Преподобний Феодор дожив до глибокої старості і спочив 11 серпня 1460 р. Через 100 років його мощі були знайдені монахами Києво-Печерського монастиря нетлінними і князь був канонізований до лику святих [7, с. 91]. Дослідник опублікував біографічні статті і про парафіяльних священиків Полонного [7, с. 87; 8–12], у т. ч. й про свого діда Симеона [15], батька Феодора [16] і брата Стефана [17], які й досі є цінним правдивим джерелом для вивчення регіональної історії Хмельниччини у другій половині XIX ст., але, на жаль, вітчизняні історики та краєзнавці дуже мало обізнані з ними [7, с. 92]. Статті з історико-церковної біографістики й досі привертають увагу вітчизняних дослідників, бо містять найбільш детальний його життєпис, складений на основі багатьох джерел, значна частина яких втрачена в XX ст.

Помітний слід Андрій Федорович залишив і в етнографії, вивчаючи історію культури, родинного укладу та харчування волинян; форм їхнього побуту в широкому сенсі цього слова, історію їхнього світогляду. Досліджував народні вірування і марновірства, звичаї, знання, обряди та обрядовість, традиції; писав

про піснярів та їх піснеспіви в православній і римо-католицькій церкві; про нічні вуличні співи та весільні пісні в українських селах, містечках і містах; про похоронну молитву «Боже духів»; про відпусти, що відбувалися в православних церквах на теренах Волині та Поділля; охарактеризував срібний напрестольний одяг у храмі Успіння Божої Матері у Почаївській лаврі [7, с. 38], звернувши увагу на українських лірників і кобзарів [7, с. 80; 14].

У праці «Обжинки (воспоминания из южнорусской жизни)» (СПб., 1876) [5] описав стародавній традиційний народний звичай святкування закінчення польових робіт зі збирання озимого хліба – «обжинки»; про давні волинські звичаї і правдиві події з життя православної громади у XVIII ст. У статті «Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волини (из воспоминаний и рассказов моего отца)» (Кременець, 1886) [1], висвітлив давні звичаї волинян і правдиві події з релігійно-морального життя православної громади у рідному Полонному (князів Любомирських, непрості відносини з ксьондзами, призначення священників на Волині в розпал унії, старовинні звичаї та пенітенціарні заходи проти невинуватих говільників та нецнотливих наречених на Волині, страту «хриstopродавців», організації сліпих жебраків, їх «спеціальну» мову тощо), про своє походження з давнього священницького роду Хвої і про те як священник Хвоя став Хойнацьким [7, с. 78–79].

Плідна наукова діяльність протоієрея Андрія Хойнацького була високо оцінена сучасниками, він був обраний членом Історичного товариства Нестора Літописця в Києві, дійсним членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії та Московського товариства любителів духовної просвіти [2, с. 2; 3, с. 37; 7, с. 32–33].

Відомий український історик та етнограф Орест Левицький стверджував, що персона о. Андрія, з урахуванням його численних наукових історико-краєзнавчих праць і літературних здобутків, «належить до числа тих небагатьох скромних працівників нашої вітчизняної духовної писемності, які без зайвого галасу, не мудруючи лукаво, працюють у затишку своїх провінційних

кабінетів, присвятивши усі найкращі сили вивченню рідної старовини, рідних місцевих святинь і взагалі видатних явищ релігійно-морального життя православного народу» [7, с. 49].

Відомий український історик, краєзнавець, етнограф, професор, протоієрей Андрій Федорович Хойнацький раптово, після нетривалої хвороби, помер у Ніжині на 52-му році життя 27 серпня 1888 р. Похований на кладовищі при Ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі [6, с. 1324; 7, с. 33], але, на жаль, могила не збереглася.

Вся наявна творча спадщина Андрія Хойнацького й досі зберігає велику історичну цінність завдяки багатому фактичному матеріалу, що міститься в опублікованих працях, буде належним чином оцінена, оскільки безсумнівно заслуговувала і завжди буде заслуговувати на гідну оцінку вітчизняними науковцями, краєзнавцями і богословами, які поставлять його на високе почесне місце в ряду кращих наукових дослідників української історії, краєзнавства та етнографії другої пол. XIX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрей Хойнацкий. Волынская духовная семинария: история первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Почаев, 1901. С. 625–626.
2. Андрій Хойнацький (1837–1888): біобібліографічний нарис до 175-річчя від дня народження / Волинський національний університет ім. Лесі Українки. Бібліотека; уклад. Л. Дейнека. Луцьк. 2012. 6 с.
3. Вольнец [Левицкий О. И.]. Двадцатипятилетие церковно-литературной деятельности протоиерея А. Ф. Хойнацкого (7-го октября 1862–1887 г.). Почаев: Типография Почаевской лавры, 1887. 40 с.; Волынские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). 1887. № 30. С. 913–927; № 32. С. 995–1007.
4. П. А. Х-ий [Хойнацкий Андрей]. Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волыни (из воспоминаний и рассказов моего отца). ВЕВ. 1886. № 32. С. 1035–1039; № 33. С. 1059–1070; № 34. С. 1094–1105; № 36. С. 1165–1175.

5. Полонский Паныч. [Андрей Хойнацкий]. Обжинки (воспоминания из южнорусской жизни). Нива (СПб.). 1876. № 36. С. 604–609; № 37. С. 620–621.

6. Протоиерей А. Ф. Хойнацкий (некролог). Прибавление к Церковным ведомостям (СПб.). 1888. № 47. С. 1324–1325.

7. Трембіцький А. М. Андрій Хойнацький (*1837 – †1888): історик, краєзнавець, етнограф, педагог, богослов, просвітник: монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 538 с.; іл.

8. Хойнацкий Андрей. Богородично-Почаевская церковь в м. Полонном с Иовле-Феодоровскою кладбищенскою церквью, ее положение, причт и приход в настоящее время. ВЕВ. 1883. № 10. С. 259–268; № 11. С. 294–303; № 12–13. С. 317–325.

9. Хойнацкий Андрей. Богородично-Почаевский приход в м. Полонном, Волынской губ., Новоград-Волынского уезда. ВЕВ. 1882. № 26. С. 825–829.

10. Хойнацкий Андрей. Бывшая Крестовоздвиженская церковь в м. Полонном, Новоград-Волынского уезда. ВЕВ. 1883. № 1–2. С. 7–17; № 3. С. 53–67.

11. Хойнацкий Андрей. Бывшая Сретенская церковь в м. Полонном Новоград-Волынского уезда. ВЕВ. 1883. № 4. С. 83–94.

12. Хойнацкий Андрей. Бывший Крестовоздвиженско-Георгиевско-Сретенский приход в м. Полонном, Новоград-Волынского у., и настоятель его священник Феодор Хойнацкий. ВЕВ. 1883. № 5. С. 112–120; № 6. С. 136–156.

13. Хойнацкий Андрей. Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия). ПЕВ. 1870. № 1. С. 5–12; № 2. С. 37–46; № 3. С. 61–66.

14. Хойнацкий Андрей. Малороссийские лирник и кобзарь. Нива (СПб.). 1882. № 14. С. 324, 332.

15. Хойнацкий Андрей. О бывших Полонских церквах: Георгиевской, Крестовоздвиженской и Сретенской, на место которых сооружена ныне Богородично-Почаевская церковь, до соединения их в один приход. Церковь Георгиевская. ВЕВ. 1882. № 26. С. 829–841; № 30. С. 963–974.

16. Хойнацкий Андрей. Полонские православные священники и банда Ружицкого в 1863 г. ВЕВ. 1868. № 9. С. 172–180; № 10. С. 206–214.

17. Хойнацкий Андрей. Священник местечка Полонного Стефан Хойнацкий, и построенная им Богородично-Почаевская Полонская церковь с кладбищенскою Иовле-Феодоровскою церковью. ВЕВ. 1883. № 7. С. 170–181; № 8. С. 195–210; № 9. С. 224–244.

Віктор ХУДНЯК,

*аспірант кафедри археології, спеціальних історичних
і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка*

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО СКЛИКАННЯ У НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ АНАТОЛІЯ ГЛУШКОВЕЦЬКОГО

У статті висвітлюється внесок українського історика Анатолія Глушковецького у дослідження організації та проведення виборів до Державної Думи Російської імперії першого та другого скликання у Подільській губернії.

Ключові слова: *Анатолій Глушковецький, вибори, Державна Дума, депутат, губернатор, Подільська губернія, монографія, стаття.*

Системний аналіз виборів до імперської Державної Думи в рамках конкретного адміністративного регіону – Подільської губернії тривалий період здійснює сучасний український історик – Анатолій Глушковецький. Особливий акцент в його наукових розвідках приділяється організації та проведення виборів до I та II Думи. Зважаючи на це його науковий доробок та внесок у вивчення зазначеної тематики потребує історіографічного аналізу.

Автор прагне на основі аналізу наукових праць сучасного українського історика Анатолія Глушковецького дослідити його внесок у вивчення процесу організації та проведення виборів до I та II Державної Думи Російської імперії, як важливого елементу суспільно-політичного життя Наддніпрянської України на початку XX ст., зафіксувати масштабність та глибину наукового дослідження, вивчити можливість/необхідність його розширення, продовження або переосмислення.

Беззаперечним фактом для сучасного наукового українсько-го співтовариства є твердження, що на сьогодні А.Л. Глушковецький є одним із провідних фахівців з організації та проведення виборів депутатів Державної Думи Російської імперії.

У 2008 році історик захистив дисертацію на тему: «Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906-1907 роках (на матеріалах Подільської губернії)» [1]. Вказана історична студія лягла в основу написання автором монографії «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії» [2], яка побачила світ в 2010 році. У третьому розділі монографії А.Л. Глушковецький детально розглянув організацію та проведення думських виборів в розрізі конкретного регіону – Подільської губернії.

Вказана робота, на думку автора, має фундаментальний та характер, оскільки дала український історичний науці непересічний (і наразі поки не повторений) приклад глибокого комплексного наукового дослідження взаємовпливу та взаємозалежності громадсько-політичної боротьби, ходу виборчого процесу, аналізу депутатського складу та характеру його діяльності в усіх чотирьох складах Державної Думи Російської імперії на прикладі одного окремого історичного регіону – Подільської губернії.

Набувши за попередні роки наукової діяльності значного професійного та наукового досвіту та використавши комплексний методологічний підхід до джерельної бази А.Л. Глушковецький в аналізованій монографії зумів створити без перебільшення видатну роботу із теми дослідження діяльності та складу депутатів Державної Думи російської імперії, яка наразі є концептуальною для української історичної науки з дослідження виборів до Державної Думи та є основою для подальших наукових пошуків із цієї проблематики.

Наукова робота А.Л. Глушковецького як загалом, так і в частині дослідження організації та проведення виборів до I та II Державної Думи Російської імперії від Подільської губернії (1906–1917 рр.) має логічну та цілісну структуру.

У вступі до монографії автор вже чітко фіксує об'єкт наукових студій всієї роботи – суспільно-політичне життя в Подільській губернії під час виборів до Державної Думи Російської імперії усіх чотирьох скликань, особливості виборчих процесів у краї, напрями, форми і методи діяльності місцевої влади щодо організації виборів у Подільській губернії, передвиборна боротьба в краї та діяльність подільських депутатів у Державних Думах російської імперії початку XX ст. [2, с. 5].

Окремої уваги в роботі А.Л. Глушковецького заслуговує використана джерельна база дослідження. Основу дослідження становлять писемні джерела, документальні та оповідні, які поділені на п'ять груп: 1) законодавчі акти, 2) ділові документи, 3) статистично-довідкові матеріали, 4) періодика, 5) документи особового походження. У цілому використано матеріали 42 фондів із 5 архівів України та Росії [2, с. 22-24].

Дослідник наголошує, що перша виборча кампанія до Державної Думи стала серйозним випробуванням для місцевої влади, яка була змушена оперативно адаптуватися до динамічних законодавчих змін в умовах революційного підйому. Зокрема, 6 вересня 1905 р. Подільська губернська адміністрація за власної ініціативи розробила уніфікований механізм роз'яснення селянам змісту Маніфесту від 6 серпня. Такі превентивні дії місцевого керівництва дозволили дещо знизити рівень суспільної недовіри та нівелювати результати революційної пропаганди. Водночас навіть адміністративні кола усвідомлювали суттєві недоліки виборчого законодавства та обмеженість повноважень майбутньої «Булігінської» думи.

Автор встановив, що подільський губернатор О. Ейлер своїм циркуляром 24 вересня 1905 р. доручив повітовим предводителям дворянства здійснити підготовку списків виборців до 10 жовтня 1905 р., а до 5 грудня мали вже мали відбутись виборчі з'їзди повітових землевласників і міських виборців, обрання депутатів планувалось провести не пізніше 15 грудня [2, с. 84].

Історик довів, що Маніфест 17 жовтня виявився цілковитою несподіванкою для губернського керівництва. Це змусило губер-

натора адаптувати подальші розпорядження до нових реалій. Подальше впровадження виборчого закону від 11 грудня поглибило розгубленість повітових чиновників, зокрема щодо механізму проведення передвиборчих зборів без попереднього дозволу. Через це у секретному циркулярі від 4 лютого 1906 р. адміністрація роз'яснила повітовим справникам, що для проведення зборів достатньо лише повідомити поліцію за 24 години. Таким чином, А.Л. Глушковецький спростовує тезу С.М. Сідельнікова про тотальну заборону зібрань місцевою владою та нівелювання агітації на Поділлі [2, с. 88].

Автор монографії зазначає, що зусилля центральної та місцевої влади були спрямовані на стабілізацію суспільних настроїв і залучення населення до виборчого процесу. Використовуючи метод «батога та пряника», адміністрації вдалося досягти цієї мети. Для координації процесу було створено ієрархічну мережу комісій: у кожному повіті діяли комісії, підпорядковані Подільській губернській виборчій комісії. До їх складу входили представники місцевої еліти: предводителі дворянства, члени окружних судів, мирові посередники та міські голови.

Спираючись на ґрунтовну джерельну базу, дослідник детально аналізує суперечності між нормами закону та тогочасними реаліями. Зокрема, виявлено проблеми з логістикою та інфраструктурою: брак приміщень для зборів, неспроможність поліції вчасно доставити всі запрошення, а також відсутність у багатьох виборців належним чином завірених договорів оренди житла. Крім того, зафіксовані численні випадки оскарження рішень повітових комісій. Яскравим прикладом є ситуація в міській курії м-ка Хмільник, де первинну обрання виборщиком Є. Кіціса було скасовано на користь Ф. Новака (прихильника ПСР). Останній отримав більше голосів, проте результати спочатку намагалися поставити під сумнів через зайві цифрові помітки на виборчих записках.

А.Л. Глушковецький аргументовано доводить, що попри певні організаційні недоліки, адміністрація Подільської губернії належним чином виконала свої обов'язки, забезпечивши висо-

ку електоральну активність. Показовим, на думку історика, є те, що на попередніх з'їздах дрібних землевласників явка на Поділлі була найвищою в імперії. За даними російських дослідників, вона становила 45,8%, тоді як уточнені розрахунки автора вказують на ще вищий показник – 54,8% від загальної кількості виборців у списках (для порівняння: у Харківській губернії цей показник склав лише 6,8%). Висока активність спостерігалася і в інших категоріях: явка міських виборців сягнула 54,6%, а великих землевласників – вражаючих 74,7% [2, с. 103].

Окрему увагу в монографії приділено особливостям виборчої кампанії до II Державної Думи. На основі аналізу історичних джерел автор доводить, що попри формальне збереження чинності «закону 11 грудня», фактично уряд П.А. Столипіна ініціював масштабне втручання місцевої влади у виборчий процес. Через низку урядових «роз'яснень» та інструкцій було суттєво обмежено виборчі права. Це призвело до масового виключення зі списків робітників, селян без постійного домоволодіння, а також тих, хто придбав землю через Селянський поземельний банк. Таким чином, значна частина електорату, яка брала участь у виборах до I Думи, була позбавлена права голосу, що безпосередньо вплинуло на результати волевиявлення [2, с. 104-105]. На основі архівних матеріалів автор встановив, що губернатор О. Ейлер видав низку секретних розпоряджень (зокрема від 20 грудня 1906 р.), якими санкціонував пряме втручання правоохоронних органів у виборчий процес. Метою цих дій було недопущення обрання ліворадикальних або «неблагонадійних» кандидатів. Дослідник констатував, що адміністративний ресурс під час виборів до II Думи став визначальним. На відміну від попередньої кампанії, влада діяла більш прямолінійно та демонстративно. До найбільш резонансних порушень А.Л. Глушковецький відносить усунення з виборів ліберала В. Завойка в Гайсині та системне втручання поліції у процедури голосування. Як наслідок, результати виборів на Поділлі були фактично зумовлені адміністративним тиском: більшість депутатських мандатів отримали лояльні до влади кандидати. Попри високу загальну явку, зафіксовано

зниження активності заможних селян та дворянства, які поступово розчаровувалися в інституті парламентаризму в умовах авторитаризму. Водночас автор підкреслює, що попри нетривалий термін роботи I та II Дум, більшість депутатів від Поділля зуміли продемонструвати високий рівень професійної підготовки та політичної зрілості [2, с. 115].

Окрім монографічного дослідження, А.Л. Глушковецький присвятив низку наукових статей поглибленому вивченню окремих аспектів організації та проведення виборів до I та II Державної Думи. Зокрема, у статті «Адміністративний ресурс на виборах до II Державної Думи Російської імперії (на прикладі Подільської губернії)», автор наводить розлогий фактаж щодо безпрецедентного тиску, ініційованого Міністерством внутрішніх справ під керівництвом П.А. Столипіна. Дослідник аргументовано доводить, що метою влади було формування лояльного депутатського корпусу за будь-яку ціну.

Важливим науковим внеском автора є виявлення фактів не лише сліпого виконання незаконних директив центру (МВС, Сенату тощо), а й виявлення надмірної самостійної ініціативи місцевих можновладців – від губернатора до повітових справників. У підсумку автор констатує, що адміністративний ресурс став визначальним фактором результатів виборів на Поділлі. Це проявилось у систематичному тиску на опозицію, штучному обмеженні виборчих прав міського населення єврейської національності, всебічному сприянні провладним кандидатам та масовому позбавленні права голосу осіб, визнаних «неблагонадійними» [3, с. 142-143].

Отже, науковий доробок Анатолія Глушковецького сформував цілісне бачення організації та проведення виборів до I та II Державних Дум у Подільській губернії як складного багаторівневого процесу, зумовленого взаємодією імперського законодавства, місцевої адміністрації та суспільства. Ключовим внеском дослідника є детальна реконструкція інституційних механізмів виборчого процесу на регіональному рівні, включно з діяльністю виборчих комісій, роллю губернаторської влади та специфікою

імплементції виборчого законодавства в умовах революційних трансформацій. Важливим результатом є доведення відносної ефективності організації виборів до I Думи на Поділлі та водночас виявлення системних обмежень і маніпулятивних практик, що суттєво посилювалися під час кампанії до II Думи. Історик переконливо обґрунтував визначальну роль адміністративного ресурсу як інструменту впливу на результати виборів, зокрема через втручання поліції, коригування списків виборців і тиск на опозиційні сили. Його дослідження суттєво уточнює регіональну специфіку виборчих процесів у Російській імперії, спростовуючи спрощені уявлення про їх однорідність. Загалом внесок ученого полягає у запровадженні глибокої регіональної моделі аналізу виборів у Подільській губернії, яка має методологічне значення та створює основу для подальших історичних студій у сфері історії парламентаризму початку XX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Глушковецький А.Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2008. 297 с.
2. Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. 400 с.
3. Глушковецький А.Л. Адміністративний ресурс на виборах до II Державної Думи Російської імперії (на прикладі Подільської губернії). Політологічні студії: зб. наук. пр. 2010. Вип. 1. С. 132-145.

Марина КРУГЛЯК,

кандидат історичних наук, доцент,
незалежний науковець (м. Житомир, Україна)

РОЗЛУЧЕННЯ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті розглянуто еволюцію приводів до розлучення у підросійській Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі Подільської губернії. Завдяки використанню матеріалів Першого Всеросійського перепису населення 1897 року (Волинська і Подільська губернії) продемонстровано незначний відсоток розлучень серед православного населення Подільської губернії, що відповідав загальнодержавним тенденціям; показано поширення розлучення серед представників різних станових груп. Доведено, що наприкінці ХІХ ст. головним приводом до розірвання шлюбу став перелюб. Шляхом аналізу матеріалів тогочасної періодичної преси зроблено висновок про нагальність урегулювання процесу розлучення з боку держави та зняття монополії у питаннях розірвання шлюбу, що належала церкві.

Ключові слова: Подільська губернія, підросійська Україна, перелюб, преса, розлучення, Св. Синод.

За даними Міністерства юстиції України та ДСА у 2025 р. в Україні зафіксовано понад 165 тис. шлюбів і 124 тис. розлучень. На 10 шлюбів припадає 7 розлучень. Дані неоптимістичні, однак із незначною позитивною тенденцією: приміром, у 2024 р. кількість нових та розірваних шлюбів була приблизно однакова, а напередодні повномасштабного вторгнення (у 2021) на 10 шлюбів припадало 6 розлучень [13]. Однак сама процедура розірвання шлюбу, яка зараз максимально спрощується відповідно до реалій цифрового суспільства, пройшла тривалий процес еволюції, і для населення підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. була

сповнена надмірної бюрократизації та перешкод з боку світського і церковного права.

Мета статті – продемонструвати еволюцію приводів до розірвання шлюбу у підросійській Україні у XIX – на початку XX ст., спираючись на дані по Подільській губернії.

Зазначимо, що дана проблема є нерозробленою. Окремі згадки про особливості розлучення у Російській імперії знаходимо у публікаціях таких науковців, як В. Безгін [1], Б. Миرون [10], М. Тольц [21], О. Шершньова [21]. Джерельною базою дослідження є матеріали Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. (Волинська і Подільська губернії) [14; 15], періодична преса зазначеного періоду (газети «Киевлянин», «Рада»).

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у Російській імперії можна було нарахувати до 26 законних приводів до розлучення, однак у 1723 р. їхню кількість було зменшено до п'яти. Ними були: 1) перелюб; 2) тривала відсутність одного з членів подружжя або його заслання і тюремне ув'язнення; 3) чернецтво; 4) близька спорідненість; 5) укладення шлюбу за життя чоловіка-дружини (двоєженство) [10, с. 174].

За правління Петра I у Російській імперії з'явилася тенденція до секуляризації шлюбу. Зокрема, тоді було запроваджено такий привід до розлучення, як заслання на поселення, натомість виключено як привід невиліковну заразну хворобу, замах на життя чоловіка або жорстоке поводження [12, с. 1]. Однак подібна «світськість» тривала недовго. Уже з 1760-х рр. Св. Синод став заважати процесу розлучення, прагнучи поставити його в жорсткі рамки духовних законів і зробити прерогативою формального духовного суду при єпископах. Держава ж не чинила жодного спротиву, передавши матримоніальну сферу до рук церкви, а духовництво у першій половині XIX ст. домоглося ще й того, що офіційне розлучення стало можливим виключно із санкції духовного суду й за суворого дотримання вимог до причин розлучення. Розірвання шлюбу стало розглядатися як гріх, що підриває ідею святенності союзу. Отже, до 1917 р. офіційне розлучення залишалося прерогативою церкви [10, с. 175–176].

На початку ХХ ст. для православного населення Російської імперії існувало лише чотири приводи до розлучення: 1) засудження чоловіка до заслання або на поселення із позбавленням станових прав; 2) безвісна відсутність чоловіка п'ять і більше років (організація пошуку тривала ще декілька років, перш ніж було надано дозвіл на розлучення); 3) нездатність до шлюбного співжиття, що виникла ще до укладення шлюбу; 4) подружня зрада (перелюб), доведена мінімум двома свідками [12, с. 1].

Перша російська революція 1905–1907 рр. стала поштовхом до появи нових тенденцій у суспільному житті. Деякі науковці стверджують, що можна вести мову про своєрідну «сексуальну революцію», підігріту творами тогочасної літератури (Ф. Сологуба, М. Арцибашева, Л. Андрєєва), в яких оспівувалося т. зв. «вільне кохання». Еротичні мотиви знаходимо і у творчості українських авторів (В. Винниченка, М. Коцюбинського, М. Могиланського) [19]. Тож не дивно, що на порядку денному постало питання демократизації процесу розлучення.

Приміром, у січні 1909 р. Міністерство юстиції пропонувало зробити доповнення до нового цивільного уложення й вважати захворювання на сифіліс одного з членів подружжя за привід до розлучення. Однак проти подібного доповнення висловилося медичне відомство, яке зауважило, що за сучасних засобів терапії хвороба одного з членів подружжя не може вважатися невиліковною, тому це може слугувати лише причиною до тимчасової розлуки. Розглянути питання мала Державна Дума [4]. У 1912 р. архієпископ Антоній Волинський пропонував Св. Синодові ще один привід до розлучення: якщо православний заради одруження з католичкою змінив віросповідання, а потім розкався і вирішив повернутися в православ'я та розірвати шлюб, то необхідно неодмінно дозволяти подібне розлучення [7]. Улітку 1912 р. члени медичної ради звернулися до митрополита Антонія Петербурзького і пропонували доповнити приводи до розлучення такими, як: фізична нездатність, туберкульоз, алкоголізм [6].

Міністерством юстиції, зокрема К. Победоносцевим, було розроблено законопроект про вилучення справ про розірвання

шлюбу з юрисдикції духовного відомства. Але проти цього виступали релігійні діячі. Так, Никанор, єпископ Олонецький і Петрозаводський, улітку 1912 р. зауважував: «Шлюб є таїнством, благодать якого перебуває на подружжі вічно. Розірвати шлюб через світську владу неможливо... Весь процес справ про розірвання шлюбу віддати в руки світської влади не можна, адже це фактично буде зведено до цивільного шлюбу. Мені здається, що початок і кінець шлюбного процесу повністю мають перебувати в руках духовної влади. Середину ж... можна буде передати у відання світської влади, яка повинна проводити слідство й судити про ґрунтовність приводів, наданих до розлучення» [5].

У серпні 1912 р. «Киевлянин» знайомив своїх читачів зі змістом проєктів реформи з розірвання шлюбу міністра юстиції та Синоду. Пропонувалося, що за духовною владою буде збережено повноваження впливати на подружжя, яке бажає розірвати шлюб, умовлянням для навернення до примирення. В разі безуспішності умовляння духовна влада має встановити, чи є доведеним привід до розлучення, й якщо так, тоді дає розлучення з визначенням законних наслідків розірвання шлюбу. Саме розслідування перелюбу та нездатності до шлюбного співжиття повністю переходить у відання світського суду. На весь період розгляду справи про розірвання шлюбу через перелюб чи нездатність до шлюбного співжиття цивільний суд за клопотанням одного з членів подружжя може дозволити жити окремо. Подача подібної скарги має здійснюватися особисто. Доповнено було й приводи до розлучення. Окрім чотирьох наявних, було запропоновано ще такі: невиліковне божевілля; невиліковна венерична хвороба; замах на життя одного з членів подружжя; моральне або фізично жорстоке ставлення члена подружжя [2]. Але до остаточної версії проєкту ввійшло лише два останні приводи до розлучення, що належали до компетенції духовного суду. На думку оглядача «Киевлянина», було б резонним усі приводи до розлучення передати світському судові, залишивши духовній владі лише розірвання шлюбу [13]. Утім, уже на початку 1913 р. газета повідомляла, що Синод має намір розглянути проєкт положення

про приводи до розлучення, вироблений окремою нарадою при цьому органі. Йшлося про такі приводи: нездатність до подружнього співжиття; безвісна відсутність члена подружжя; перелюб; позбавлення станових справ й заслання; уникнення православ'я й перехід в іншу віру; перехід у сектантство нехристиянського характеру; жорстоке поводження; замах одного члена подружжя на іншого; психічна хвороба, божевілля; сифіліс за наявності небезпеки для здоров'я члена подружжя та його нащадків [18].

Пропонуємо до розгляду офіційну статистичну інформацію щодо кількості розлучень у Російській імперії та розподіл їх відповідно до приводів. За даними центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (1893), у 46 православних єпархіях Європейської Росії (без холмсько-варшавської) впродовж 1867–1886 рр. було розірвано шлюби, послуговуючись такими приводами:

1) безвісна відсутність чоловіка – 10 943, в середньому на рік 547 шлюбів;

2) позбавлення станових прав – 4 077, в середньому на рік 204 шлюби;

3) перелюб – 1 652, в середньому на рік 83 шлюби;

4) нездатність до шлюбного співжиття – 212, в середньому на рік 11 шлюбів.

Отож, за 20 років було розірвано 16 884 шлюби, або 845 на рік [12, с. 1]. До прикладу, у 1841–1850 рр. церква санкціонувала 770 розлучень, або 77 розлучень на рік (православне населення становило 43 млн осіб) [10, с. 176].

Таблиця 1. Динаміка розлучень серед православного населення Європейської Росії в 1867–1886 рр. [21, с. 144]

Періоди	Середньорічна кількість розлучень	Кількість розлучень на 1 000 осіб
1867–1871 рр.	722	0,013
1872–1876 рр.	823	0,014
1877–1881 рр.	821	0,013
1882–1886 рр.	1 023	0,016

У той же час за той самий період у середньому на рік було укладено 577 196 шлюбів, тобто на 10 000 шлюбів припадало в середньому 14,7 розлучень. Порівняємо ці дані з іншими конфесіями у Росії і світі. Так, у лютеран і реформаторів у Росії припадало 66,8 розлучень; у Франції у перші роки дозволу розлучень (1885 і 1886) – 220; за період 1877–1886 рр. в Англії – 18,5, в Австрії – 41,1, в Угорщині – 63,8, у Швеції – 73,2, в Ельзасі і Лотарингії – 100,8, в Саксонії – 302,8, у Швейцарії – 470,1, у Гамбурзі – 689 розлучень [12, с. 1].

За 1905–1913 рр. в Європейській Росії зафіксовано 23 087 розлучень, тобто 2 565 на рік, або 0,029 на 1 000 осіб (для порівняння: у 1841–1850 рр. – 0,002, у 1867–1886 рр. – 0,014). У 1912 р. на 115 млн осіб православних було розірвано 3 532 шлюби, а в 1913 р. на 98,5 млн осіб – 3 791 шлюб; значна частина розлучень припадала на місто [1, с. 27]. До прикладу, у 1900-ті рр., в Австро-Угорщині коефіцієнт розлучення становив 0,02, у Великобританії – 0,04, у Франції – 0,5, у США – 1,6, в Японії – 2,2 [10, с. 176].

Суттєвих змін зазнали і причини розлучень, зокрема на початку XX ст. частка розірвань шлюбу через «доведений перелюб» зросла до 95 % всіх розлучень [20, с. 145].

Таблиця 2. Розлучення серед православного населення Європейської Росії в середині XIX – на початку XX ст. [10, с. 176]

Причини розлучень	Розлучення, абс.		Розлучення, %	
	1841–1850 рр.	1905–1912 рр.	1841–1850 рр.	1905–1912 рр.
Перелюб	31	18 801	4,0	97,4
Нездатність до подружнього життя	15	449	2,0	2,3
Вступ у шлюб за життя чоловіка/дружини	287	–	37,3	–
Безвісна відсутність та заслання до Сибіру	409	46	53,1	0,3
Близька спорідненість	28	–	3,6	–
Всього	770	19 296	100,0	100,0

У табл. 3 конкретними фактами підтверджуємо, скільки розлучених проживало наприкінці XIX ст. у Подільській губернії

Таблиця 3. Розподіл населення Подільської губернії за сімейним станом, у % (1897) [15, с. VII]

Вікові групи	Неодружені		Одружені		Вдівці		Розлучені		Не вказали свого сімейного стану	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
15–16 років	100	98,9	–	1,1	–	–	–	–	–	–
17–19	97,7	78,2	2,3	21,6	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
20–29	46,8	16,8	52,6	81,2	0,4	1,6	0,1	0,3	0,1	0,1
30–39	4,3	3,1	94,7	90,9	0,9	5,6	0,1	0,3	0,0	0,1
40–49	2,0	2,3	95,4	82,8	2,4	14,6	0,1	0,2	0,1	0,1
50–59	1,5	1,9	91,6	67,9	6,8	29,8	0,1	0,2	0,0	0,2
60 і більше	1,5	2,3	73,3	36,9	24,8	59,9	0,2	0,2	0,2	0,7
Невідомих	35,5	31,0	38,4	40,4	5,7	13,5	3,9	2,4	16,5	12,7
Усе доросле населення	29,9	21,9	65,9	65,4	4,0	12,3	0,1	0,2	0,1	0,2

З таблиці видно, що перші випадки розлучення зафіксовано у віковій групі 20–29 років, хоча у віці 15–16 років деякі дівчата вже виходили заміж. А той факт, що до 20-річного віку не зафіксовано жодного факту розлучення, свідчить про те, що мінімум 2-3 роки молодята таки перебували у шлюбі, перш ніж збиралися розлучитися. Зверніть увагу: у віці 15-16 років було 1,1 % одружених жінок, а у віці 17–19 років – 2,3 % одружених чоловіків і 21,6 % одружених жінок.

Для порівняння, у Волинській губернії, відповідно до Першого Всеросійського перепису (1897), частка розлучених чоловіків становила 0,07 %, жінок – 0,18 %, тобто показники в обох

губерніях є майже однаковими і скоріше свідчать про загальну тенденцію, характерну для підросійської України [14, с. V].

На нашу думку, цікавими є дані щодо відсотка розлучень відповідно до такого критерію, як належність до тої чи іншої станової групи. У Подільській губернії, відповідно до перепису, у 1897 році серед розлучених було 823 чоловіки і 2 022 жінки, тобто всього 2 845 осіб. Розглянемо розподіл розлучених серед різних станових груп.

1. Спадкові і особисті дворяни і чиновників – 1,76 % (всього 50 осіб).

2. Особи духовного звання всіх християнських сповідань – 0,35 % (10 осіб).

3. Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани – 69 % (1 964 особи).

4. Особи сільського стану – 27,8 % (790 осіб).

5. Іногородці – жодного представника.

6. Не належні до згаданих вище станових груп – 0,31 % (9 осіб).

7. Іноземні піддані – 0,78 % (22 особи) [15, с. 94–95].

Отже, можемо констатувати, що найбільше до розлучення вдавалися представники міських станів, доволі поширеним це явище стало для селян, однак мінімально поширеним серед дворянства і духовенства.

Зауважимо, що в цей час (1897) у Російській імперії було зареєстровано всього 1 132 розлучення, а число розлучень в Європейській Росії на 1 000 осіб населення православного віросповідання становило 0,06 %, а в 1913 р. – 0,15 % [18, с. 153, 154].

Окрім розлучень, у Російській імперії дозволялося, попри закон, але «з чисто моральних підвалин», роздільне проживання подружжя без розірвання самого шлюбу [8, с. 372]. Приводами до нього були: буйний характер чоловіка, розтрата спільного майна, жорстоке поводження, ненадання засобів для існування для сім'ї, порочний або бродячий спосіб життя, подружня зрада, психічні або венеричні хвороби, нездатність до шлюбного співжиття. У 1889–1896 рр. у Російській імперії надійшло 18 912 прохань

на роздільне проживання, тобто в середньому 2 364 на рік. 69 % прохань подано мешканцями Москви і Петербурга. Більшість прохань подано жінками: у 1893 р. з 2 161 прохання ними подано 1899 (87 %), з них 1523 (80 %) належать дружинам міщанського і селянського стану [11, с. 2]. У даному випадку ці два стани так само серед «лідерів».

Процедура розлучення була доволі тривалою. Як наслідок, не дочекавшись сепарації, члени подружжя вирішували жити так, як їм хотілося. 1908 року оглядач «Ради» негативно оцінював дану бюрократичну процедуру: «Якось писалось по газетах, навіть урядових, що вийшли полегшення для розводу шлюбів. Але все це певно не для простого люду. В Тарноградській парафії, Білгорайського повіту, напр., уже четвертий рік, як подали прохання до Св. Синоду кілька осіб (міщан) про розвод. Священик більш як 20 разів нагадував Синоду про ці розводи, але з цього нічого не вийшло. Тепер, не дочекавшись розводу, заінтересовані особи заявили священникові, що житимуть далі на віру. А таке з'явище у нас незвичайне» [17]. До подібного вирішення питання вдався, зокрема, відомий композитор Микола Лисенко. Його дружина О'Коннор не погоджувалася давати розлучення, тож Микола Віталійович запропонував своїй коханці Ользі Липській жити цивільним шлюбом. І та, попри осуд з боку суспільства і батьків, погодилася та навіть народила у такому шлюбі дітей [21, с. 183–184]

У квітні 1909 р. «Рада» писала про розгляд законопроекту про розлучення: справи про розірвання шлюбу пропонували передати цивільному судові. Синод не міг впоратися із такою кількістю паперів, й щороку чверть усіх справ залишалася нерозглянутою. Міністерство юстиції вважало, щоб встановити факт перелюбу та непридатності до життя у шлюбі повинні не ченці, а цивільний суд. Консисторії негативно оцінили цей законопроект [3].

Отже, розлучення у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст., і у Подільській губернії зокрема, було явищем рідкісним. Причинами цього була не лише християнська мораль, яка

різко засуджувала акт розірвання шлюбу, і консерватизм мислення населення, так і бюрократичні аспекти. Однак на початку XX ст., на тлі процесів емансипації та модернізації, частка розлучень зростає, а перелюб стає основною причиною до розірвання шлюбу серед православних. Повноваження з проведення розлучення у православного населення належали вищій церковній владі – Св. Синодові), і лише на початку XX ст. світському законодавству було дозволено регулювати акт розірвання шлюбу трохи більше, ніж раніше. Втім, дискусія щодо передачі справ про розлучення світським органам влади, а також щодо лібералізації процесу розлучення так і залишилася тільки дискусією на шпальтах тогочасної періодичної преси до 1917 року, однією з причин чого була незгода церкви відмовлятися від своєї влади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Безгин В. Повседневный мир русской крестьянки периода поздней империи. Москва : Издательство «Ломоносов», 2020. 248 с.
2. Бракоразводная реформа. Киевлянин. 1912. 22 августа. С. 2.
3. Законопроект про шлюбну розлуку. Рада. 1909. 8 апріля (21 квітня). С. 2.
4. К вопросу о разводе. Киевлянин. 1909. 6 января. С. 6.
5. К вопросу о разводе. Киевлянин. 1912. 2 августа. С. 2.
6. К вопросу о разводе. Киевлянин. 1912. 6 августа. С. 2.
7. К реформе бракоразводного процесса. Киевлянин. 1912. 26 июня. С. 3.
8. Максимов В. Законы о разводе православного и неправославного исповеданий и о раздельном жительстве супругов, с разъяснением и Правительствующего Сената и циркулярными и сепаратными указами Святейшего Синода. Москва : «Юрист», 1909. 428 с.
9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в). В 2 т., т. 1. СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.

10. Н. Т. Разлучение супругов. II. Киевлянин. 1902. 22 августа. С. 2–3.

11. Н. Т. Расторжение брака. II. Киевлянин. 1902. 4 ноября. С. 1–2.

12. На 10 шлюбів припадає 7 розлучень. В Україні поменшало розлучень. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/marriage-divorce-2025>.

13. Новшества в бракоразводном процессе. Киевлянин. 1912. 26 октября. С. 1–2.

14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. VIII. Волынская губерния. СПб. : Тип. кн. В. П. Мещерского, 1904. 312 с.

15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Т. XXXII. Подольская губерния. СПб : Тип. «Слово», 1904. XI, 285 с.

16. По Україні. З Холмщини. Не дають розводів. Рада. 1908. 6 іюля (19 липня). С. 2.

17. Поводы к разводу. Киевлянин. 1913. 7 февраля. С. 3.

18. Пономарева В., Хорошилова Л. Мир русской женщины: семья, профессия, домашний уклад. XVIII – начало XX века. Москва : Новый хронограф, 2009. 352 с.

19. Таємна пригода. Антологія української еротичної прози межі XIX – XX ст. Київ : Yakaboo Publishing, 2023. 576 с.

20. Тольц М. С. Брачность населения России в конце XIX – начале XX вв. Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР : сб. ст./под. ред. А. Г. Вишневого. Москва : Статистика, 1977. С. 138–153.

21. Шершньова О. Відомі українці : психологія стосунків. Київ : Букшеф, 2025. 336 с.

Анатолій ВОЙНАРОВСЬКИЙ,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри культури, методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

Наталка ЖМУД,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри культури, методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІННИЦЬКОГО ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ МИСЛИВЦІВ І РИБАЛОК В 1920-ті рр.

У статті характеризується діяльність відділу спілки мисливців та рибалок Вінницької округи в період 1920-х років. Розглянуто реалізацію та впровадження до дії заходів більшовицької влади з природоохоронної діяльності, регламентації мисливства та рибальства, намагання боротися з проявами браконьєрства, налагодити промисли та заготівля пов'язані з рибальством та заготівлею хутра та облік мисливської зброї.

Ключові слова: *Вінницька округа, окружний відділ ВСМР, мисливство, рибальство, природоохоронна діяльність, зброя.*

Людина має складну спадщину взаємин з природою, її ставлення досить часто є хижацьким, споживацьким та непродуманим у гармонійному співіснуванні з нею. Роки Першої світової війни та Національної революції стали важким випробуванням та завдали суттєвої шкоди у всіх сферах життя. Значною мірою це торкнулося і природи, самовільні вирубування лісу, не регламентоване полювання змусили більшовицький режим спробувати врегулю-

вати питання охорони природного середовища. Нагальною потребою для більшовиків після встановлення влади постало впровадження нових правових відносин в тому числі і регламентація та впорядкування мисливської справи. Територія краю була в специфічному становищі, фактично на руках у людей після тривалої воєнної доби була зосереджена велика кількість вогнепальної зброї. Особливістю було й те, що в краї панувало свавілля пов'язане з політичною боротьбою, діяльністю повстанських загонів, браком досвіду управлінської діяльності у більшовицького режиму. Тому встановлення відповідного юридичного поля було вкрай важливим як для всієї території УСРР, так і для Подільського краю.

Метою дослідження є характеристика діяльності більшовицької влади на теренах Вінницької округи в період 1920-х років з метою впорядкувати та нормалізувати екологічну систему та навести лад у справі організації полювання та рибальства.

Окремі аспекти організації мисливської діяльності досліджувалися у статті А. Войнаровського [1]. На основі опрацювання документів Вінницького відділу ВУСМР здійснено розширений аналіз даної проблематики та побудовано більш розлогу візію цієї проблеми.

У спробах регламентації та впорядкування використання природних ресурсів, проведення полювання та риболовлі більшовицька влада активно займається нормотворчою діяльністю. Більшовики з їх деклараціями рівності були змушені створювати нову систему регулювання, аби зробити перехід від полювання як елітарного відпочинку в російській імперії до загального права на полювання. Це було досить складно у ситуації, коли в роки революції відбулося проголошення рівності та при наявності у населення зброї, постала необхідність впровадження обмежень від катастрофічного хижацького винищення фауни.

Першим був декрет від 11 грудня 1920 року ухвалений РНК УСРР «Про мисливство». Але зважаючи на його недосконалість незабаром у 1923 р. було прийнято новий юридичний документ, що встановлював порядок мисливства. Відповідно до нього передбачались наступні положення [2].

Правом мисливства на території України користувалися всі громадяни, що досягли повноліття. Задля сприяння розвитку допризовної підготовки і розвитку спорту серед молоді, робили винятки для неповнолітніх, за клопотанням мисливських організацій. Право мисливства здійснювалося за таких умов: наявності помітки про реєстрацію мисливської зброї, або ж свідоцтво на право мисливства і членського квитка мисливських організацій; свідоцтва на право мисливства видавали органи Наркомзему; реєстрацію мисливської зброї здійснювали органи НКВС, а видачу членських квитків проводили мисливські організації [3, арк. 4].

Єдиною мисливською організацією на території УСРР була Всеукраїнська Спілка Мисливців і Рибалок (ВУСМР) та її місцеві відділи. Регламентувалося користування зброєю. Зареєстровану мисливську зброю могли відібрати у мисливця лише у судовому порядку. Норми вогнепальних припасів для мисливців встановлював НКВС у згоді з НКЗ [4, арк.11-12].

Окремо регулювалися з певними привілеями у мисливській справі нормативи для військових. Правила провадження мисливства військовими командами встановлювало Українське Військове Командування за згодою з Наркомземом, НКВС і ВУСМР. Військові службовці мали право полювання на загальних з рештою громадян підставах [2].

З метою розвитку мисливського промислу НКЗ надавалось право: встановлювати детальні правила для провадження мисливства, доглядати за виконанням цих правил, перелік звірини та птиць, що заборонені для промислу, а також засоби за якими мисливство дозволяється; засновувати зооферми, лабораторії мисливські парки і розплідники хутрової звірини, птиці і ловецьких собак; здійснювати облік стану мисливського господарства, облік і статистику мисливського господарства, скликати мисливські наради з дотриманням встановлених правил; створювати особливі підрозділи для винищення хижаків і шкідливих тварин; спостерігати і контролювати за діяльністю мисливських об'єднань [5, арк.22].

Таким чином, можна констатувати факт, що держава створюючи ВУСМР, як організацію добровільну і де – Юре незалежну,

одночасно створила жорсткі механізми контролю та одночасно монополізувала свій контроль над однією із галузей суспільного життя.

За статутом окружні філії ВУСМР набували статусу юридичних осіб, а отже мали право власності, розпорядження майном. Також їм надавались виключні повноваження по збору хутра перерозподілу припасів до полювання, тобто – пороху, шроту та іншого мисливського приладдя. Окружну відділи формували свої структури адміністративного управління.

Відповідно Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановляли: На кожного мисливця, що мав право полювати з вогнепальною зброєю чи іншими дозволеними способами, накладається державний збір у розмірі 25 червінцевих копійок за курсом котирувальної Комісії на півріччя[6, арк.9].

Збір здійснювали місцеві земоргани що півріччя наперед, не пізніше як 1 жовтня і 1 квітня, і вкладали у прибуток державної скарбниці згідно з відповідним параграфом прибуткового кошторису Наркомзему [4, арк 31].

Губернським З'їздам Рад чи їхнім Виконавчим Комітетам надавалось право встановлювати на державний збір за право полювати надвишку на місцеві потреби в розмірі не більшому 100 % зазначеної ставки. На НКЗ покладалось виробити у згоді з Наркомфіном, Наркомвнусправом і НК РСІ докладні правила стягання податку, рахівництва і звітності щодо нього [5, арк. 42]. Окрім встановленої цією постановою збору за полювання не можна було накладати жодного іншого натурального чи грошового податку.

Окрім того ВУСМР претендував на контроль за розподілом конфіскованого мисливського приладдя та зброї з приводу чого виникали численні колізії. Також здійснювався досить жорсткий контроль за прийомом хутра. Важливе значення мав контроль і облік зброї яка перебувала на руках і людей. Окружний відділ здійснював контроль за вступом до лав організації. В строгій формі дотримувався анкетний облік членів спілки [6, арк.29].

Регламентувались засоби і форми полювання. Заборонялось на протязі року добування бобрів, хохулі, видри, байбаків, лосів, оленів, диких кіз, білих чапель і степових журавлів та дорослих, як і їх приплоду. Забороняються загально-небезпечні засоби полювання, як наприклад, наставляння (насторожування) рушниць і самострілів, підпалювання, розкидання отрути. Заборонявся лов і добування обмерзлого під час ожеледиці птаства, що линяє, і вночі; збирання і видирання пташиних яєць і руйнування гнізд, а також викопування молоді звірини і руйнування нір; добувати звірину і птаство засобами, що душать або псують дичину, як наприклад, ключками, гільцями, плашками, сільцями [6, арк.72].

Ці положення не поширювались при полюванні на звірів і птахів які вважались шкідливими. Ловити сітками перепелиць-самців, а також соловейків дозволялось з 15 травня по 15 червня. Ловити різних співочих птахів дозволялось 15 липня по 1 квітня. Дозволялось полювання на дроф з 1 серпня до 15 лютого. На куріпок з 1 вересня до 1 грудня. На гусей, качок і куликів усіх рас, на всяку іншу водяну і болотяну дичину, на валяшнів, перепелиць, журавлів з 1 серпня до 15 лютого. На зайців з 1 жовтня до 15 лютого. На лисів з 1 листопада до 15 березня. Полювання з собаками на птаство дозволяється: з 1 серпня до 15 лютого; з гончими на звірину з 1 жовтня до 15 лютого; з хортами з виконанням правил псячого полювання з 15 листопада до 1 лютого [4, арк.27].

Весняне полювання визначалось НКЗС на кожний рік окремо. Вовків можна знищувати всіма засобами окрім загально небезпечних і крім полювання з гончими під час заборони полювання з гончими. Щодо решти звірів і птахів: безумовно шкідливі себто: ховрахи, миші, шуляк-гороб'ятник, шуляк-куріп'ятник, та шуляк болотний; ведмеді, лиси, сорока, ворона та інші шкідливі подекуди, або в разі, коли вони на певний рік залучені до шкідливих – можуть здобуватися в час дозволеного полювання всіма законними засобами, а в час заборони полювання можуть знищуватись всіма засобами окрім стрілянини, переслідування собаками і отрути в момент, коли вони чинять шкоду в господар-

стві. Приблудні собаки і кішки, що звичайно вештаються по угіддям вважаються шкідливими. Собака чистої мисливської раси, що має на собі нашийник, або який-небудь інший знак господаря і взагалі відомо чия вона, визнаватися безхазяйною не може і господар її відповідає за її вештання як за незаконне полювання. Торгівля свіжою здобутою дичиною і свіжими шкірками звірини по збігу від кінця терміну полювання на ту чи іншу дичину забороняється [6, арк. 32].

Порушення даних вимог передбачало карні санкції. Полювання в недозволений час, в недозволенім місці або забороненими засобами карається позбавленням волі або примусовими роботами до року з конфіскацією незаконно здобутого, також приладів полювання чи лову, або штрафом до 500 карбованців. Догляд за виконанням правил покладено на місцеву владу, міліцію, спілку мисливців і рибалок, її відділи та окремих членів, на те уповноважених, також на стрілецьких старост. (Наказ міліції і карного розшуку УСРР ч. 51) [5, арк. 37].

Окрім власне мисливської справи на окружний відділ покладалась ціла низка відповідальних ідеологічних завдань про, що теж не варто забувати. Адже будь – яка організація не лише повинна була відповідати за суто професійні обов'язки але й нести важіль ідеологічної партійної роботи. Не винятком був і окружний відділ ВУСМР.

На відділ передбачалось подбати про забезпечення ідеологічною роботою. Так відділ мав турбуватись про поширення літератури, підписку на газети і журнали. Дбати про відповідний освітній рівень своїх працівників. Керівництво окружному було зобов'язане проводити курс лекцій серед школярів та молоді. Відділ ВУСМР неодноразово залучався до медико-ветеринарної пропаганди, ставились завдання по проведенню з учнями шкіл пропагандистських заходів. Вагоме місце становила і міліарна підготовка [7].

Таким чином, діяльність Вінницького окружного відділу Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок у 1920-х роках була спрямована на організацію мисливського господарства, об'єд-

нання любителів полювання та встановлення правил користування мисливськими угіддями. Організація зосереджувалася на упорядкуванні мисливських та рибальських промислів, об'єднанні мисливців та захисті їхніх інтересів. Спілка створювалася як організація, покликана об'єднати окремих мисливців та рибалок для спільного ведення господарства та охорони природи. Також, окружний відділ ставав гвинтиком адміністративно-командної системи, який став елементом сталінської державної машини.

Список використаних джерел і літератури:

1. Войнаровський А. В. Окремі аспекти розвитку мисливського господарства на прикладі Вінницької округи у 1920–х рр. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції, 25-26 жовтня 2007 р. Пам'яті визначного археолога, дослідника Подільського краю Івана Івановича Зайця присвячується. Вінниця, 2007. С. 216-221.
2. Закон Про право мисливства. Вісті ВУЦВК. 9. VIII. 1923. № 175.
3. Держархів Вінницької області. Ф.Р-516. Оп.1 Спр.22. Арк. 4.
4. Держархів Вінницької області. Ф.Р-516. Оп.1 Спр.26. Арк. 11-12.
5. Держархів Вінницької області. Ф.Р-516. Оп.1 Спр.32. Арк. 22.
6. Держархів Вінницької області. Ф.Р-516. Оп.1 Спр.34. Арк. 9.
7. Спілка мисливців та рибалок України URL: <https://utmr.org.ua/>

Богдан ПЕЦЮХ,

*аспірант кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова*

ЄВРЕЇ-БІЖЕНЦІ З ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПРИКОРДОННІ ПОДІЛЛЯ У 1920-х рр.

У статті характеризується стан перебування євреїв-біженців з Київщини на прикордонній території Поділля. Люди втікали від жаків воєн, революцій та погромів, які охопили все Правобережжя. Вказується, що вони жили в умовах крайньої антисанітарії, без зручностей, без можливості продовжити свій рух далі за кордон, а також часто місцева влада ставилась до них з насторогою та жорстокістю. Крім цього, сама дорога була сповнена небезпеки, і далеко не всі змогли добратись до кордону.

Ключові слова: євреї, Поділля, Київщина, погроми, біженці, кордон, Бессарабія, штетл, містечко, втеча.

Останні десятиліття ХІХ ст. і перші десятиліття ХХ ст. стали по-справжньому епохою потрясінь для єврейської громади на українських теренах. З 1880-х рр. євреї зазнавали погромів один за одним. Протягом хвиль погромів 1881 р. та 1903–1906 рр. лише на Київщині постраждали Сміла, Фастів, Богуслав, Трипілля, Обухів та Германівка [6, с. 60-63]. На Поділлі найбільш постраждалими територіями стали Летичівський та Балтський повіти, на які приходилось 73% всіх погромів краю. Тоді руйнувань зазнали містечка Криве Озеро, Меджибіж, Вовковинця, Голосків, Окна, Домбровниця [6, с. 60-61].

Ситуація стала ще гіршою з початком Першої світової війни. Царська влада не вважала євреїв достатньо благонадійними та не довіряла їм. Тому евакуювала їх у глиб своєї території з прифронтових територій. Загалом ввезено було від 500 000 до 1 000 000 євреїв [1, р. 134]. Через все більші невдачі на фрон-

тах сильніше страждали євреї. Скоро їх почали звинувачувати у контрабанді золота, скупці хліба та різноманітних спекуляціях. Через розповсюдженість антисемітських поглядів серед керівництва царської армії євреям заборонили також друк та видання газет, які видавались івритом та їдишем [4, с. 138-142].

Після революцій 1917 року Правобережжя швидко перетворилось на територію протистоянь всіх сторін. Так, саме на цій території за владу боролись війська УНР, більшовики, армія генерала Денікіна і до того ж різноманітні отамани. Всі вони взяли участь у погромах проти євреїв у тій чи іншій мірі [5, с. 30].

Найбільше постраждали містечка (штетли) Київщини та Поділля протягом погромних хвиль 1919 – 1920 рр. [9, Арк. 24]. Погроми набрали настільки великих масштабів, що цілі населені пункти повністю знищувались. Для прикладу, Росаву та Вільшанку знищили денікінці [3, Арк. 21-23]. Місцеві селяни знищили повністю Таганчу [3, Арк. 34]. Степанці, після 15 малих та 10 великих погромів, стерли з лиця землі [3, Арк. 37а].

На думку самих євреїв єдиним шляхом для вирішення всіх цих проблем могла стати лише еміграція. Вони вірили, що світова єврейська спільнота та їхні родичі, які перебували за кордоном, зможуть вирвати їх врешті-решт з циклу погромів, який не мав ні кінця ні краю [3, Арк. 60].

З 1921 р. євреї почали масово тягнутись у бік кордонів щоб втекти зі всіх цих жахів, що вони пережили. Біженці готові були залишатись на прикордонні на невизначений термін, лише щоб отримати в кінці кінців можливість його перетнути [10, Арк. 2-2зв].

На них чекало багато неприємностей та викликів. Цілий ряд авантюристів та інших підозрілих осіб розповідали охочим про те, що їх вже чекають родичі по той бік кордону і, що кордони відкриті для всіх варто лише почати рух у їхній бік. Також почали орудувати контрабандисти, які готові були перевезти через кордон. Всі ці історії приводили до того, що занадто довірливі чи відчайдушні євреї пропадали без сліду, їх грабували або вбивали [8, Арк. 13-13зв]. Крім цього, євреї вдавались до використання фіктивних документів завдяки яким йшли путівцями, щоб діста-

тись до кордону. Сіоністи на прикордоннях і в центрі розводили активну агітацію, щоб люди активніше виїжджали до Палестини та Америки [11, Арк. 30]. На території Волині та Поділля масштаб міграції був такий, що люди емігрували цілими штетлами [7, Арк. 41].

З часом євреї почали створювати еміграційні колективи, щоб зробити шлях більш безпечним та не мати додаткових проблем з більшовицькою владою. Один з таких колективів створили у Богуславі. Дане містечко стало одним з пунктів, куди активно втікали євреї від погромів і шукали захисту [3, Арк. 61]. Колектив ставив собі за мету гарантувати безпечний шлях до кордону і викоринити міграцію поодиноких біженців та сімей, оскільки це вже вважалося самовбивством. Крім забезпечення безпечної дороги до кордону, колектив мав надавати речі першої необхідності до прибуття. У його склад увійшло 45 штетлів Правобережжя. Очільники звернулись до влади, щоб та їм допомогла з міграцією, а також аргументували чому у них не вийде залишитись у УСРР. Першою причиною приводили неможливість міст підрадянської України прийняти та розмістити таку кількість біженців. Другою – високий рівень антисемітизму на місцях, через нього повернення у старі місця ставало небезпечним для життя [3, Арк. 61-62зв].

Одним із головних маршрутів для еміграції проходив через Південь до території Румунії і далі [1, р. 140-161]. Саме Бессарабія стала центром, куди поспішали дістатись євреї-біженці [8, Арк. 9]. З 1918 р. ця територія перейшла під румунський контроль. Протягом 1920 – 1921 рр. біженці тікали туди, пересікаючи Дністер, щоб втекти з під більшовицької влади [1, р. 140].

На такий крок наважувались євреї з Липовецького, Таращанського, Канівського, Сквирського, Уманського повітів. На цих територіях місцеві штетли настільки були повністю зруйновані чи настільки сильно постраждали, що там не лишилось жодного єврея [9, Арк. 24]. Для прикладу, у кращі часи у містечках Володарці, Ставищі, Жашкові, Тетіїві, П'ятигори жило до 20 000 єврейського населення, а вже на 1921 р. там не було жодного єврея [2,

с. 309]. Люди йшли пішки до прикордонних поселень таких як Рибниця, Кам'янка та Рашкове, які з часом стали переповненими через нове населення. Біженці вірили, що у них вийде перетнути кордон, а з того боку їх чекають родичі, які перенаправлять їх у Америку чи в Палестину [9, Арк. 24].

Скільки точно було біженців на кордоні між УСРР та Румунією сказати важко, оскільки інформація різнилась. Румунська влада озвучувала про 100 000 біженців. Єврейські філантропські організації називали 35 000 біженців [1, р. 140-141]. Більшовики говорили, що загалом на кордоні перебувають сотні тисяч біженців [8, Арк. 9]. Хоча також була інформація про 12 000 біженців на кордоні [7, Арк. 1]. Крім кордону з Бессарабією, ще приблизно 3 000 біженців перебувало у містечку Скала, куди євреї втікали від більшовицької політики та від мобілізації [2, С. 379].

Загалом у містечках на прикордонні не було достатньо місця, щоб розмістити всіх біженців. Єдиним приміщенням, де могли жити люди, стала синагога, де одночасно перебували здорові та хворі у повній антисанітарії [9, Арк. 24].

Приблизно 300 сімей знаходились у Рашкові. Вони вірили, що через це містечко вийде перебратись у Бесарабію, а далі піти у США або у Палестину. Насправді ж вони застрягли в ньому на декілька місяців. Люди витратили вже всі кошти, оскільки у штетлі жили лише найбідніші. Багатші вже змогли перебратись закордон, або перейти в інші місця [9, Арк. 18].

Найбідніші розмістились у молитовних будинках. У них проживало декілька десятків сімей. Перед входом розливались нечистоти та калюжі з жахливим запахом. У середині стіни покрилися мохом і були чорними від кіптяви. Потоки води текли стінами, що нагадувало більше баню ніж приміщення, де жили люди. Там переважно перебували вдови, які втратили чоловіків і взагалі все через війну та погроми [9, Арк. 18].

Незважаючи на такі умови, біженці змогли самоорганізуватись та створити комітет з допомоги. Його метою була реєстрація біженців та відстоювання їх інтересів перед місцевою владою. Він роздавав хліб та картоплю за символічну ціну, а тим, хто не

міг подужати і її отримували безкоштовно. Місцева влада допомагала комітету виконувати його функції і йшла назустріч [9, Арк. 18].

Комітет не мав достатньо грошей, щоб утримувати невелику лікарню і не вистачало місць, щоб утримувати людей. Проблему вирішили тим, що комітет Кам'янки приєднали до комітету Рашкова. Останній заявив, що готовий виділити харчі та продукти біженцям і навіть розселити їх по квартирах та молитовних будинках. Комісія, яка збирала дані про біженців, виділила 250 тис. рублів на функціонування і також прислала 5 кулів борошна додатково. Важливо, що місцеві мешканці неєврейського походження допомагали біженцями продуктами [9, Арк. 24].

Хоча варто сказати, що не завжди місцева влада з розумінням ставилась до проблем біженців. Часто траплялось навпаки – вороже ставлення та прояви антисемітизму. Так, 13 грудня 1920 року видали наказ, відповідно до якого біженці мали 48 годин, щоб покинути містечко, а квартири мали звільнити за 24 години. Цинізму добавляло те, що людей виганяли на вулицю посеред зими. Вони не мали ні взуття, ні речей, щоб перейти на нове місце. Тут варто сказати, що ситуацію виправили вищі органи, які зупинили процес, після того, як отримали чисельні скарги з боку біженців [9, Арк. 24].

Незважаючи на всю допомогу, євреї переставали вірити, що у них вийде переправитись закордон і втекти від бандитів та більшовицької влади [9, Арк. 24]. Жахливість ситуації додає також ще те, що умови життя для біженців у Кам'янці були ще гіршими [9, Арк. 18].

Там знаходилося більше євреїв ніж у Рашкові. Загалом нараховувалось від 2000 до 5000 біженців. Вони походили переважно з Таращанського, Звенигородського та Уманського повітів. Життєві історії не відрізнялись чимось особливим. Люди втратили усе і спасались втечею до кордону від всіляких банд. Євреї мали звістку, що їх по той бік чекає рідня і вони продавали все, що мали за гроші старого зразка, щоб лише добратись до них. По дорозі вони потерпали від бандитів, які нападали, знаючи, що

біженці беззахисні [9, Арк. 18]. Поділля на той час потерпало від різноманітних формувань. Не всі з них негативно чи агресивно ставились до євреїв. Так, групі отамана Шепеля, яка зайняла Хмільник, Летичів, Літин та Вінницю, місцеві євреї активно допомагали харчами, взуттям та одягом. Також відомо, що більшовики іноді пробували нападати на євреїв під виглядом проукраїнських сил, щоб посіяти невдоволення [2, с. 522].

Біженці, яким, незважаючи ні на що, вдавалось дібратись до Кам'янки, знаходили кордон закритим, зустрічали негативне ставлення з боку місцевої влади і не могли знайти жодне приміщення, де можна було б зупинитись. Найбідніші, як і у Рашкові, зупинялись у молитовних будинках, які дуже швидко починали потерпати від антисанітарії. У одному з таких молитовних будинків біженці створили навчальний клас для 20 дітей, яким вів урок рабин похилого віку. Везучіші чи просто багатші зупинялись у селянських кабаках на окраїнах або навіть у самому містечку [9, Арк. 18-19].

Мешканці того молитовного будинку виглядали жахливо. Вони несли повну нісенітницю, часто повторювали одні і ті ж самі фрази. Одного з хлопців, який спробував щось сказати представникам комісії, назвали навіженим і, що його варто відправити у заклад для психічнохворих. Одна дівчина, яка мала хворі очі, жалілась, що їх хочуть відправити додому і не розуміла як це можливо, якщо вони більше не мають дому. Хлопець не розумів чому їх не пускають далі, оскільки тут вони не можуть бути нічим корисними. Інший розповів, що у нього на очах померла людина, і їх всіх чекає та ж сама доля [9, Арк. 19].

Драматизму добавляв той факт, що влада Кам'янцю не допомагала євреям на відміну від влади у Рашкові. Якраз навпаки, місцева влада погрожувала проблемами тим, хто посміє хоч якось допомогти євреям. Вона вважала всіх біженців представниками буржуазії, спекулянтами, контрреволюційними елементами, тобто тими кому не місце при соціалістичній системі [9, Арк. 19].

Біженці були настільки налякані, що не прагнули навіть звернутись до представників силових структур, так як не віри-

ли, що ті зможуть чи захочуть їм допомогти. Біженці спробували відкрити кооператив для допомоги, але його скоро закрили, пояснюючи тим, що влада скоро їм почне допомагати сама. Ніхто ж в реальності їм не допомагав [9, Арк. 19].

Тому євреї змушені були виходити на вулиці штетла і просити у місцевих хліб, дрова та картоплю, щоб хоч якось вижити. Місцеві наскільки звикли до всього цього, що ставились вже байдуже до цієї картини. Їх хвилювало лише, щоб через часті смерті у біженців не почалась епідемія і щоб вона не перекинулась на них також [9, Арк. 19].

Була також спроба провести збори, на яких мали вирішити, як вийти з цієї ситуації. Жодна з пропозицій не знаходила відклик серед місцевих. Ідею звернутись до центру відкинули, оскільки поки інформація дійде туди і повернеться назад, то всі біженці будуть давно мертвими. Також знову активізувались бандити, які почали тероризувати євреїв, особливо вночі. Біженці з окраїн переміщались ближче до центру. Рушити далі чи покинути містечко біженці не наважувались, оскільки по дорогах діяли банди [9, Арк. 19-20].

Отже, євреї правобережжя, починаючи з останніх десятиліть XIX століття зазнавали цілих хвиль погромів. Найбільше їх припало на 1919 – 1920 рр. Євреї масово покидали свої рідні містечка та починали рухатись у бік кордону на Півдні. Прикордоння Поділля стало територією, де біженці осідали, чекаючи на можливість рухатись далі – до рідних, які їх мали чекати з того боку. Євреям доводилось жити у жахливих умовах, їм не вистачало їжі, одягу та місця. Часто у таких умовах люди гинули від хвороби, втрачаючи будь-яку надію вибратись з цього жаху.

Список використаних джерел і літератури:

1. Brinkmann T. Between borders: The great Jewish migration from Eastern Europe. New York: Oxford University Press, 2024. 318 p.
2. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та полі-

тичної інформації (1918–1922) / Упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. 612 с.

3. Доповіді та відомості про єврейські погроми. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 660, Арк. 84

4. Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2014. 330 с.

5. Кипер М. Н. Еврейское местечко Украины. Харьков: Издательство «Пролетарий», 1930. 108 с.

6. Комарніцький, О., & Магась, В. (2026). Погроми єврейського населення в містечках Правобережної України в імперську добу (1881 — лютий 1917 рр.). Український історичний журнал, (1), 56–69. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.056>

7. Матеріали комісії при НКВС УСРР з еміграції євреїв-біженців через Румунський кордон. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 514, Арк. 48.

8. Матеріали про діяльність єврейської секції відділу у справах національностей НКВС УСРР. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 658, Арк. 36.

9. Меморандум Главного комитета еврейской Коммунистической партии на Украине о положении еврейских масс; доклады, докладные записки, протоколы заседаний комиссий при НКВД, СНК и ВУЦИКе по реэвакуации евреев-беженцев за границу. Копия письма председателя ВЦИК М. И. Калинина председателю ВУЦИК Г. И. Петровскому о принятии мер по улучшению материального положения евреев-беженцев и эмиграцию их через Румынскую границу. Переписка с партийными организациями об отрядах еврейской самообороны, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українців). Ф. 1, Оп. 20, Спр. 799, 55 арк.

10. Протоколи засідань колегії НКВС УСРР та проект положення про відділ з національних справ при ньому. ЦДАВО Украї-

ни (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 5, Оп. 1, Спр. 649, Арк. 17.

11. Циркулярные письма, инструкции, протоколы заседаний, совещаний, отчеты, доклады, переписка Центрального бюро еврейских секций при ЦК РКП/б/ и Главного бюро еврейских секций при ЦК КП/б/У. Доклад председателя Главбюро евсекций при ЦК КП/б/У тов. Рафеса на конференции комячеек об итогах работы ГУ Всеукраинской конференции КП/б/У. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 338, 55 арк.

Світлана КОРЖИК,

*голова Летичівської територіальної організації
Національної спілки краєзнавців України, науковий
співробітник Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України при Кам'я-
нець-Подільському національному університеті імені
Івана Огієнка, Почесний краєзнавець Хмельниччини,
магістр державного управління, генеалог*

ЛЕТИЧІВЩИНА 100 РОКІВ ТОМУ. РІК 1926

У статті здійснено комплексний історико-статистичний аналіз соціально-економічного, адміністративного та етносоціального стану Летичівщини у 1926 році. На основі опрацювання матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 року, статистичних звітів Проскурівської округи та архівних фондів РАГСу (ДАХМО), реконструйовано цілісну картину життєдіяльності регіону в період найвищого розквіту нової економічної політики. Дослідження охоплює ключові аспекти функціонування Летичівського та Меджибізького районів: демографічні показники, трансформацію ідентичності мешканців, стан сільського господарства, кустарних промислів та кооперативного руху. Особливу увагу приділено гуманітарній сфері – розгалуженості мережі народної освіти, специфіці функціонування дитячих містечок для сиріт та стану охорони здоров'я. Наукова новизна роботи полягає у введенні до наукового обігу деталізованих цифрових та персональних даних щодо містечка Летичів і сільських рад району, що дозволяє висвітлити рельєфний портрет подільського соціуму перед початком масштабної колективізації.

Ключові слова: Летичівщина, 1926 рік, Проскурівська округа, історія Поділля, містечко Летичів, Меджибізький район, перепис населення, НЕП, соціальна антропологія, українізація, архівні джерела.

Вивчення мікроісторії окремих регіонів України крізь призму статистичних та архівних даних дозволяє не лише ре-

конструювати події минулого, а й зрозуміти логіку соціальних процесів, що формували сучасне обличчя нашої держави. Летичівщина як історико-географічний осередок Поділля у 1926 році перебувала у точці динамічної рівноваги, коли традиційний триб життя селянства ще зберігав свою автентичність, але вже зазнавав перших системних впливів радянської модернізації [1, с. III].

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю пересмислення історичного досвіду Летичівського району в міжвоєнний період, що є важливим для збереження регіональної ідентичності та заповнення білих плям у краєзнавчих дослідженнях Подільського краю.

Наукова новизна дослідження полягає у залученні раніше малодоступних статистичних матеріалів Проскурівського окружного статистичного бюро, що дають змогу деталізувати демографічний та економічний портрет Летичівщини станом на 17 грудня 1926 року [2, с. 3]. У статті вперше здійснюється спроба комплексного поєднання кількісних показників перепису з аналізом інституційної мережі району та первинними актовими записами цивільного стану, що дозволяє побачити тогочасну повсякденність через долі конкретних мешканців [3, арк. 1].

Методи дослідження базуються на принципах історизму та наукової об'єктивності, що дозволяє розглядати Летичівський район як цілісний соціально-економічний організм. У роботі використано порівняльно-історичний метод для аналізу динаміки змін у районі, а також статистичний метод, який став ключовим при опрацюванні первинних цифрових даних перепису населення та економічних звітів [1, с. 5].

Джерельна база статті сформована на основі синтезу опублікованих статистичних матеріалів, нормативно-правових актів та архівних документів, що забезпечує багатогранність наукового пошуку. Ключовим сегментом виступають статистичні видання 1926–1927 років, зокрема «Матеріяли до опису округ УСРР: Проскурівська округа» [1] та «Список населеним місцям Проскурівщини» [2], де, зокрема, міститься пряме підтвердження функціонування у Летичеві єврейської національної селищної

ради [2, с. 67]. Правове поле, у якому діяла тогочасна Летичівщина, реконструйовано за допомогою «Збірника узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», що регламентував роботу сільрад, умови праці наймитів, санітарні норми для шкіл та амбулаторій, а також порядок нотаріальних дій у райвиконкомах [4; 5].

Важливим доповненням стали документи Державного архіву Хмельницької області, представлені книгами реєстрації актів цивільного стану Летичівського РАГСу (фонд Р-6438), а також фондами виконавчих комітетів Летичівської та Меджибізької районних рад (ф. Р-2154, ф. Р-3591), що містять протоколи сесій, списки депутатів та економічні характеристики районів [3; 6]. Особливу цінність для вивчення соціальної динаміки селянства становлять матеріали комітетів незаможних селян (КНС), що зафіксовані у фонді Р-1797, дозволяючи простежити процеси класового розшарування та реалізацію земельної політики на місцях [6, с. 140].

Проведення Всесоюзного перепису населення 1926 року на Летичівщині. для Летичівського та Меджибізького районів безпрецедентною за масштабами технічною та статистичною операцією, покликаною внести повну ясність у питання чисельності та соціального складу людності після тривалого періоду суспільних потрясінь Організація та проведення Всесоюзного перепису населення, що розпочався 17 грудня 1926 року, стали [2, с. 3]. Відповідальність за виконання цього завдання на теренах краю було покладено на Проскурівське окружне статистичне бюро, яке діяло за безпосереднім дорученням Президії Округового Виконавчого Комітету, залучаючи до роботи широкі кола районних та сільських працівників. Складність процесу полягала не лише у зборі первинних даних, а й у необхідності чіткої класифікації населених місць, що вимагало від реєстраторів детального опису кожного хутора, лісової будки чи залізничної казарми, аби уникнути подвійного обліку або пропусків окремих господарств [2, с. 5].

Методологічні засади перепису передбачали поділ населених пунктів на міські та сільські, що для Летичева та Меджибожа

означало включення до їхньої статистичної межі всіх прилеглих територій, які мали з містечками безпосередній господарський зв'язок. Особливістю цього перепису було використання методу самообчислення в містах та опитування в сільській місцевості, що дозволяло досягти максимальної точності у фіксації таких показників, як рідна мова, грамотність та зайнятість населення [1, с. 5]. Попри технічні труднощі та значний час, необхідний для остаточної розробки матеріалів, попередні підсумки були опубліковані вже у 1927 році, надавши управлінцям та дослідникам унікальний інструментарій для планування подальшого розвитку регіону. Використання цих джерел сьогодні дозволяє нам верифікувати дані про передмістя Летичева, такі як Покасівка чи Заволок, не просто як географічні назви, а як зафіксовані державним обліком осередки життя, що формували соціокультурне обличчя Летичівщини сторічної давнини.

Успішна реалізація перепису на теренах Летичівщини стала результатом роботи персоналізованої мережі фахівців, чії імена зафіксовані у «Списку керівного переписового персоналу». Безпосереднє кураторство над III переписовим відділом, до складу якого входили Летичівський, Деражнянський, Вовковинецький та Михайпільський райони, здійснював керівник Г. М. Бахметєв. На міському рівні за якість збору даних у містечку Летичів відповідали інструктори Р. О. Ройтберг та І. С. Власів. Водночас у сільських місцевостях Летичівського району за методичний супровід та контроль реєстраторів відповідали інструктори Б. Брюсов, Д. Горбатюк та А. Войчук. Процес у сусідньому Меджибізькому районі координували інструктор по місту М. М. Горовиц та інструктори по сільських дільницях О. Морар і Г. Слободянюк [2, с.12-13]. Саме ці особи забезпечували дотримання вимог Всесоюзного перепису, що дозволило отримати верифіковані дані про тогочасний стан регіону.

Для об'єктивного відтворення історичного ландшафту Летичівщини у 1926 році необхідно розглядати цей регіон як складну систему, що складалася з двох адміністративних одиниць – Летичівського та Меджибізького районів Проскурівської округи.

Згідно – зі статистичними даними таблиці «Загальна кількість населення та його національний склад», площа Летичівського району становила 500,1 кв. км, тоді як територія Меджибізького району складала 446,6 кв. км [1, с. 1].

Адміністративна мережа регіону, зафіксована у таблиці «Адміністративний поділ та населені пункти», характеризувалася наявністю 21 сільської ради у Летичівському районі, що охоплювали 52 населених пункти, та 17 сільських рад у Меджибізькому районі, де нараховувався 31 населений пункт [1, с. 1]. Загальна кількість господарств у сільських місцевостях Летичівського району становила 7 402, а в Меджибізькому – 5 987 одиниць [1, с. 1]. Окремо слід зауважити, що в містечках регіону була зафіксована значна кількість приватних володінь: 792 у Летичеві та 749 у Меджибожі [1, с. 1].

Внутрішня структура селища міського типу Летичів вирізнялася складним поділом на історичні та господарські частини. Окрім основної забудови («в стислому значенні»), яка нараховувала 572 домоволодіння, до складу містечка входили передмістя Заволок (166 домоволодінь), Залятичівка (238 домоволодінь) та Покасівка (265 домоволодінь) [2, с. 21]. Додатково статистикою зафіксовані дрібніші пункти: Лісова будка (1), Хут. Цегельня (14) та Щедрівські хут. (19 домоволодінь) [2, с. 21]. Загалом у Летичеві нараховувалося 1 275 домоволодінь та 1 518 житлових квартир [2, с. 21].

Містечко Меджибіж мало аналогічну структуру, де окрім центральної частини (878 домоволодінь) важливу роль відігравали передмістя Ставниця (439 домоволодінь) та Требухівці (407 домоволодінь) [2, с. 21]. Разом у Меджибожі було зафіксовано 1 724 домоволодіння, що забезпечували проживання 2 893 сімей [2, с. 21]. Важливою рисою тогочасного устрою було функціонування національних адміністративних одиниць, зокрема у списках прямо вказано на існування Летичівської селищної ради як єврейської національної одиниці [2, с. 67].

Ключовим етапом у формуванні адміністративного обличчя регіону стало законодавче закріплення статусу місцевих ор-

ганів влади, що знайшло відображення у Постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 24 лютого 1926 року «Про встановлення точного реєстру селищних рад на терені УСРР» [4, с. 272]. Відповідно до цього акта, Летичів було офіційно включено до переліку залюднених пунктів Проскурівської округи, у яких функціонували селищні ради, що виокремлювало його з-поміж звичайних сільських поселень та надавало місцевій владі розширені юридичні інструменти для регулювання питань соціальної інфраструктури й міського господарства. Трансформація Летичівської сільської ради у селищну стала фактичним визнанням міського статусу поселення, що дозволило громаді вийти на шлях самостійного бюджетного планування та управління муніципалізованим житловим фондом і місцевими промислами.

Березень 1926 року став переломним моментом у завершенні радикальної адміністративної реформи, коли із прийняттям Постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 17 березня було офіційно ліквідовано Подільський губерніяльний виконавчий комітет [5, с. 250]. Для Летичева ця подія означала остаточне скасування губернського поділу та закріплення статусу районного центру в межах зміцнілої Проскурівської округи, що мало на меті наближення радянських органів до потреб населення та посилення ролі районних виконавчих комітетів як ключових ланок управління.

Етнодемографічна структура та національно-мовна ідентичність. Етнічний ландшафт регіону у 1926 р. характеризувався домінуванням українців: 27 826 осіб (80,8%) у Летичівському та 28 554 особи (82,4%) у Меджибізькому районах. Другою за чисельністю групою були євреї (7,7% та 13,8% відповідно). Поляки мали значну питому вагу лише на Летичівщині – 3 162 особи (9,2%), тоді як на Меджибіжчині їх нараховувалося лише 142 особи (0,4%) [1, с. 1].

Специфіка міських поселень демонструвала іншу пропорцію: у Летичеві українці становили 48,7%, а євреї – 42,9%; у Меджибожі єврейська домінанта була визначальною – 67,55% мешканців (5 520 осіб) [2, с. 3]. Компактність розселення громад дозволила сформувати національні адміністративні одиниці:

польські Білецьківську та Майдано-Вербецьку сільради на Летичівщині, а також Меджибізьку селищну раду зі статусом єврейської [2, с. 67].

Аналіз мовної ідентичності свідчить про високу стійкість української мови, яку в обох районах назвали рідною 82,2–82,8% населення, що перевищує кількість етнічних українців. Це підтверджує активні процеси українізації інших етносів (зокрема, у Летичівському районі 496 представників нацменшин визнали українську мову рідною). Рівень збереження рідної мови був найвищим серед євреїв (95–99%), натомість польська громада демонструвала вищий ступінь асиміляції: лише 76% етнічних поляків вказали рідною польську мову [1, с. 1].

Демографічний зріз та поселенська структура сільських рад. Аналіз матеріалів перепису [2, с. 43–46] дозволяє реконструювати реальне наповнення кожної адміністративної одиниці регіону, де за назвою сільської ради (С.Р.) стоїть мережа сіл та дрібних хуторів.

1. Летичівський район: Білецька С.Р. (с. Білецьке – 1075 осіб, 2 хутори, сторожка); Бохнянська (с. Бохни – 1247, 3 хутори); Варинецька (с. Варинка – 851, 2 хутори); Вербецька (с. Вербка – 1379, 2 хутори); Війтівецька (с. Війтівці – 1954, 2 хутори); Горбасівська (с. Горбасівка – 1190, с. Чубарево – 331); Гредчинецька (с. Гредчинці – 1035, госп. Гредчинецьке – 17); Залятичівська (передмістя Залятичівка – 1213, сторожка); Івонинецька (с. Івонинці – 909); Козачанська (с. Козачки – 1144, 5 хуторів: Адамишино, Анютино, Дідаки, Ковалі, Червоне); Кудинська (с. Кудинка – 970, с. Свічна – 276, х. Сіножать); Летичівська (смт Летичів – 3916, передмістя Покасівка – 1428, Міські та Щедрівські хутори); Майдано-Вербецька (с. Майдан-Вербецький – 1088); Поповецька (с. Попівці – 1859, радгосп – 105); Руднянська (с. Рудня – 1005, с. Заволок – 747, 2 хутори); Сахнянська (с. Сахни – 822, села Лозни та Майдан-Сахнянський, х. Саченко); Снітівська (с. Снітівка – 1306, пос. Малаківщина – 127, 2 хутори); Сусловецька (с. Суслівці – 1513, с. Копитинці – 752); Терлівська (с. Терлівка – 1169, с. Ревуха – 424, 2 хутори); Чаплянська (с. Ча-

пля – 1078); Щедрівська (с. Щедрова – 878, млин, с-г при заводі); Юрченська (с. Юрченки – 783, с. Рожни – 865).

2. Меджибізький район: Характерною рисою була вища концентрація поселень навколо центрів С.Р. Волосовецька (с. Волосівці – 1577, сторожка); Гнатовецька (с. Гнатівці – 1425, 4 хутори, 3 сторожки: Вербичина, Геляків, Дідікова); Голосківська (с. Голосків – 1936, х.Аренда); Головчинецька (с. Головчинці – 1462, колонія Дитячий городок – 177, 2 хутори); Западинецька (с. Западинці – 1087, с. Міхунки Лісові – 424); Карповецька (1155), Лисогірська (1084), Лисанівська (1018), Митковецька (1042), Паньковецька (934), Русанівська (1094), Шрубківська (2166) – охоплювали переважно центри С.Р.; Марковецька (с. Марківці – 939, х. Кошельник); Меджибізька (с.мт Меджибіж – 4614); Ставницька (с. Ставниця – 1247); Трибухівська (с. Требухівці – 1645, х. Любомірка); Ярославська (с. Ярославка – 1961, висілок Бувша комуна – 116).

Аналіз підкреслює, що поруч із великими селами зберігалася традиційна система розселення у формі дрібних хуторів (1–5 осіб), які співіснували з новими радянськими утвореннями («комуни», «дитячі містечка»).

Антропонімічний портрет та мікроісторія громад за даними актів цивільного стану. Джерельною базою для реконструкції персонального складу мешканців регіону у 1926 р. слугують книги реєстрації актів цивільного стану Летичівського ДРАЦСу (ДАХмО, Ф. Р-6438). Попри фрагментарність збережених записів (с. Буцни, Голенищеве, Мордин, містечка Новокосянтинів та Антонівка), вони дозволяють проаналізувати соціальну стратифікацію та етнокультурні трансформації подільського соціуму [3, арк. 1–128].

Соціально-професійна та етнічна характеристика. Документи фіксують чітку диференціацію: у сільських громадах (Голенищеве, Мордин) домінував прошарок хліборобів-одноосібників, тоді як у містечковому середовищі (Новокосянтинів) концентрувалися кустарі та ремісники (наприклад, родина коваля М. Лезника). Спостерігається тенденція до зміни формаль-

ної ідентичності: представники родин із польським корінням (Шупровичі, Цибульські) офіційно реєструвалися як українці [1].

Персональна реєстрація народжень (вибірково):

– с. Голенищеве та Майдан-Голенищівський: зафіксовано народження Валентина Шупровича (батьки – Болеслав та Гонората), Оляни Цибульської (Пилип та Клавдія), Федори Драчук (Трохим та Олена), Івана Сердюка (Іван та Олена), Надії Майданюк (Архип та Текля), Івана Ілюся (Іван та Степанида), Андрія Загамули (Лука та Домна).

– м-ко Новокосянтинів та село Антонівка: родини Олександра Надобка (Микита та Дарія), Івана Рибак (Степан та Горпина), Станіслава Заболотного (Андрій та Бригіда), Петра Токаря (Лука та Юстина), Йосипа Лезника (Мошко та Шейва). Окремо виділяється група пізньої легалізації дітей (М. Дрітель, Ф. Курцман, Х. Меламуд); Ксенія Коцюр (Андрій та Ярина).

– с. Мордин (Прилужне): Ольга Кошлань (Степан та Онісія), Іван Цибульський (Микола та Ярина).

– Буцнівська С.Р.: Борис Куніцький, Радіон Щербатюк, Валентина Бочула (Петро та Текля).

Системний аналіз метричних записів 1926 року свідчить про високий рівень життєздатності громад та триваючі процеси асиміляції на тлі збереження традиційних господарських укладів [3, с.1-128].

Соціальна інфраструктура: освітня мережа та охорона здоров'я. Становлення соціокультурної інфраструктури Летичівщини у 1920-х роках відбувалося в межах жорсткої нормативної бази, визначеної «Кодексом законів про народну освіту в УРСР» від 2 листопада 1922 року, що заклав фундамент триланкової структури навчання від дошкільного виховання до професійної підготовки юнацтва [7, с. 14]. Процес розбудови мережі розпочався одразу після завершення бойових дій, внаслідок чого вже у 1925–1926 роках освітній ландшафт регіону демонстрував значні кількісні показники, охоплюючи 37 трудових шкіл у Летичівському районі з 2 098 учнями та 16 аналогічних закладів на Меджибіжчині, де навчалось 1 274 дитини [1, с. 14]. Центральну

роль у цій системі відігравали містечкові семирічки, зокрема Летичівська школа, яка під керівництвом 14 вчителів забезпечувала навчання 536 вихованців, тоді як у Меджибізькому районі функціонувало два таких заклади для 599 осіб [8, с. 4].

Трагічна спадщина воєнних років зумовила появу специфічного сектору соціального виховання, яскравим прикладом якого стало Летичівське дитяче містечко, розгорнуте у приміщенні колишньої повітової в'язниці для 216 сиріт, чий побут забезпечував штат із 35 працівників [7, с. 4; 8, с. 98]. Паралельно у селі Головинці на базі сільськогосподарської колонії діяв ще потужніший заклад на 320 місць, де виховання базувалося на принципах самозабезпечення та праці на власній шкільній фермі під наглядом 49 адміністраторів та вихователів [9, с. 95]. Ця розгалужена мережа доповнювалася 38 хатами-читальнями та численними гуртками лікнепу, що разом із приватними курсами рахівництва та машинопису, дозволеними розпорядженням Наркомосвіти від 5 квітня 1926 року, формували нове освітнє обличчя краю [4, с. 25; 1, с. 14].

Логічним продовженням соціальної опіки стала розбудова медико-санітарної мережі під егідою НКОЗ, яка станом на вересень 1925 року мала чіткий поділ на міський та сільський сектори. Основні стаціонарні потужності концентрувалися у селищах міського типу, де функціонували лікарні на 10 ліжок у Летичеві та 12 ліжок у Меджибожі, при кожній з яких діяла аптека та працював медичний персонал у складі лікаря, фельдшера та зубного лікаря [1, с. 5]. Натомість сільська місцевість потерпала від дефіциту кадрів, обмежуючись амбулаторною допомогою та поодинокими фельдшерськими пунктами, де на весь Летичівський район припадав лише один лікар та одна повитуха. Важливим кроком у боротьбі за здоров'я майбутніх поколінь стало створення пунктів «Охматдиту» та консультацій для вагітних у Меджибожі, будинку немовлят у Летичеві та спеціалізованої установи для дітей із розладами поведінки у селі Гришки [1, с. 6]. Загалом у 1926 році державна служба, що об'єднувала сфери освіти та медицини, охоплювала понад 14% самодіяльного населення

Летичева, що свідчило про поступову інституціоналізацію гуманітарної сфери та перехід від екстрених заходів до системного соціального планування.

Модернізація комунального господарства Летичівщини у 1926 році відображала перехідний стан міських поселень, де напівсільський характер забудови поєднувався з поступовим впорядкуванням публічного простору. Земельний фонд Летичева площею 737,9 га був переважно орієнтований на присадибне господарство (511,2 га городів та садків), тоді як під житловими кварталами перебувало лише 173,3 га, а громадські сквери займали критично малу частку в 1,6 га [1, с. 8]. Житловий фонд містечка, що нараховував 939 володінь, залишався здебільшого приватним (лише 113 одиниць було націоналізовано), причому мурованими були лише 57 будівель із загальної кількості 974 об'єктів [1, с. 8]. Попри наявність 34 вулиць загальною довжиною 21,3 км, жодна з них не мала брукованого покриття, хоча санітарно-технічна інфраструктура вже включала комунальну лазню, різницю та мережу аптек. Енергетичне забезпечення Летичева на той час здійснювалося від приватної установки при млині, на відміну від сусіднього Меджибожа, де функціонувала власна електровідня потужністю 16 квт [1, с. 9]. Мінімальний рівень безпеки в умовах дерев'яної забудови підтримував добровільний пожежний пост у складі 4 осіб із технічним арсеналом із 4 помп [1, с. 9].

Аграрний сектор регіону у 1926 році базувався на індивідуальному землекористуванні (8 320 господарств у Летичівському та 6 016 у Меджибізькому районах) при незначній частці перших колективних форм – артілей та комун [1, с. 10]. Структура посівів демонструвала чітку орієнтацію на жито (37,5% площ) та овес, причому врожайність озимих культур (54–58 пудів з десятини) була стабільною для Поділля [1, с. 12–14]. Проте технічна оснащеність залишалася низькою: понад 47% господарств не мали робочої худоби, а на 100 дворів припадало лише 40 плугів, що змушувало понад половину селян вдаватися до найму реманенту або супряги [1, с. 19–21]. Соціально-економічний розрив підкреслювався й аскетичним раціоном мешканців, який був пере-

важно рослинним із річною нормою споживання житнього хліба у 13,47 пуда при мінімальній частці м'ясних та цукрових продуктів [1, с. 21]. Водночас держава намагалася підвищити культуру землеробства через запровадження насінневого контролю згідно з Постановою від 19 червня 1926 року [5, ст. 14].

Промисловий потенціал краю був зосереджений на переробці сільськогосподарської сировини, де флагманом виступала Щедрівська цукроварня, хоча її штат складав лише 8 постійних робітників [1, с. 24]. Основний тягар задоволення побутових потреб громади несла дрібна приватна промисловість (116 із 120 закладів), представлена мережею з 58 кузень, 25 млинів та вітряків, а також деревообробними майстернями, що спеціалізувалися на виготовленні коліс [1, с. 25]. Потужність цієї мережі дозволяла переробляти понад 317 тисяч пудів зерна на рік та повністю забезпечувати регіон олією власного виробництва [1, с. 26]. Таким чином, економічне обличчя Летичівщини 1926 року формувалося за рахунок адаптивності дрібного власника та поступової інституціоналізації державного сектору, що створювало передумови для подальшої трансформації регіону.

Кустарно-ремісничє виробництво Летичівщини у 1926 році відзначалося значною галузевою розмаїтістю, що забезпечувало високий ступінь автономності сільського побуту. У сільській місцевості району функціонувало 280 кустарних закладів із 530 зайнятими особами, серед яких домінувало виготовлення конопляних тканин (113 господарств) та взуття (71 майстерня). Унікальною рисою регіону став промисел із плетіння рогози, у який було залучено 262 господарства, що перетворило край на один із провідних центрів цього ремесла в межах усієї округи [1, с. 27]. На відміну від сільського господарства, ремесла Летичева та Меджибожа мали вужчу спеціалізацію, обслуговуючи міщанські запити через роботу бляхарських (57), кравецьких (28) та взуттєвих (40) майстерень. Загальна структура промислів залишалася переважно індивідуальною та родинною, оскільки з 5 602 майстрів Проскурівської округи 5 056 працювали одноосібно, що підкреслювало спадковий характер подільського ремесла [1, с. 27].

Економічне життя краю стимулювалося розгалуженою мережею торгівлі, де в умовах нової економічної політики співіснували державна кооперація та приватний сектор. У Летичівському районі діяло 39 закладів споживчої кооперації з річним товарообігом у 384,1 тис. карбованців, тоді як на Меджибіжчині функціонувало 19 аналогічних установ [1, с. 28]. Попри системний податковий тиск на приватних торговців, традиційні ярмарки в Летичеві залишалися ключовими вузлами обміну, де щомісяця відбувалося по два великих торги з потужним оборотом худоби [1, с. 31]. Паралельно розвивалася сільськогосподарська кооперація, представлена кредитними товариствами та молочарськими артілями, що надавали селянам доступ до пільгових позик, сума яких на кінець 1925 року сягнула 45,8 тис. карбованців [1, с. 30].

Фінансова стабільність регіону трималася на фіскальних надходженнях, де провідну роль відігравав єдиний сільськогосподарський податок, що приніс бюджету Летичівщини 84,5 тис. карбованців [1, с. 43]. Видаткова частина бюджету чітко демонструвала соціальну спрямованість тогочасної політики: найбільші суми спрямовувалися на народну освіту (52,4 тис. крб) та охорону здоров'я (18,6 тис. крб), водночас значні ресурси поглинало утримання управлінського апарату районних виконавчих комітетів та сільських рад [1, с. 46]. Поступове відновлення довіри до фінансових інституцій засвідчила діяльність державної ощадної каси в Летичеві, де вклади переважно службовців та заможного селянства склали 3,2 тис. карбованців, а страхові операції забезпечили мінімальний захист господарств від пожеж та стихійного лиха [1, с. 47–49]. Таким чином, фінансова система середини 1920-х років забезпечувала функціонування ідеологічно важливих галузей за рахунок перерозподілу доходів від приватного сектору та селянства на користь державного апарату.

Отже, комплексний аналіз соціально-економічного та адміністративного стану Летичівщини у 1926 році дозволяє констатувати, що цей період став визначальним етапом трансфор-

мації краю, де традиційні уклади подільського села переплелися з радикальними модернізаційними інтенціями нової влади. Рік 1926-й зафіксував унікальний стан «господарської рівноваги» періоду НЕПу: приватна ініціатива в кустарних промислах та дрібній торгівлі ще зберігала життєздатність, проте вже системно витіснялася жорсткою вертикаллю державної кооперації та планування. Адміністративна реформа, що ліквідувала губерньський поділ і закріпила статус Летичева як районного центру Проскурівської округи, заклала фундамент сучасної управлінської моделі регіону, де містечко з населенням понад сім тисяч осіб (із загальних 35 821 мешканця району) постало як потужний адміністративно-господарський вузол.

Водночас сільське господарство, залишаючись стрижнем економіки, демонструвало глибоку технічну відсталість індивідуальних дворів. Високий відсоток «безкінних» господарств та домінування ручної праці свідчили про вичерпання екстенсивних методів розвитку, що згодом було використано як ідеологічне виправдання для насильницької колективізації. Соціальна самоорганізація через селянські товариства взаємодопомоги та насінні фонди ілюструвала спроби влади інтегрувати селянство в радянське правове поле, одночасно впроваджуючи жорсткий класовий контроль у культурно-освітній сфері.

Летичівщина 1926 року постає як динамічний регіон у стані активного інституційного будівництва – це був останній рік відносної стабільності перед початком масштабних соціальних експериментів. Опрацьовані архівні матеріали та фундаментальні дані Всесоюзного перепису населення 1926 року [10] створюють цілісну джерельну базу, яка підтверджує, що закладена в цей період адміністративна архітектура визначила вектор розвитку краю на десятиліття вперед. Високий рівень збереженості тогочасних документів, що зафіксували рельєфний відбиток епохи, дозволяє сьогодні з високою точністю реконструювати повсякдення та виклики, з якими стикалося подільське суспільство рівно століття тому.

Список використаних джерел і літератури:

1. Матеріали до опису округ УСРР: Проскурівська округа. Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 49 с.
2. Список населеним місцям Проскурівщини (За попередніми підсумками всесоюзного перепису населення 17/XII 1926 р.). Проскурівське окружне статистичне бюро. Проскурів: Державна друкарня, 1927. 60 с.
3. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). Ф. Р-6438: Книги державної реєстрації актів цивільного стану Летичівського районного відділу РАГС. Оп. 1. Спр. 7: Книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть за 1926 рік. 128 арк.
4. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. Народний комісаріат юстиції. Харків: Укрголовліт, 1926. Відділ 1. Ч. 1–26. 430 с.
5. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. Народний комісаріат юстиції. Харків: Укрголовліт, 1926. Відділ 2. Ч. 1–46. 818 с.
6. Державний архів Хмельницької області: Путівник. Том 2 / відп. ред. Г. Осадча. Київ; Хмельницький, 2008. 672 с.
7. Кодекс законів про народну освіту в УРСР : затв. Постановою ВУЦВК від 22 листоп. 1922 р. Зб. узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1922. № 49. Ст. 729.
8. Сірачева Г.С. Історія Летичівської першої. Провінція. 2007. 15 липня. С. 4.
9. Коржик С.А. Дитячі будинки на Летичівщині у 20-х роках ХХ століття. День Соборності України : зб. наук. пр. Гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький : Вид-во МАУП, 2023. Вип. 10. С. 92–113.
10. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Изд-е ЦСУ Союза ССР, 1928. 480 с.

Олександр ГАДИНКО,

*вчитель історії Сторожинецької гімназії
Сторожинецької міської ради
Чернівецького району
Чернівецької області*

СТОРОЖИНЕЦЬ НА ШПАЛЬТАХ ПЕРІОДИКИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У статті подається інформація про Сторожинець ХІХ ст., відомості про якого вперше зафіксовані у матеріалах тогочасної періодики. Ці занотовані у тогочасних джерелах відомості цікаві перш за все тим, що вони відображають певні регіональні особливості історичного розвитку даного населеного пункту, повсякденне життя його жителів, дозвілля, святкування, взаємовідносини з короною, землевласниками. Напрочуд цікавим є відомості про діяльність у Сторожинці різних культових споруд, товариств та профспілкових організацій, партій, які були осередками освітнього, культурного та духовного розвитку поселення. Матеріали використані з періодики ХІХ ст. Державного архіву Чернівецької області, публікуються вперше, містять певну наукову новизну та актуальність та можуть бути використані в історико-краєзнавчій роботі. Відомості подані таким чином, щоб читач із цікавістю та легкістю занурився в ту історичну епоху, відчув її мовний та духовний колорит, присутність полікультур і націй, які тут проживали.

Ключові слова: *періодика, газета, громада, землевласник, церква, бургомістр, курія, партія, товариство.*

У ХІХ ст. періодичні видання почали набувати все більшого значення та популярності, мали власні назви, виходили через певні проміжки часу (щотижня, кожні два тижні) у формі складених аркушів. Вони містили новини, оперативну інформацію і матеріали з актуальних громадсько-політичних, виробничих, куль-

турних та інших питань, а також літературні твори, фотографії (наприклад, В. Залозецький, Ю. Сербинюк, Д. Георгіяде), реклами, коментарі і свого роду були видом часопису. Це були загальнополітичні, крайові, безпартійні часописи, які виходили щомісяця, були чорно-білого кольору та містили чимало цікавої різної інформації з історії, економіки, управління, освіти свого краю, країни та світу. Сьогодні ця періодика є об'єктом дослідження та уваги різних дослідників, які висвітлюють різноманітні питання з життєдіяльності суспільства. Такі періодичні видання (крайові газети) виходили на підавстрійській Буковині («Буковина», «Час», «Bukowina», «Volkspreste» «Czernowitzer Zeitung»), містять відомості про різні історико-географічні регіони, об'єкти та адміністративно-територіальні одиниці (наприклад, Чернівці, Сторожинець, Серет), мають певний науковий інтерес та складають велику базу місцевої історичної періодики зазначеного часу [5-39].

Всі відомості та аспекти суспільно-політичного, господарського, культурного, освітнього характеру подаються згідно поданих тогочасних періодичних видань з обов'язковим дотриманням історичних, полікультурних, лінгвістичних особливостей та колориту регіону, певних стилістичних норм, та сучасних мовних вимог.

4 січня 1863 р., газета «Bukowina»

Цими днями відбулося велике полювання на землях Оренштайна. Представляв всіх видних службовців зі Сторожинця пан Карл Скроуп: вполювали 5 косуль, 2 лисиці і 3 зайців. На днях не було ринку і жінки були незадоволені через нестачу на ньому масла, яєць, вершків, сиру та інших продуктів. Відразу ж замовили все це у селі. У ці дні трапилась також нестача води. Як наслідок свою роботу зупинили винокурений завод і млин.

1 лютого 1863 р., «Bukowina»

28-30 січня у готелі «Молдавія», що в Чернівцях, перебував окружний державний суддя Карл Брем зі Сторожинця. У Чернівцях на ландтазі вирішувались наступні питання: 1. Петиція більшості жителів околиці Кімполунга; 2. Труднощі у взаємовідно-

синах двох селян з Віславців із лісовим сторожем; 3. Труднощі Василя Галича з Путили із земельним власником Георгієм Дзурдуваном через відчуження землі; 4. Труднощі Андрія Мічуси із земельним акціонером (пайовиком) Йозефом Карачевським через відчуження 2-х фальців землі. У готелі «Париж» зі Сторожинця був присутній також землевласник Гольде Штайнер. Зазначимо, що Буковинський крайовий сейм («Bukowiner Landtag») – це представницько-законодавчий орган коронного краю Герцогства Буковина у 1861 – 1918рр.

27 лютого, 4 березня, 3 травня 1863 р., «Bukowina»

У Чернівцях неодноразово відбувалося засідання ландтагу. Так, на такому на засіданні 24-26 лютого представляв громаду Сторожинця землевласник Георг фон Флондор. На такому ж зібрані 1-2 березня у Чернівцях були присутні Деметер Абрагамовіч і Абба Штайнер, теж землевласники Сторожинця. 30 квітня на такому засіданні у Чернівцях, у готелі «Париж» були присутні землевласники м.Сторожинець Абба Штайнер та Леон Залтер.

Днями раніше, 26 лютого у Сторожинці відбулося свято. «Без числа люду зібралось у греко-східній церкві». Пан священик Філієвич відчитав святково молитви, літургію, святкові благодарственні молитви за здоров'я Його Величності Франца-Йосифа I, «нашого милостивого Кайзера». Потім була «Славословія» і наприкінці проспівали народний гімн «Боже бережи і захищай» Кайзера. Свято закінчилося короткою промовою священика. У цьому святі брали участь вся місцева влада та впливові особи – Аба Штайнер, як землевласник, пан Саламон Ангаух, релігійний філософ (проповідник). Промови велися німецькою та румунською мовами і наприкінці випили тричі «Ноч» за Кайзера.

Також було повідомлення з місцевого ринку про наступний ціновий стан: біла кориця – 5 фл., зерно – 4 фл., ячмінь – 2 фл. 50 крон, овес – 1 фл. 80 крон, кукурудза – 3 фл., картопля – 1 фл. 10 крон.

10 травня 1863 р., «Bukowina»

Сторожинець – курортне містечко, де ступінь його відвідування по Сторожинецькому повіті – найвищий. Це пов'язано з

наявністю долини Серету, мабуть найгарнішої у цілій Буковині. Тут без числа лугові та лісові скверики. Тамтешні курортні підприємці не шкодували грошей аби залучити сюди чим побільше гостей. Тут були гарні і просторі на підвищені будинки. Тут присутня власна музична капела (Відомо, що у локальна капела Сторожинці виникла ще в 1864 р.) [4, s.20]. У громадському салоні всі бажаючі читали новітні журнали із сентиментальними історіями. Тут також працювала зала живопису видатного архітектурного маляра пана Ленера (Lehner). Фігури на стелі і плафони були дуже гарні. На стіні встановлене дзеркало, а також є туалетна кімната з тонкощами живопису та зображеного побуту.

8 червня 1863 р., «Bukowina»

На цей курорт прибув відомий лікар пан Годлевський, який почав робити для гостей все можливі приготування, не шкодуючи витрати. Зручність і розваги були основною турботою для гостей.

23 серпня 1863 р., «Bukowina»

18 серпня о 9.00 год. відбулося святкування Дня народження «Його Величності Світлої Кайзера-Франца Йосифа I. Ранкова меса почалася в римо-католицькому храмі. Її влаштовував заставнівський священик Малиновський. від 11-ї год. і до 12-ї год. на високому рівні тривало державне засідання місцевого управління, яке очолював капелан Романкевич. У церкві була присутня вся місцева і податкова влада, всі основні члени навколишніх громад. У кінці меси слово взяв пан Велкопольський, який згадав похід і поранених у Буковинській війні 1859 р. (мається на увазі Італійська війна 1859р.), у якій славно себе проявив легіон «Франц Покорни» («Franz Pokorny»). Було згадано і звернено також увагу до «улюбленої батьківщини Австрії». У кінці було ще випито за «Wohl» Його Величності. Було присутньо дуже багато людей.

19 вересня 1863 р., «Bukowina»

У курії великих землевласників завжди присутні виборні особи – Георг Флондор, Йозев Оренштайн та Абба Штайнер.

5 жовтня 1863 р., «Bukowina»

28 вересня. Сьогодні у греко-східній церкві була відправлена Божа служба, де дякували Богові за ви здоровлення Її Величності, Імператриці («Kaizerin»). Були присутні представники повітової, податкової, фінансової влади, жандармерія, шкільна молодь і багата публіка. Їхні молитви були спрямовані за здоров'я і видужування Дому Кайзера і Її Величності Імператриці. Були присутні всі священники ближніх місцевостей.

4 листопада 1863 р., «Bukowina»

Місто переживало засуху і нестачу води. Лісопильня не працювала. Питна вода у криницях і джерела з водою посохли і зменшились. На допомогу жителям міста прибув чудовий лікар з Радівців (Радауц) пан Залеські, який почав допомагати населенню.

4 січня 1870 р. газета «Czernowitzer Zeitung»

Повідомляється, що Чернівців до Сторожинця протягуватиметься телеграфний дріт і буде створена телеграфна установа. Всі великі і середні землевласники, орендарі та інші персони згодні. Зауважується, що до п'ятниці він вже діятиме.

1 березня 1870 р., «Czernowitzer Zeitung»

Повідомляється, що у Чернівцях на ландтазі в готелі «Золоті груші» присутні різні персони, у тому числі торговець Регіна Шлорпер зі Сторожинця. У той час крім цього готелю у Чернівцях працювали ще такі: «Чорний Орел», «Молдавія», «Ламм», «Кронпринц», «Париж» та «Russie».

12 серпня 1892 р., газета народовців «Буковина»

Пан міністр справедливо переніс зі Сторожинця до Чернівців повітового суддю Захарія Богосевича іменувавши секретарем радної палати. Ад'юнктом (помічником) повітового суду із Сторожинця до Чернівців іменований др. Ернст Мандичевський. Авскультантом (судовий урядовець) повітового суду у Сторожинці іменований Володислав Дамараський.

30 липня 1893 р., «Буковина»

«Його Свята Величність Цісар-Кайзер» Франц-Йосиф І (1830-1916рр.) надав повітовому секретарю у Сторожинці Анас-

тасієві Мановарді з нагоди його переходу в стан спочинку «золотий хрест заслуги з короною».

1 вересня 1893 р., «Буковина»

Подяка Юрія барона Василька-Серецького за «Його Ексцелленцію Олександра барона Василька-Серецького»: спровадили на вічний спочинок представники високого крайового уряду під проводом буковинського президента, крайові маршалки і члени крайового виділу, послы державної ради і крайового сейму, духівництво, представники університету Франца Йосифа І, шефи крайового суду у Чернівцях і Вижниці, дирекції пошт і телеграфів, старости Вижниці й Сторожинця, заступники і голови громад, корпорацій, товариств, без числа людю різних національностей та віросповідань.

25 листопада 1893 р., «Буковина»

З буковинського крайового уряду перенесено концертних практикантів: др. Роберта Корна із Сторожинця до Чернівців, а др. Роберта Прокоповича з Чернівців до Сторожинця.

9 травня 1908 р., газета «Volkspreste» – друкований орган буковинської соціал-демократичної робітничої партії.

Сторожинець. Робітниче свято та відпочинок. Робітничі місця на заводі були пусті, дві шкіряні фабрики не працювали, на полі без роботи «стояли плуги». Зібралися в приміщенні профкому робітники і малі селяни. О 11.00-й год. почалась демонстрація, висів червоний прапор, несли штандарти і мали гасло «Пенсійне Інвалідне страхування». Зала готелю «Central» була заповнена щільно. Реферати зачитав товариш Делігдіш німецькою, Дан з Чернівців румунською та Фаст українською мовами. Після цього частина звернула до профкомівського приміщення, де вже згадані особи провели ще одну «демагогічну розмову». Підприємці та священики назвали цей день «богохульством».

11 липня 1908 р., «Volkspreste»

Землевласники Михайло Польнічук, Петру і Сандул Вітюк, Василь Вітюк, Іван Бруя. Георгій Бруя і Василь Бруя, Ніколай Красовський зі Сторожинця скаржилися на фірму «Ег.Кокора і

Со. Prerau» і його представника та посередника (торгового агента) Поточного, який продав селянам сільськогосподарську продукцію (плуги, сільськогосподарські машини). Непорозуміння – фінансові операції посередника з селянами, які дали йому гроші і не отримали решту своєї продукції, а також те, що той не привіз такої продукції, яка потрібна була і тому ця фінансова справа набула розголосу між ними.

26 жовтня 1928 р., незалежний безпартійний часопис «Час»

21 жовтня у Сторожинці гостював український театр під управою п. Сидора Терлецького, де ставили оперету «Запорожець за Дунаєм». Терлецький грав Карася, Одарка – п. Глязер, Дакич – роль султана, п. Дубеневич Євген – Андрія. Грали також п. Кобилянська, П. Дубиневич. Пан Бандинда танцював «козака» і «його закидали квітами». Зала («Саля») була переповнена: «Саля була битком набита, так, що не мож було шпилькі впустити». Чистий дохід з вистави призначений на відбудову греко-католицького храму в місті. Отець Волянський «на громадському і церковному полі дбає про це більше всіх». Український театр зробив жертвування для будівництва греко-католицького храму в Сторожинці («Святий дім»).

13 червня 1929 р., «Час»

30 червня відбудуться іспити в модерному ліцеї м. Сторожинця.

3 квітня 1929 р., «Час»

Дефінітивним професором із Сторожинця було обрано професора українця Рудольфа Дурста.

4 квітня 1929 р., «Час»

У суботу 4 квітня бурмістр Сторожинця Шербан Фльондор подався з 11 радниками до демісії. Причиною було те, що громадська рада зробила обструкцію при бюджеті.

22 січня 1929 р., «Час»

Ученицю 6 класу гімназії у Сторожинці Ірсту Лохшпайзер укусив пес. Дівчину перевезли до антирабічного інституту у Чернівцях, а пса застрелили.

3 січня 1931 р., «Час»

У Сторожинці існувала філія «українського весілля»: у місті лунала народна музика, співав хор, сольовий спів.

14 лютого 1931 р., «Час»

У неділю 1 лютого «відограв аматорський кружок Української Бесіди» у Сторожинці театральну виставу «Безталанна», драму на 5 дій Івана Тобілевича. Зал Шлемка був переповнений. У ньому було «повно міщан, селян і велике число інтелігенції». Всі 14 роль були зіграні добре. Фундатором цього успіху в неділю був Ю.Вельничук, українець.

4 березня 1931 р., «Час»

Дружина українського театру в Чернівцях під керівництвом Сидора Терлецького, Івана Дутки, Івана Дудича загостить 12 березня в Сторожинець з «одинокую штукою» «Жонатий чорт», комедією на 3 дії Мировича.

14, 20-21 травня 1931 р., «Час»

У Чернівцях та Сторожинці, однойменному повіті «кандидую» українець від Української Національної Партії редактор Юрій Сербинюк. Кандидатами «Національної Унії» на Буковині були: до камери – м. Чернівці та повіт: др. Володимир Залозецький. До сенату – м. Сторожинець та повіт: Д. Георгіяде із загальної курії; Орест Цопа із курії громад; до камери – Юрій Сербинюк, Костянтин Шпульбер та Аврель Морар.

28 травня 1931 р., «Час»

«Адвокат м. Сторожинця Юрій Вельничук повідомив про соціалістичного кандидата у Сторожинці п.Янчика, як його називали селяни. Пан Янчик був донощиком сигуранци і набрехав їм, що я, студент Ю. Вельничук, ходив по хатах і завзивав нарід, щоби давав вкладки на будову української держави. Хто дав 1 лева, той дав одну цеглину на будову цього муру. Суд за його підлий донос мене заарештував. При моїй розправі я виказав усю брехню. І коли мене відпустили я напередодні виборів повідомляю, що цей кандидат соціал-демократичної партії не вартий ваших голосів, прошу перестерегти всіх виборців перед цею почварою».

7, 10 червня 1931 р., «Час»

Депутатами з Буковини, зі Сторожинця є др. К. Шпульбер (цепіст), др. В. Тріфу (кузист), др. М. Діамант (єврей). Новий сенатор Сторожинецького повіту Георгіяде звертається з великою подякою до УНП та префектури м.Сторожинця за його обрання. Тепер він від'їхав до Ясс. У Сторожинецькому повіті сенатором є др. Савчук-Савяну (націонал-цараніст).

12 червня 1931 р., «Час»

У суботу у Сторожинці відбувся судовий процес за проти-державну пропаганду комуністів. На лаві оскаржених опинилися: Рубін Шихтер, Леон Доненфельд, Герман Доненфельд, Йозеф Кепнер, Геді Блум і Мозес Курцман. Суд проголосив вирок у вівторок. Р. Шихтера було засуджено на 1 рік в'язниці, 2000 левів кари (штрафу) і 5 літ утрати «горожанських» (громадянських) прав. Й. Кепнера, Германа і Леона Доненфельда, Г. Блум засуджені до 7 місяців в'язниці, 2000 левів кари і 5 літ утрати громадянських прав. М. Курцмана засудили на 6 місяців в'язниці, 2000 левів кари і 5 літ утрати громадянських прав. Про це повідомляли Бухарест «про інвалідацію комуністичних послів».

9 вересня 1931 р., «Час»

У неділю автомобіль виїхав зі Сторожинця до Чернівців. І біля шинку Розенштока, неподалік від Сторожинця, «уломилася нагло вісь авто». Рівночасно над'їхали з противної сторони два вози. Автомобіль заїхав на них. Важко покалічилися пасажери др. Франц Єнджейовський, дружина, дитина і «власитель верстата... Тадей Шеремета». Всіх 4-х було негайно доправлено у лікарню до Сторожинця.

18 липня 1931 р., «Час»

«Нещастя на Сторожинецькій вулиці» сталося у четвер о 8-й ранку. Робітник 30-ти років Ніколай Томораш віз молоко і кінь «нагло настрашився чогось... і завернув нагло і візник упав з воза і скалічився тяжко». Він постарався зупинити лютого коня, щоби його спинити... та в цій хвилині опинився ... смертельно зраний посеред дороги. Кінь почвалав даліше...».

20 листопада 1931 р., «Час»

29 листопада у неділю о 10-й год. ранку у Сторожинці у залі Шлемка відбудеться повітовий господарський конгрес «у справі оздоровлення» господарських відносин. «Рільників-укранців запрошують масово». Характеризуючи історичне минуле Сторожинця слід принагідно нагадати, що упродовж 1448-1774 рр. це поселення (село) перебувало у складі Молдавського князівства, 1774-1918 рр. – Австрійської (Австро-Угорської з 1867 р.) імперії, 1918-1940 рр. – королівства Румунії. З 1854р. містечко, 1904 р. – місто [1, с. 90-103], [2, с. 5-8], [3, с. 4-7].

Розкриваючи вище викладений матеріал з періодики того часу слід наголосити, що він висвітлює лише окремі фрагментарні аспекти з соціального, економічного, політичного, культурно-освітнього життя населення містечка, носить пізнавальний характер та може бути використаний у краєзнавчій роботі, є доповненням локальної історії буковинського краю, у тому числі м. Сторожинець.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія / Лідія Антошкіна, Олександр Гадинко, Гелена Красовська, Петро Сигеда, Олексій Сухомлинов. Донецьк: вид. «Ноулідж», 2010. 237 с.

2. Гадинко О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці: Прут, 2013. 208 с.

3. Ліщук Д., Гадинко О. Особистості епох. Чернівці: 2016. 100 с.

4. Polek J.. Zur Frage der Errichtung eines romisch-katolischen Bistums in der Bukowina. Czernowitz, 1909. 28s.

5. Bukowina. 1863. 4 січня.

6. Bukowina. 1863. 1 лютого.

7. Bukowina. 1863. 27 лютого.

8. Bukowina. 1863. 4 березня газета «Bukowina»

9. Bukowina. 1863. 3 травня.

10. Bukowina. 1863. 10 травня.
11. Bukowina. 1863. 8 червня.
12. Bukowina. 1863. 23 серпня.
13. Bukowina. 1863. 19 вересня.
14. Bukowina. 1863. 5 жовтня.
15. Bukowina. 1863. 4 листопада.
16. Czernowitzer Zeitung. 1870. 4 січня.
17. Czernowitzer Zeitung. 1870. 1 березня.
18. Буковина. 1892. 12 серпня.
19. Буковина. 1893. 30 липня.
20. Буковина. 1893. 1 вересня.
21. Буковина. 1893. 25 листопада.
22. Volkspresse. 1908. 9 травня.
23. Volkspresse. 1908. 11 липня.
24. Час. 1928. 26 жовтня.
25. Час. 1929. 22 січня.
26. Час. 1929. 4 квітня.
27. Час. 1929. 13 червня.
28. Час. 1931. 3 січня.
29. Час. 1931. 14 лютого.
30. Час. 1931. 4 березня.
31. Час. 1931. 14 травня.
32. Час. 1931. 20-21 травня.
33. Час. 1931. 28 травня.
34. Час. 1931. 7 червня.
35. Час. 1931. 10 червня.
36. Час. 1931. 12 червня.
37. Час. 1931. 18 липня.
38. Час. 1931. 9 вересня.
39. Час. 1931. 20 листопада.

Анатолій ЛИСИЙ,
завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук КЗВО
«Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж», кан-
дидат історичних наук, доцент

КОРОЛІВСЬКЕ ТУРНЕ БРАЦЛАВЩИНОЮ 1787 РОКУ

У статті йде мова про останнього короля Речі Посполитої, який після зустрічі з Катериною II в Каневі, повертався через Брацлавщину до Варшави.

Ключові слова: Станіслав Август Понятовський, Катерина II, Станіслав Потоцький, Іллінці, Дашів, Немирів, Брацлав, Тульчин, Браїлів.

У першій половині травня далекого 1787 року Тульчин готувався прийняти польського короля Станіслава Августа Понятовського, який повертався з Канева після зустрічі з Катериною II [1, с. 107]. Його мав приймати місцевий магнат, граф Станіслав Потоцький. Його володіння сягали півтора мільйони десятин земельних, лісових та інших угідь. Він мав понад 130 тисяч кріпаків. Не випадково ці володіння називали «королівством Тульчинським» [2, с. 629]. Так трапилося, що Понятовський виявився останнім польським королем.

Король в українській історії – це не чужий володар. Сприйняття короля як свого в нашій історичній традиції пов'язане передусім із Данилом Романовичем та його коронацією в середині XIII ст. Однак наші предки від середини XIV ст. і аж до кінця XVIII ст. також жили під владою королів. Здебільшого польських, меншою мірою угорських, але ці королі були володарями наших пращурів у ті часи, коли держави, до складу яких належали українські землі, не були національними [3, с. 5].

Станіслав Антоній народився 17 січня 1732 року в маєтку Вовчин, що в Брестському воєводстві [4, с. 415]. Батьками май-

бутнього короля були Станіслав Понятовський та Констанція Чарторийська. Батько короля на той час уже був мазовецьким воєводою, а його шлюб із Чарторийською лише посилив у майбутньому позицію амбітного, але не надто заможного Понятовського. Виглядає на те, що зв'язавши себе з Чарторийськими, Станіслав безпосередньо вплинув і на подальшу долю не тільки свого сина Станіслава, майбутнього короля, а й усіх його дітей, що були залучені в широкі плани фамілії Чарторийських, яка від 1730-х років стала одним з найпотужніших угруповань Речі Посполитої.

Від 1733 до 1739 р. виховувався переважно у Гданську (Польща), тимчасово в період до 1735 був разом з батьками у засланні в Кам'янці (нині м. Кам'янець-Подільський; знову відвідав це місто вже дорослим). Первісно навчався вдома, потім – у Варшавському колегіумі чернечого театинського ордену. Від 1744 р. студював логіку та математику на лекціях російського міністра у Варшаві графа Г.-К.Кейзерлінга, екс-президента Петербурзької академії наук. 1748 р. прилучився до експедиційного корпусу князя В. Рєпніна в західноєвропейському поході. Мандрував Німеччиною, Австрією, Голландією, Францією, Великою Британією. Познайомився з визначними вченими, у т. ч. енциклопедистами.

1750 р. обраний на надзвичайний сейм Речі Посполитої від Закрочимської землі, 1751 р. став полковником ланового регіменту й ломжинським комісаром Радомського скарбового трибуналу, 1752 р. виявив ораторський хист на сеймі у Гродно (нині місто в Білорусі). 1753 р. обійняв перемишльське градове староство. 1755 р. залучений до Головного Литовського трибуналу в м. Вільно (нині м. Вільнюс), за протекції рідних дядьків з роду князів Чарторийських здобув посаду стольника Великого князівства Литовського і приватне секретарство у британського посланника до Російської імперії Ч. Уільямса, власного приятеля. Зробився фаворитом великої княгині Катерини (майбутньої імператриці Катерини II). 1756 р. призначений дипломатичним представником короля Августа III Саксонського, проте у 1758 р.

імператрицею Єлизаветою Петрівною видалений із Санкт-Петербурга, де в уряді визрівали підозри у причетності молодика до політичних інтриг.

Мав депутатські повноваження, зокрема 1760 р. – від Руського воеводства, 1761 р. – од Більської землі (Підляського воеводства).

У 1764 р. з волі цариці Катерини II та прусського короля Фрідріха II Гогенцоллерна висунутий на польський престол і коронований на елекційному сеймі 7 вересня під багнетами російських підрозділів. Для себе обрав ім'я Станіслав Август, ставши володарем титулів короля польського, великого князя литовського і великого князя руського.

За угодою 24 лютого 1768 р. про підтвердження «Вічного миру» 1686 р. гарантував пільги православному й іншим некаатолицьким віросповіданням у своїй країні. Сприяв політичному і військовому реформуванню, розвитку економіки, освіти, науки, мистецтва, літератури, преси. Заснував Рицарську школу – кадетський корпус, порцеляновий завод, національний театр, монетний двір, палацово-парковий комплекс Лазенки та ін. Зібрав цінні колекції старожитностей, виробів народних промислів, малярства, скульптури, меблів, книг, нумізматики, мап. Забезпечив докладний картографічний опис теренів Речі Посполитої. Вів нотатки, широке листування (поміж адресатів – А.-С. Нарушевич, Вольтер, Дж.Вашингтон, чимало монархів).

Значною мірою спирався на зарубіжну допомогу, аби подолати збройні зазіхання Барської конфедерації 1768 р., котра, зокрема, спричинила акт безкоролів'я й проголошення монарха усунутим од влади. Відповідно визнав чинними подальші російськи, прусські та австрійські загарбання, що зрештою призвело до ліквідації його держави. Уночі 23 жовтня 1771 р. викрадений нападаниками-конфедератами, проте врятувався, наступного дня втікши від учасників замаху.

У 1787 р. на дніпровській стоянці спеціальних галер під Каневом нетривало спілкувався з подорожуючою Катериною II, запропонувавши укласти союз (для війни з Османською імперією).

єю). На її пізнішу вимогу він, один із авторів Конституції Речі Посполитої Третього травня 1791, зрікся цього акта і приєднався до Торговицької конфедерації 1792 р.

Фактично підкорився революційному рухові 1794 р., очоленому Т. Косцюшком, обмежившись декларативним універсалом із судженням про недоречність розгорнутої повстанської боротьби та закликом не слухати «оманливих мрійливих обіцянок». Зрештою посередничав у капітуляції Варшави перед О. Суворовим. Після придушення тогорічних визвольних змагань, за наказом Катерини II, конвойований до Гродна. 25 листопада 1795 р. детронізований. Навесні 1797 р. на запрошення імператора Павла I загостював у петербурзькому Мармуровому палаці, перебував на інавгурації царя в Москві.

Нагороджений орденами Білого орла (1755), Чорного орла (1764), св. апостола Андрія Первозванного з діамантами (1787), удостоєний почесного членства академії наук у С.-Петербурзі (1777), член академії наук у Берліні (1791).

Помер 12 лютого 1798 р. у м. С.-Петербург. Похований там само в костьолі Святої Катерини, однаке прах за радянських часів зазнав поневірянь і пљондрування: 1938 р. на прохання польського уряду домовину перенесено на Берестейщину, до Вовчина, пізніше віднайдені у зруйнованій каплиці рештки як вірогідні фрагменти останків власті СРСР передали Польщі (врочистий погреб одправлено 1995) [6, с. 611, 6-А].

Монарху доводилось бувати і на Вінниччині, тодішньому Брацлавському воєводстві. Збереглося повідомлення про те, що Марцін Грохольський (володар П'ятничан і Стрижавки) у 1781 р. в обох садибах приймав Станіслава Августа. Для увічнення пам'яті про перебування короля в П'ятничанах (19.XI) заклали тоді ж в'їзну липову алею. В цей приїзд король відвідав в Яневі (Іванів Калинівської громади) католицький монастир ордену бернардинів [7, с. 141].

Після Канева по дорозі в ojczyznu король робив зупинки у місцевих магнатів. Його шлях пролягав через Тетіїв, Ставище, Білу Церкву, Дашів, Іллінці, Жорнище, Немирів, Брацлав. Влас-

ник Дашева граф Плятер у пориві вірнопідданства навіть перейменував частину містечка на Аугустополь [1, s. 283].

У Брацлавському воєводстві його чекала зустріч зі Станіславом Потоцьким. Спочатку він заїхав в Немирів. Тут його урочисто вітали, салютуючи з гармат. Представник графа показав королю ткацькі мануфактури, публічну бібліотеку і гордість графа – кадетський корпус: військову школу для шляхти.

17 травня 1787 року, о 9-й ранку король рушив до Тульчина. За півмилі від міста його зустрів граф Станіслав Потоцький. Він слабував і йому напередодні двічі пускали кров. Графа супроводжував брацлавський каштелян Марцін Грохольський, підचाший коронний Чацький, генерал артилерії князь Сапега та інші.

У Тульчині короля вітали місцеві євреї на чолі з рабином, а перед палацом – графиня Жозефіна Потоцька, жінка Грохольського, родичка графа жінка Северина Потоцького Ганна-Теоділія із дому Сапегів, графиня Чацька (із дому Потоцьких), графиня Мощенська (із дому Свейковських), графиня Холоневська (із дому Рушевських).

У день приїзду короля відбувся урочистий обід на 150 осіб. За обідом були присутні король, родина графа Станіслава Потоцького, брацлавські сановники, сенатори, дами. Після обіду був влаштований концерт Teodore Ferrari, славного музиканта (колишнього кріпака з сусіднього села Копіївки, якого до навчання музиці за кордоном звали Федір Ковальчук), після якого грали французьку і польську комедії. Їх виконувала ясновельможна пані wojewodzina з вишуканими дамами і кавалерами. Після закінчення комедій та італійської опери, з'явилася чудова ілюмінація з усіх мансард квадратного двору з кількома тисячами масляних ламп. У фіналі видовища було виставлено піраміду з монограмою ордена Св. Станіслава, прикрашену чудовим світлом. Наступними була асамблея зі стріляниною з гармат і сильною ручною стрільбою, які тривали до третьої години ночі.

Наступного дня, 18 травня 1787 року прийом короля продовжувався комедіями і балами аж до 5 години ранку. 19 травня після обіду всі мали їхати до лісу, що знаходиться за півмилі від

палацу, облаштованого на кшталт англійського саду, кажуть, що місце дуже гарне. Потім вирушили до театру, який був ілюмінований. Ввечері того ж дня, в маєтку було відкрито нову будівлю – «oregnauz» у новому архітектурному стилі за проектом архітектора Лакруа. Хоча запланована на цей день оперна вистава не відбулася (більша частина акторок захворіла) подію супроводжувало виконання італійської і турецької музики капелою з «virtuoso» Феррарі на чолі.

Король перебував у Тульчині з 17 по 20-е травня 1787 року. На честь перебування короля граф звів у центрі міста колону з написом про відвідини, а мешканцям Тульчина, що жили в радіусі «12 тисяч ліктів» або 1 милі від неї, дарував волю. Нині пам'ятна колона розташована на території Тульчинського краєзнавчого музею [2, с. 178; 5, с. 47].

Потім монарх спеціально завернув до Браїлова, щоб познайомитись з художником-монахом Яном Прагтлем і його роботами. Король був на месі, потім оглянув костюл і кляштор трінітаріїв [7, с. 596].

Останній володар Речі Посполитої, польський король та великий князь литовський і руський Станіслав Август Понятовський був заручником долі. Із перспективи сьогодення дуже легко дати йому таку малоприємну характеристику. Знаємо його думки – як приватні, так і публічні. Врешті знаємо про його перемоги та поразки. Тоді чому він є заручником? А якщо є, то де саме та в'язниця чи вороги, що взяли короля в полон? Відповідь проста – історія. Історія його життя.

Список використаних джерел і літератури:

1. Podroz krola Stanislawia Augusta do Kaniowa w r. 1787. Wilno, 1860. 290 s.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. Київ, 1972. 778 с.
3. Див.: Віталій Михайловський. Наші королі. Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340 – 1795). Київ, 2022. 432 с.

4. Michalski J. Stanislaw August Poniatowski. Polski Słownik Biograficzny. T. 41. Warszawa-Krakow, 2002.
5. Вигуржинський В. О. Тульчин – вчора, Тульчин – сьогодні. Вінниця, 2017. 84 с.
6. Довідник з історії України (А-Я). Київ, 2001. 1136 с.
7. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

Юрій ХОПТЯР,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри археології,
спеціальних історичних та правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
голова Кам'янець-Подільської територіальної
організації НСКУ*

Андрій ХОПТЯР,

*кандидат історичних наук, вчений секретар
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
член НСКУ*

СУДНОПЛАВСТВО ПО РІЧЦІ ДНІСТЕР (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

У статті розглядається розвиток судноплавства по річці Дністру у межах Подільської губернії і нижче по течії до Чорного моря. На архівному та документальному матеріалі аналізується об'єм перевезень водним транспортом. Визначаються транспортні засоби для переміщення вантажів, товарів та пасажирів.

Ключові слова: баржі, галери, зерно, навігація, пароплави, Поділля, реконструкція, річка Дністер, річковий транспорт, розвиток, товариство судноплавства, шляхи сполучення.

У другій половині XIX ст. у Подільській губернії продовжувалось будівництво та експлуатація шляхів сполучення – залізничних, ґрунтових та річкових. Так, будівництво залізниці Проскурів – Кам'янець-Подільський тривало з 1887 по 1914 рр.,

аналогічного шосейного шляху – з 1887-1891 рр. [12, с. 45-61]. Однак, все ж відчувалась логістична недостатність, зокрема у придністровських повітах губернії, через незадовільний стан під'їздних шляхів до залізничних станцій, річкових причалів і інше. Дістатись, до того чи іншого пункту можна було лише ґрунтовими сезонними дорогами, які регулярно перетворювалися у шляхи роз'єднання [2, с. 211].

Один із транспортних шляхів пролягав р. Дністер, що омивала довгий південно-західний кордон Подільської губернії довжиною у 442 км. У кінці XIX ст. річковий шлях по Дністру відігравав помітну роль у логістиці усього Придністров'я [1, с. 269-275]. Проте, подібно ґрунтовим дорогам, цей вид шляхів сполучення мав схожі вади. Зокрема стабільно судноплавним Дністер був лише у своєму низов'ї, а у середніх і верхніх відтинках ним можна було пропливати лише під час повеней, коли рівень води значно підвищувався. Зазвичай навігації по Дністру заважали мілини, звивистий, швидкий характер течії, і, особливо, пороги. Усе це утруднювало, а місцями унеможлиблювало перевезення пасажирів та вантажів [3, с. 41-43].

У зв'язку з цим судноплавство по Дністру ще за античних часів здійснювалося на особливих судах-галерах, керовані великими веслами, прикріпленими з двох сторін. У 1881 р. бессарабським земством була подана до міністерства шляхів сполучення доповідна записка в якій про галери повідомлялося, «... це навіть не судно, а довгасті плоту у вигляді ящика, збитого з колод та дощок без подвійного дна і без палуби, внаслідок чого навантажений на них товар, особливо хліб, дуже мокне» [4, арк. 65-67]. Примітивність таких плавзасобів пояснюється ще й тим, що вони проходили по річці, в основному, тільки за течією і після доставки вантажу продавалися за безцінь, або розбиралися на дрова [3, с.41].

Одним з основних вантажів, що провозилися річковим шляхом було зерно, а транспортування його галерами впливало на його якість та собівартість. Існував паралельно і комбінований спосіб доставки збіжжя до місця призначення. Так, хліб із уз-

бережжя верхнього і середнього Дністра, який везли галерами, кілька разів перевантажували через непрохідні місця на порогах та мілинах поки не діставалися до Вареницької пристані (станція Південно-Західної залізниці). Далі зерно перевозилося залізницею до м. Одеси, де у магазинах його просушували і тільки тоді його завантажували на іноземні судна для відправки за кордон. Вартість доставки пшениці подібним чином з берега середнього Дністра (Могилівський, Ямпільський чи Балтський повіти) і до завантаження в Одесі у трюми корабля досягала до 40 коп. за пуд (16 кг.) і більше [5, с. 41].

Таке становище, до якого додавався досить складний стан з під'їзними шляхами не могло не привертати увагу, як місцевої влади, так і центральної у російській імперії. Першими спробами уряду щодо відкриття пароплавного руху стало придбання нових суден, що повинні були замінити патріархальні галери. Ще у 1843 р. міністерством шляхів сполучення було замовлено в Англії спеціально для Дністра пароплав з аналогічною назвою «Дністер». Однак, після спуску на воду виявилось, що піднятися уверх проти течії команді вдалося лише до м. Тирасполя, тому пароплав повернув назад до Одеси. У 1847 р. урядом був закуплений новий пароплав «Луба», який зробив нову спробу підкорити річку, проте безрезультатно. Подібна доля попередників спіткала і пароплав «Братець» у 1857 р. [2, с. 17].

Перші невдалі спроби уряду поліпшити судноплавство по Дністру довели, що без реконструкції русла річки щодо його поглиблення, досягти прогресу у вирішенні цього питання неможливо. Тому на початку 1862 р. приймається урядове рішення про виділення 25 тис. крб. на очищення дна річки. У липні того ж року розпочалися роботи що тривали до 20 жовтня. За цей період робітники розчистили 65 км. найбільш складної ділянки середнього Дністра між м. Могилевом і с. Кладками.

У наступні 1863-65 рр. тривали очисні роботи і на поверхню з дна річки підняли близько 1,5 тис. різних перешкод, а на непрохідних ямпільських порогах Дністра використовувалася навіть вибухівка. Зокрема, було висаджено в повітря найбільший

камінь цієї гряди, який місцеве населення називало «Сторож» [2, с. 16]. На цьому ремонтні роботи були завершені, і хоча вони проходили за значні урядові кошти, проте їх виявилось недостатньо для відкриття повноцінного руху суден.

У 1860-х рр. проблемою судноплавства по Дністру здійснило спробу зайнятись ще й акціонерне товариство «Пароходства і торгівлі». За рахунок компанії, для дослідження русла річки і вироблення технічної документації об'єму робіт, запросили інженера Гартлея. Однак, роботи так і не розпочалися.

Спроби підкорити річку тривали. У 1864 р. одеський купець Попович спробував піднятись вверх по течії Дністра. На своєму пароплаві «Марія» при осанці 60 см. з двома причіпними баржами завантаженими по 3 тис. пудів кожна, скориставшись високим рівнем води встиг «проскочити» навіть вище м. Могилева. На всю експедицію пішло 27 днів і ще 5 днів на зворотній шлях. У підсумку подібна комерція виявилася не рентабельною, а тому купець пароплав продав.

У березні 1867 р. здійснив рейс вниз по річці черговий пароплав «Дністер», який належав австрійському товариству судноплавців. Спущений на воду на верхньому Дністрі поблизу м. Жураново, пароплав з великими труднощами пробився до Чорного моря і більше підкорити річку спроб не робив через розпад компанії [6, с. 8-9]. У 1870-х рр. спроби здійснити рейси по Дністру тривали, але не вище м. Могилева. Загалом стан судноплавства по Дністру радикально не змінився.

На початку 1880-х рр. до питання про судноплавство по Дністру повернулося вказане вище акціонерне товариство «Пароходства і торгівлі». У 1881 р. ними було організовано експедицію для остаточного прийняття рішення щодо можливості відкриття пароплавного руху. До її складу входили голова товариства, декілька досвідчених капітанів, і навіть представник від міністерства шляхів сполучення. На початку травня 1881 р., скориставшись повінню, вони вирушили з м. Бендери вгору по Дністру. Надані у розпорядження експедиції пароплави «Граф Воронцов» і «Дочка» у перші дні йшли безперешкодно і швидко дісталися

до адміністративного кордону з Подільською губернією. Там їх тепло зустрічали натовпи людей, більшість з яких вперше бачили пароплави. Із найближчих сіл духовенство виходило з молебенами та іконами, благословляючи членів експедиції та екіпажі суден, а у місцях причалювань очікували депутації селян з хлібом і сіллю.

Не довго усі раділи успішному плаванню, оскільки рівень води через кілька днів почав падати, і після кількох спроб пробитися далі вверх по річці експедиція остаточно зупинилася. На заваді став поріг Каганово у Могилівському повіті. Здійснивши кілька невдалих спроб поглибити русло екіпажі залишили пароплави на міліні, очікуючи підняття рівня води. І лише після рясних дощів у кінці червня валка суден повернулася до м. Одеси. Комісія, яка підводила підсумки експедиції, зробила висновок, що для запровадження стабільного судноплавства по Дністру необхідна державна підтримка у вигляді виділення значних коштів для поглиблення русла річки [5].

Враховуючи такі обставини Міністерство шляхів сполучення імперії у кінці 1881 р. звернулося до законодавчої державної думи (діяла 1810-1917 рр.) з проханням виділити 400 тис. крб. для поглиблення русла Дністра. Однак вказане звернення було відхилено можновладцями через брак коштів. Тому уряд запропонував шукати необхідну суму у межах Подільської губернії, що означало цілковиту незацікавленість у реалізації проекту реконструкції русла. Оскільки усім було добре відомо, що у губернії таких коштів не було, тому у черговий раз все закінчилося на рівні намірів [7, арк. 7-10].

На початку 1883 р. міністерство шляхів сполучення підготувало чергове звернення до уряду імперії, і цього разу сталося малоімовірне – 28 листопада 1883 р. державна дума вирішила таки виділити 400 тис. руб. [7, арк. 25-26]. У наступні 1884-85 рр. зазначена сума виділялась як позичка під 1% збору річкових перевезень. У 1884 р. роботи розпочалися, однак вимагали значно більших асигнувань, тому до 1892 р. було витрачено ще 450 тис. руб. (загалом 850 тис.) [8].

У зв'язку з земляними роботами по очищенню русла Дністра, річку поділили на три частини: 1) верхню – від австрійського кордону (с. Ісаківці Кам'янецького повіту) до м. Могилева – довжиною близько 200 км; середню – від м. Могилева до с. Вихватинці Балтського повіту – довжиною близько 250 км; 3) нижню – с. Вихватинці до дельти Дністра – довжиною близько 400 км.

Через недостатність коштів, роботи по поглибленню русла зосередилися на середній частині Дністра в ході яких з дна підняли чималу кількість кам'яних брил, корчів, затоплених колод, плотів, галер. Загалом на берег витягли близько 3 тис. великих перешкод, не рахуючи значної кількості дерев, які звалилися з берегів внаслідок їх підмивання. За допомогою вибухівки розчистили два пороги. Після цього взялися за мілководдя (перекати), де малі галери з провідниками, рухаючись, відносно невеликим вантажем до 1200 пудів, змушені були зупинятися і розвантажуватися, або зупинятися і довго чекати підняття рівня води. Оскільки таких перекатів на Дністрі значилося всього понад 80 (36 із них у середній течії річки), а поглиблення їх вимагало за попередніми підрахунками близько 4 млн. руб., тоді стало зрозумілим чому роботи у середній течії по реконструкції русла носили локальний характер. З 1884 по 1891 рр. їх проводили на 25 перекатах [9].

Розчищення кожного перекату проводилося за такою методикою: 1) налагодження системи споруд для зміни течії річки; 2) земляні роботи що очищали та поглиблювали русло річки. У такий спосіб до 1892 р. на більшості об'єктів Середнього Подністрів'я роботи завершилися. Причому на 8 перекатах їх вдалося виконати у повному обсязі, на 22 – на 80% від запланованого, а на 6 перекатах, що вважалися другорядними, роботи тільки розпочалися. Проведені заходи помітно вплинули на стан навігації у вказаній частині річки, бо уже у 1890 р. галери та плоскодонні пороми з осанкою до одного метра проходили весь сезон навігації, незважаючи на спад води до мінімального рівня. Це призвело до значного збільшення обсягу перевезень вантажів з 5 765 483 пудів у 1884 р. до 15 032 422 пудів у 1890 р. [9].

За 1883-1890 рр. обсяг перевезень вантажів зріс у 3,4 рази, причому собівартість транспортування знизилась. Так, наприкінці 1886 р. доставка вантажів галерами з Подільської губернії до Одеси коштувало не 40 коп. за пуд, як раніше, а 30 коп. тобто на 25% дешевше. Якщо при цьому врахувати те, що з 1886 по 1891 рр. по Дністру галерами перевезли близько 47 млн. пудів хліба, то лише на такій оборудці власники зекономили 5 млн. руб. [8].

Більше того, собівартість перевезень збіжжя ще більше знизилася аж до 16 коп. за пуд із заміною патріархальних галер на нові баржі. Завдяки реконструкції русла Дністра збільшилися надходження до державної казни, як за рахунок зниження собівартості перевезень, так і отримання прибутку від 1% податкового збору, котрий направлявся на погашення державної позики на реконструкцію русла. У такий спосіб до 1891 р. держава податковим збором погасила більше половини (431 263 руб.) суми, що виділялася на реконструкцію русла (850 тис. руб.) [9].

Важливе значення для збільшення транспортування вантажів дністровською водною артерією мав стан берегової інфраструктури, тобто шляхів під'їзду, місць відвантажень (пристані, причали, пірси, набережні, портові пункти) тощо. У 1891 р. на Дністрі у межах Подільської губернії функціонували 28 місць відвантажень, щоправда, порівняно з попереднім 1890 р. їх кількість скоротилась на 6 місць [10, с. 31]. Між повітами вони розподілялися: Балтський – 12, Ольгопільський і Ушицький – по 4, Кам'янецький і Ямпільський – по 3, Могилівський – 2 [11, с. 35].

Серед транспортування вантажів, що переважали знаходилися будівельні матеріали (деревина, дошки, гіпс), зерно пшениці, кукурудзи, а також фрукти та спирт. Найчастіше на Поділля привозили лісоматеріали, дрова та вироби з дерева, гіпс та фрукти. Так, у 1891 р. на дністровських причалах розвантажили 933 577 пудів усіх вантажів. Одночасно Дністер служив переважно для експорту товарів, тому вивіз вантажів з губернії переважав над ввозом, що було цілком зрозумілим явищем, адже край славився виробництвом зерна [10, с. 31; 11, с. 35].

У 1891 р. об'єм перевезень по Дністру дещо знизився. Про таке положення свідчить аналіз різних показників. Так, на той час значно зменшилась кількість причалів, а відтак надходження від податкового збору знизилися до 22% порівняно з попереднім роком. Спостерігалось скорочення кількості галер (на 138) та плотів (на 37). Серед багатьох причин такого регресу була складна навігація, спричинена складними погодними умовами (засуха) [10, с. 31].

У 1890 р. впродовж восьми місяців в межах губернії курсували два буксируючі пароплави – «Брат», «Сестра» і пасажирський пароплав «Піонер», що належали товариству «пароплавства і торгівлі» [1, с. 274].

Таким чином роботи з реконструкції та поглибленню русла Дністра у другій половині XIX ст. поліпшили судноплавство лише у нижній та середній його відтинках. Верхня частина річки, від австрійського кордону (с. Ісаківці Кам'янецького повіту) до м. Могилева – довжиною близько 200 км, у межах Подільської губернії продовжувала залишатися у своєму природньому стані і була доступною для навігації та проходження суден епізодично, лише під час повеней, що були спричинені таненням снігу, потужними зливами тощо. Попри несприятливі умови для навігації товариство «Пароплавства і торгівлі» відправляло свої судна у верхів'я Дністра до Кам'янецького та сусідніх повітів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Хоптяр Ю.А. Налагодження судноплавства по Дністру в межах Подільської губернії (60-ті – поч. 90-х рр. XIX ст.). Матеріали Х-ї Подільської іст.-краєзн. конф. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 269-275.
2. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 435 с.
3. Афанасьев-Чужбинський О.С. Нариси Дністра. Львів: Апріорі, 2015. 415 с.
4. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп.1, спр. 646, арк. 65-67.

5. Подольские губернские ведомости. 1991. 9 ноября.
6. Гросул-Толстой П. Судходство и торговля на Днестре. С-Пб., 1875. 265 с.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп.1, спр. 8278, арк. 7-10; арк. 25-26
8. Подольские губернские ведомости. 1991. 14 декабря.
9. Подольские губернские ведомости. 1991. 13 ноября.
10. Обзор Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1890. 320 с.
11. Обзор Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1891. 290 с.
12. Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю., Хоптяр А.О. Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення: монографія, Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2022. 300 с.

Сергій ЄСЮНІН,
кандидат історичних наук,
учений секретар Хмельницького обласного
краєзнавчого музею

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ТА ПРОСКУРІВ – ЦЕНТРИ КРАВЕЦЬКОГО РЕМЕСЛА ПОДІЛЛЯ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті розглянуто розвиток у містах Кам'янець-Подільський та Проскурів (з кінця XVIII ст. Проскурів, з 1954 р. – м. Хмельницький) кравецького ремесла, яке було провідним у названих містах.

Ключові слова: ремесло, цех, реміснича управа, кравецький цех, кравець, кравчиня, модистка, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Проскурів

Кравець, кравчиня, швачка – так здавна серед українців називали професійних майстрів, які займались пошиттям одягу. На Поділлі, як у всій Україні, кравецтво зародилось як домашнє виробництво у сімейному господарстві, де виготовлення одягу було обов'язком окремих членів родини, насамперед жінок. У подільських селах така традиція трималась фактично до кінця XIX ст. Натомість у містах кравецька справа близько XII–XIII ст. стала ремеслом – заняттям фахівців. Із розвитком цехової організації ремесла у XVI–XVIII ст. міське кравецтво за обсягами виробленої продукції та за числом зайнятих у ньому городян перетворилось на одну з провідних ремісничих галузей.

У цей час найбільшим ремісничим осередком Поділля був Кам'янець – місто-фортеця та адміністративний центр краю. Перше свідчення про діяльність у Кам'янці-Подільському ремісників знаходимо у грамоті князів Коріятовичів 1374 р., першу згадку про існування ремісничих цехів – у документах 1460 р. А вже у XVI ст. у місті працювало майже 600 ремісників, які гур-

тувались у 18 цехів [18, с. 302-303]. Найпоширеніші професії – різник, кушнір, пекар, швець, коваль, гончар... Серед них були й кравці, про діяльність яких нажаль зберіглося не так багато свідчень. Найдавніше – запис у магістратській книзі за 1505 р. про те, що кам'янецький кравець Миколай отримав від польського короля у власність будинок по вул. Гончарській [23, с. 86].

Кам'янецькі кравці згуртувались у власний цех – корпоративну професійну організацію, сформованої на засадах взаємодопомоги задля врегулювання процесу виробництва й захисту власних торгово-промислових інтересів. Діяв кравецький цех згідно статуту, який затверджувався міською владою та королем. На чолі цеху стояв цехмістер, який обирався на загальних зборах серед членів цехової організації, до якої входили майстри, підмайстри та учні. Майстрів часто в старих документах названо братчиками, підмайстрів – челядниками або товаришами, учнів – хлопцями. При вступі до цеху ремісники робили значний грошовий внесок, натомість у подальшому отримували значні вигоди як у виробничих питаннях так і побутових. Цех забезпечував свої членів знаряддями праці, допомагав у реалізації продукції та утриманні виробничого приміщення, організовував навчання учнів, надавав позики, доглядав за хворими членами, фінансово підтримували вдів і дітей померлих майстрів. З іншого боку вимагав суворого дотримання встановлених статутом правил та безперечного підпорядкування цехмістру. Продукція ремісників підлягала ретельному контролю з боку цехового керівництва. Вона мала бути вищої якості, ніж та, що пропонувалися так званіми «партачами» – ремісниками, які працювали поза цехом.

Крім виробничої діяльності, цехові ремісники брали активну участь у церковних і міських церемоніях, засіданнях магістрату, захисті міста від ворожих нападів. Найбільші цехи за власний кошт будували та утримували частину міських фортифікацій – оборонні башти. За необхідності цехові ремісники захищали їх власною зброєю. Зокрема, ключовими елементами міських укріплень Кам'янця-Подільського були потужні башти, які збереглися до наших днів – Кушнірська (або Стефана Баторія),

Гончарна, Різницька та Кравецька. Кравецьку башту забудували у XVI ст. як складову частину системи східних оборонних міських укріплень на схилах Смотрицького каньйону. За середньовічною традицією башти обслуговувались ремісничими цехами і відповідно носили назви цих цехів. Отож, назва – Кравецька башта, пов'язана із діяльністю саме кравецького цеху. Хоча в історико-літературних джерелах XVIII – XIX ст. ця башта також зустрічається під назвою Слюсарська. Такий факт свідчить скоріше про те, що у певні періоди обов'язок обслуговувати башту покладался міською владою на цех слюсарів.

На розвиток кравецької справи у Кам'янці-Подільському позитивно впливав той факт, що місто мало розміщення неподалік південно-східного кордону тодішньої Речі Посполитої та виступало одним з важливих посередників у торгівлі між Європою і Азією. Королівськими декретами було наказано купцям з Туреччини і Молдови їздити до Польщі лише через Кам'янець та сплачувати тут за свій товар відповідне мито. З Туреччини везли якісний східний текстиль і шовкові тканини, кам'янецькі кравці викупляли найкращі його зразки, шили з нього вишуканий одяг та відправляли його у крамниці Львова, Кракова і Варшави.

У кравецький цех, як і в інші кам'янецькі цехи, входили майстри трьох тодішніх міських громад – поляки, українці та вірмени. Серед історичних свідчень про життя і діяльність кам'янецьких кравців збереглися відомості про статут кравецького цеху початку XVIII ст. У 1723 р. він був затверджений Кам'янецьким магістратом та у 1725 р. підтверджений польським королем Августом II Сильним [19, с. 12].

У цьому статуті були чимало корисних пунктів, але були і такі, що обмежували працю кравців. Зокрема, привертає увагу на скрупульозне розмежування спеціалізацій та окремих галузей кравецької справи. Наприклад, майстри, які шиють гусарську форму, не мають право шити жіночий одяг, або лише певні майстри мають право підшивати капелюхи «кавалерські і капеланські» та інше [1, с. 306-313]. Що цікаво, цей статут регламентував діяльність цеху понад століття – до 1840 р. Цілком ймовірно

що саме під його впливом від Кам'янецького кравецького цеху з часом відокремились ряд майстрів кравецької справи та утворили вузькоспеціалізовані цехові організації – цех з виробництва одягу для представників культу, цех, що ставив підкладку під капелюхи та інші.

Крім Кам'янця-Подільського кравецьке ремісництво набуло розвитку в інших подільських містах, і передусім у Пłosкирові.

Перша згадка про Пłosкирів (з кінця XVIII ст. – Проскурів, нині – Хмельницький) датована 1431 р. На той час це було невеличке село поблизу впадіння річки Пłosкої (звідси назва) до Південного Бугу. У середині XVI ст. Пłosкирову було надане магдебурзьке право на міське самоврядування, що сприяло розвитку торгівлі та ремесла. У податкових документах Подільського воєводства 1578 р. зазначено що в Пłosкирові було декілька десятків ремісників, купців та представників інших станів [24, с. 243]. Думаємо, що серед тих ремісників були і кравці.

Так само як у Кам'янці-Подільському, пłosкирівські ремісники гуртувались у цехи. Наприклад, із Люстрації Пłosкирівського староства 1765 р. дізнаємося що у місті функціонували кушнірський, кравецький, шевський, ткацький, ковальський і бондарський ремісничі цехи [16, с. 181]. Продукцію, що виготовляли ремісники, продавалась на ярмарках і торгах у навколишніх містечках і селах, але здебільше задовольняла потреби городян Пłosкирова. На той час населення міста сягало 3 тисяч мешканців.

Цікаві відомості подані у Інвентарі Пłosкирівського староства 1775 р. Населення Пłosкирова за релігійною приналежністю складалось з іудеїв та християн – православних та католиків. Отож у місті був костюл, православний храм, синагога і кілька молитовень. Число будинків у місті – 366. Центр міста формувався навколо ринкового майдану, на якому знаходилось 36 будинків, включаючи скарбницю та ратушу. Тут проживали найбільш заможні євреї, які займалися торгівлею. В 76 «тильних» будинках проживали євреї-ремісники, серед яких були: 14 кравців, 4 пекарі, 2 кантери (служителі синагоги), 2 різники, 2 скляра,

швець, кушнір, конвісар, мірошник, воскобійник та пивовар. До того ж у Плоскирові мешкало 55 ремісників-християн, серед яких: 12 ткачів, 19 шевців, 10 кушнірів, а решта – ковалі, бондарі, теслі, рибалки, кравці та інші [22]. Як бачимо, кравці були серед найчисельніших груп плоскирівських ремісників.

Це підтверджує «Камеральний і топографічний опис Подільської губернії Проскурівського повіту 1797 року» [3, арк. 1-4 зв.]. У описі є докладні відомості про місто, яке вже мало назву Проскурів та статус повітового центру. У абзаці, де йдеться про ремісників зазначено, що серед мешканців-християн були «майстрові» люди: різники – 79, бондарі – 19, кушніри – 10, ткачі – 8, ковалі – 3, шевці – 2. Серед євреїв, які отримували прибутки переважно від ґуральництва та шинкування, були також ремісники: кравці – 24, мідники – 12, шевці – 9, пекарі – 6, різники – 6, цирульники – 5. Виготовляли продукцію ремісники здебільше на замовлення, а також для продажу на ярмарках, яких щорічно відбувалось 13.

Традиційно ремісники об'єднувались у цехи. У середині XIX ст. у Проскурові існували цехи: кравецький, ткацький, чоботарський, столярний, різницький, красильщиків (фарбувальники тканин), палітурників, склярів. У 1852 р. відбулось реформування цехового устрою та запровадження ремісничого управління в окремих містах та містечках. У Проскурові реміснича управа почала діяти у 1853 р. та мала у підпорядкуванні дев'ять цехів [20, с. 53-54]. Складалась управа з голови, старшин цехів та їх помічників. Контролювала видачу ремісничих свідоцтв, запис у цехи, збір податей, ремісниче навчання. Обирали раду кожні три роки, так само кожні три роки обирали старшин цехів. Діяльність ремісників та цехів регулювалась спеціальними законами, які затверджував імператор [7, арк. 1-16]. Такі постанови надходили у кожную ремісничу управу до виконання.

Збереглися архівні документи 1860 р. про результати виборів цехових старшин у Проскурові. Зокрема, старшиною кравецького цеху став Янкель Штромвасер, товаришами (тобто помічниками) старшини – Ель-Мойше Портной та Файбіш Маранц [4,

арк. 1-8]. У цеху нараховувалось 32 майстра і понад сотні підмайстрів та учнів. За чисельністю майстрів ткацький цех був другим у місті. Зібрані статистичні відомості про Проскурів за 1861 рік свідчать про те, що у місті було 146 ремісників-майстрів, з них: чоботарів – 40, кравців – 32, м'ясників – 25, столярів – 11, ткачів – 6, ковалів – 4 та інших [21, с. 34].

Ремісники кравецького цеху в Проскурові на середину XIX ст. цілком задовольняли потреби власних городян у всіх видах одягу. Адже місто було невеликим – усього 6844 мешканців (у 1861 р.), одяг місцеві городяни вибирали не складний, який не потребував великих технологічних і матеріальних зусиль у виробництві. Конкурувати з кравцями з більших міст, і зокрема з Кам'янця-Подільського, проскурівчани на той час поки були не в силах.

Кам'янець-Подільський був губернським центром, населення у 1861 р. було 22 тисячі 771 мешканців. У місті діяло 12 ремісничих цехів, й найбільшим серед них був кравецький. До нього входило 210 осіб, готовий одяг який вони виробляли, користувався попитом не лише серед місцевих мешканців, але відправлявся у інші міста [21, с. 5].

У Державному архіві Хмельницької області збереглися документи Кам'янецької ремісничої управи за 1861-1899 рр., які дозволяють докладно простежити діяльність кравців міста над Смотричем у другій половині XIX ст.

У списках ремісників-кравців ми бачимо й християн, й іудеїв. Тому цей аспект враховувався під час виборів старшини та його двох товаришів. Наприклад, у 1880 р. старшиною кравецького цеху був 60-річний Іван Тернавський, а його товаришами – 53-річний Лейба Кац та 47-річний Арон Шнайдерман [8, арк. 21-22], у 1883 р. старшиною знову обрали Івана Тернавського, а от товаришами – Івана Томашевського та Фішеля Вінокура [10, арк. 2] (див. *Іл. 2*).

Керівництво кравецького цеху передусім опікувалось сучасним виданням ремісничих свідоцтв, які надавали право законно працювати. Свідоцтва були декількох типів – управні та

тимчасові, для майстрів, підмайстрів (робітників) та учнів [9, арк. 4, 8, 15, 20] (див. *Іл. 3-6*).

У ремісничих свідоцтвах зазначалось у якій справі займається ремісник, до якого цех приписаний, наголошувалось на його обов'язках і підлеглості законам. Найдивніше – у свідоцтві вказувались вік, зріст та особливі прикмети ремісника – колір волосся, очей, шрами (як що є) тощо. Ну дуже схоже на опис осіб, що розшукує поліція! Але такі були правила. Без подібного свідоцтва займатись ремеслом було заборонено.

Ще один цікавий архівний артефакт кравецького цеху – відтиски на свідоцтвах та інших документах круглої печатки із зображенням по-центру ножиць та написом по колу курсивом «Цехмистръ Кам.-Под. портняжнаго цеха – цеховой управи». Саме ці відтиски наочно ілюструють якою була емблема кравецького цеху – ножиці [5, арк. 14] (див. *Іл. 1*).

Ще однією з функцій ремісничих управ та старшин цехів було розгляд скарг від споживачів продукції майстрів та винесення з цього питання присудів. У архівних справах кінця XIX ст. зберіглось чимало подібних скарг на майстрів різних цехів. Слід зазначити, що на кравців скаржились менше, чим на представників інших професій. Тим не менш такі випадки були. Споживачі звертали увагу на неякісне пошиття або не той вибір тканини, на не своєчасне виконання замовлення тощо. Скарга розглядалась ремісничим керівництвом і після прийняття рішення давався письмовий присуд – постанова, виконання якої було обов'язковим для майстра [6, арк. 279-281].

Важливою зміною для подільських кравців наприкінці XIX ст. стало поява швейних машинок. З прадавніх часів головним знаряддям праці кравця була голка, за допомогою якої виконувалось усе пошиття. Їй лише у середині XIX ст. відбувся справжній прорив у техніці кравецької справи – винайдення і масове виробництво швейних машинок.

У 1851 р. 40-річний американець Іссак Зінгер запатентував механічну швейну машинку власної конструкції та вирішив запустити її у масове виробництво. У 1854 р. він заснував компанію

Singer & Co. та переконав інвесторів вкласти кошти у будівництво заводу з виробництва швейних машинок. Машинки Singer швидко завоювала не лише американський, а й світовий ринок. Компанія була перетворена на корпорацію Singer Manufacturing Company, яка з 1880-х рр. почала створювати мережу власних магазинів з продажу та технічного обслуговування швейних машинок у багатьох куточках світу. Наприкінці XIX ст. зінгеровська техніка дійшла до Поділля. Перші машинки подільські кравці привозили з Одеси, Варшави та Києва, але вже у 1890-х рр. фірмові магазини Singer з'явилися у Кам'янці-Подільському та Проскурові. У 1910 р. таких магазинів у Подільській губернії було вже 10 (Кам'янець-Подільський, Проскурів, Вінниця, Балта, Тульчин, Жмеринка, Немирів, Ямпіль, Дунаївці, Деражня) [2, ст. 1980-2010].

«Переозброєння» кравців Поділля з голки на машинку вплинуло як на розвиток справи, так і на якість продукції.

Стабільний попит на кравецькі вироби сприяв успішному розвитку ремесла й спричинив спеціалізацію майстрів відповідно до сезонів, типу одягу, асортименту вбрання, статі замовників тощо. У другій половині XIX ст. всередині цеху почали виокремлюватись вузькопрофільні майстри: чоловічі кравці, дамські кравці, кравці церковного вбрання, корсетники та інші. Швачки-майстрині опановували суто «жіночі» спеціалізації – білошвейка, рукавичниця, панчішниця, модистка. Особливо повагою та популярністю серед панянок користувались кваліфіковані модистки.

Вперше слово «модистка» згадується майже 400 років тому у Франції, де й зародилася ця професія. Тлумачний словник української мови роз'яснює, що модистка – це майстриня, що шиє жіночі плаття, білизну і капелюхи. Вже у ті далекі часи модистки швидко набирали популярності і значимості в країнах Європи і світу. Послугами найбільш професійних модисток у давні часи користувалася знать, імена окремих із них були відомі далеко за межами держав, де вони створювали модні речі. Модистки втілювали в життя власний задум нової моделі, а також

виготовляли вироби і деталі дамського декору: капелюшки, вуалі, квіти тощо. Вони займалися не лише особистим шиттям одягу і головних уборів, а й відкривали магазини, де виставляли унікальні моделі дамських туалетів. На Поділлі перші модистки з'явилися у губернському Кам'янці-Подільському у 60-х рр. XIX ст. Адже статус губернського міста сприяв тому, що тут жив чималий прошарок заможних і статусних мешканців – чиновників, службовців, промисловців, дворян та купців, дружини і доньки яких потребували вишуканого і модного вбрання. Наприкінці XIX ст. найвідомішими у місті були досвідчені модистки Амалия Твардовська, Гонарата Дунін-Борковська, Регина Корестинська, Марія Раковська. Конкуренцію їм намагалась скласти молодь. Наприклад, у 1891 р. свідоцтво модистки отримала 18-річна Гитля Ройзенцвайг, яка незабаром теж стала доволі шановним фахівцем [5, арк. 16].

Отже, майже до 1880-х рр. кам'янецькі кравці утримували лідерство над своїми колегами з інших міст Поділля, вони освоювали нові професії, слідували за модою та шили якісний одяг. Але ближче до кінця XIX ст. ситуація у кравецькій справі краю змінилась кардинально – швидкими темпами на чільне місце вийшов Проскурів.

У 1870 р. відбулась надзвичайно важлива подія в історії Проскурова – через місто була прокладена залізниця. Причому не звичайна регіональна залізниця, а магістраль міжнародного значення. Сталеві колії вели з Києва та Одеси через вузлову станцію Жмеринку на захід, через Проскурів, і далі до європейських країн. Місто опинилось важливим транзитним прикордонним пунктом для товарів, що завозились на наші землі з Австро-Угорської імперії, Німеччини, Франції та Бельгії; для вантажів, що йшли до потужного морського порту в Одесі та до Києва; сільськогосподарській та продукції та сировині, яка відправлялась з українських губерній до Європи. Статистика зафіксувала, що Проскурів став одним із найбільших на західному кордоні імперії торгово-логістичним центром – лише із залізничної станції відправлялось щорічно понад 3 млн. пудів вантажів, а прибувало

майже 7 млн пудів. Особливо важливу роль відігравало місто в експортній торгівлі зерном [11, с. 33].

Під впливом появи магістралі Проскурів почав швидко зростати, у місті з'явилися великі промислові підприємства та торговельні фірми, кредитні та банківські установи, розквартирувались війська, розгорнулось житлове і комерційне будівництво. Із населеного пункту «містечкового» типу Проскурів наприкінці XIX – на початку XX ст. перетворився на доволі пристойне місто, з бруківкою, цегляними будинками, театром, навчальними закладами. Значно зросло населення: у 1885 р. було 16 тисяч мешканців, у 1897-му – 23 тисячі, у 1909-му – майже 36 тисяч.

Таке піднесення Проскурова вплинуло на розвиток ремісничого виробництва. Наприкінці XIX ст. місто наздогнало губернський Кам'янець-Подільський за кількістю ремісників, а на початку XX ст. значно випередило. У 1910 р. у Проскуріві діяло 575 ремісничих закладів у яких працювало 1142 майстра! Всі інші міста Подільської губернії відставали: Кам'янець-Подільський мав 312 ремісничих закладів (866 майстрів), Вінниця – 275 ремісничих закладів (669 майстрів), інші – ще менше [17, с. 145-215].

Такий динамічний розвиток ремісництва у Проскуріві зробив місцевих майстрів та їх ремісничі заклади (майстерні, ательє тощо) доволі потужними і самостійними підприємствами. Майстри наймали вже не 2-3 робітників, а 5-10; при ремісничому закладі намагались відкрити власну крамницю; напряму, без посередництва цеху укладали угоди з постачальниками і покупцями. Фактично вже наприкінці XIX ст. відпала потреба для ремісників гуртуватись у цехи, що і відбулось у 1895 р. – припинила діяльність Проскурівська реміснича управа і міська влада відмовилась від цехового устрою місцевих ремісників. Поступово ремісничі управи втратили свої повноваження у інших містах, а цеховий устрій, як застаріла та неефективна на той час організація поволі зник. Цеховий устрій на території Подільської губернії був остаточно скасований у 1902 р. [13, с. 113]

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільше ремісників у Проскуріві були задіяні у кравецтві – у 1910 р. діяло 166 майстерень різних напрямків кравецької справи – чоловічі кравці, дамські кравці, білошвейки, модистки тощо, у яких загалом працювало 482 ремісника [17, с. 205].

У Проскуріві чи не на кожній вулиці була майстерня або ательє кравця чи кравчині (а іноді їх було й декілька), яких знали і цінували як городяни, так і приїжджі. Окремі проскурівські кравці відправляли власні вироби в інші міста в губернії та за її межі. Серед майстринь виділялися унікальністю своїх робіт «білошвейки», які шили білизну і красиво її оздоблювали. Популярністю користувались модистки. Окремих з них знало ледь не все місто, особливо тих, що слідкували за останніми новинами моди.

Як не дивно, цьому теж сприяло залізничне сполучення з європейськими країнами. З спогадів старожилів відомо, що до початку XX ст. проскурівські міщани та інтелігенція мали традицію у вихідні та святкові дні проводити свій полуденний час на вокзалі. Справа у тому, що в ті роки пасажирський рух через станцію був поки незначним: за добу проходило всього чотири потяги. Отож, о 13.50 із Відня прибував кур'єрський потяг № 4, а о 14.35 у зворотному напрямку (Київ – Відень) йшов потяг № 3. За годину-півтори до цієї «події» на вокзалі збирався місцевий бомонд. Чоловіки вели ділові розмови, дами прогулювалися пероном, демонструючи свої нові вбрання, а в приміщенні вокзалу працював ресторан. Потім наставав довгоочікуваний момент – з інтервалом у 45 хвилин прибували-відбували потяги: вони привозили пошту, свіжі газети, журнали і новини зі столиці та Європи. Обов'язково приходили на перон проскурівські модистки та дамські кравці – вони отримували з поштою модні журнали, а також вдивлялись у вбрання подорожуючих заможних панянок... [12, с. 56-57]

Серед сотень проскурівських кравців найпрестижніші відкривали свої майстерні на центральних вулицях – Олександрівській, Кам'янецькій, Соборній. Одними з найвідоміших кравців у місті були представники єврейської родини Ройзенбаумів – чоловік Мордко, дружина Шейва та їх сини Лейба та Янкель. На

самому початку вул. Олександрівської (нині – вул. Проскурівська, 1) у наріжному будинку вони утримували з кінця XIX ст. велике ательє та крамницю готового плаття. Шили чоловічий одяг та жіночі сукні для всіх верств населення та станів. У будинку № 21 по тій самі вулиці працював відомий майстер чоловічого одягу Зіль Пресайзен. Славився у місті дитячий кравець Мень-Шмуль Залазник, який мав майстерню на вул. Кам'янецькій. Успіх мали кравці Іось Бакман та його син Овсія, Арсен Ковальський, Ізраїль Коган та інші.

Замовлення проскурівські кравці виконували на будь-який смак за останніми зразками європейської моди. Чоловікам шили статусні костюми, жінкам – вишукані сукні, дітям – яскраве і красиве вбрання. Серед особливих замовлень – святкові весільні сукні, деякі з яких були справжніми шедеврами швейного мистецтва.

Але не завжди у кравецькій справі було все ідеально. Між робітниками та власниками майстерень час від часу виникали непорозуміння і передусім суперечки з умов праці та її оплатою. У історію увійшов проскурівський страйк кравців та кравчинь 1913-1914 рр., який тривав з невеличкими перервами майже півроку! Про цей страйк з'являлась інформація на шпальтах як місцевої, так і центральної преси.

Розпочався страйк у останній місяць осені 1913 р., коли близько 70 кравців та швачок з різних майстерень та ательє Проскурова припинили роботу з вимогою до власників оплачувати працю не поштучно (за кожне пошиття плаття), а щотижнево. Власники між собою увійшли в домовленість не йти на такі поступки. Тоді протестувальники зробили зустрічний хід – організували незалежну спільну, на пайових початках, майстерню дамського вбрання. Але, створена ними майстерня була проігнорована проскурівськими модницями, і вже за тиждень зупинила діяльність. Страйкарі бунтували ще місяць і вимушені були повернутись до своїх власників та працювати на старих умовах. Проте, напружені стосунки між власниками і робітниками не зникли, навпаки періодично спалахували черговими страйками, і навіть сутичками – напади, бійки та інші негаразди.

Все це протистояння тривало до березня 1914 р., поки не втрутилась жандармерія. У середині березня було заарештовано 7 кравців-страйкарів, а на початку квітня проведено обшуки в квартирах підмайстрів і робітників дамських майстерень та арештовано ще 15 осіб, з яких 11 запроторили у в'язницю [14]. А у жовтні 1914 р. відбулось остаточне вирішення цього страйку – за рішенням міністерства внутрішніх справ 15 проскурівських підмайстрів (брати Крелі, брати Шмуклери, дівчина Привень, Д. Туб, М. Красногорський та ін.) були вислані на три роки за межі південно-західних губерній (Київської, Подільської, та Волинської) та одного із організаторів страйку – Крупника, ув'язнено за кримінальною статтею [15].

З початком Першої світової війни 1914 р. Проскурів та Кам'янець-Подільський опинився у прифронтовій смузі. Міста заповнили війська та армійські шпиталі, були евакуйовані деякі установи і навчальні заклади. Кравецька справа з одного боку почала потерпати, адже все менше стали робити дорогі замовлення приватні особи, але з іншого боку – з'явилося чимало замовлень від військового відомства на пошиття та ремонт армійської форми. Майстерні та ательє Проскурова та Кам'янець-Подільського перейшли на виконання військових контрактів.

Кардинальні зміни у кравецькій справі настали після 1920 р., коли більшовицька армія здолавши опір військ Української Народної Республіки, встановила на подільських землях радянську диктатуру. Як і по всій країні, на Поділлі розпочались процеси націоналізації приватної власності. Ще певний час у 1921-1925 рр. в роки т.зв. НЕПу дозволялось працювати приватним ремісникам, яких за нової влади стали називати кустарями (тобто ті, хто займається кустарними промислами). Але поступово їх діяльність була суттєво обмежена. Залишався єдиний вихід – об'єднатись у кооперативні спілки та артілі промислової кооперації, створення яких дозволялось і навіть підтримувалось радянською владою. Проте, діяльність кравців у радянський період історії – тема окремого дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

1. Архив Юго-Западной России, ч.5, т.1. Киев, 1869. С.306-313
2. Вся Россия 1911-1912. Справочная книга. Киев: Изд. Тов-ва Л.М. Фиш, 1911.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.115, оп.1, спр.12. Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Проскуровского повета [1797 р.]
4. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.2, спр.7413. По рапорту Проскуровского городского магистрата об утверждении в цеховые управы старшин с товарищами, 1860 г.
5. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.5. Свидетельства граждан на право ремесленника, 1891 г.
6. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.15. Дело Каменецкого ремесленного управления с заявлениями членов портняжного цеха о выплате по мастерам и подмастерьям должных денег за 1891 год.
7. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.3. Свод ремесленных постановлений, не ранее 1863 года.
8. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.29. О производстве выборов председателя ремесленной управы и цеховых старшин, 1880 г.
9. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.32. Управные ремесленные свидетельства за 1882 год.
10. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33. О производстве выборов головы и членов ремесленной управы на 1883 год.
11. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Хмельницький, 2008. 126 с.
12. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровим: історичні нариси. Хмельницький, 2008. 160 с.
13. Задорожнюк А.Б., Рєєнт О.П. Промислове виробництво у містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII–початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.
14. *Киевлянин*, 1914, 14 апреля
15. *Киевлянин*, 1914, 3 ноября

16. Орловський М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии. *Подольские Епархиальные Ведомости*, 1863. № 5.

17. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольск, 1911. С.145-215

18. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 480 с.

19. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. *Из трудов Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1904. 78 с.

20. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 2016. 344 с.

21. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. СПб., 1863. Ч. II, Т.29: Подольская губерния. С.34.

22. Archiwum Głowne Akt Dawnych. ASK. Z.7. Ser.11. Syg.221. Inwentari Snarostwa Płoskirowskiego, idq Mista Płoskirowa... 1775 r.

23. Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamienia Podolskiego. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. T.1. Krakow, 2000. S.67-111.

24. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T.VIII. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole. *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1889. T.XIX. S.243.

Додатки:

**Іл.1. Відтиск печатки
Кам'янець-Подільського
кравецького цеху, XIX ст.
Держархів Хмельницької обл.,
ф.307, оп.1, спр.5, арк.14**

Pancernye: Gvozd			
1. 1. 1888	2. 2. 1888	3. 3. 1888	4. 4. 1888
1. 1. 1888	2. 2. 1888	3. 3. 1888	4. 4. 1888
5. 5. 1888	6. 6. 1888	7. 7. 1888	8. 8. 1888
9. 9. 1888	10. 10. 1888	11. 11. 1888	12. 12. 1888
13. 1. 1889	14. 2. 1889	15. 3. 1889	16. 4. 1889
17. 5. 1889	18. 6. 1889	19. 7. 1889	20. 8. 1889
21. 9. 1889	22. 10. 1889	23. 11. 1889	24. 12. 1889
25. 1. 1890	26. 2. 1890	27. 3. 1890	28. 4. 1890
29. 5. 1890	30. 6. 1890	31. 7. 1890	32. 8. 1890
33. 9. 1890	34. 10. 1890	35. 11. 1890	36. 12. 1890
37. 1. 1891	38. 2. 1891	39. 3. 1891	40. 4. 1891
41. 5. 1891	42. 6. 1891	43. 7. 1891	44. 8. 1891
45. 9. 1891	46. 10. 1891	47. 11. 1891	48. 12. 1891
49. 1. 1892	50. 2. 1892	51. 3. 1892	52. 4. 1892
53. 5. 1892	54. 6. 1892	55. 7. 1892	56. 8. 1892
57. 9. 1892	58. 10. 1892	59. 11. 1892	60. 12. 1892
61. 1. 1893	62. 2. 1893	63. 3. 1893	64. 4. 1893
65. 5. 1893	66. 6. 1893	67. 7. 1893	68. 8. 1893
69. 9. 1893	70. 10. 1893	71. 11. 1893	72. 12. 1893
73. 1. 1894	74. 2. 1894	75. 3. 1894	76. 4. 1894
77. 5. 1894	78. 6. 1894	79. 7. 1894	80. 8. 1894
81. 9. 1894	82. 10. 1894	83. 11. 1894	84. 12. 1894
85. 1. 1895	86. 2. 1895	87. 3. 1895	88. 4. 1895
89. 5. 1895	90. 6. 1895	91. 7. 1895	92. 8. 1895
93. 9. 1895	94. 10. 1895	95. 11. 1895	96. 12. 1895
97. 1. 1896	98. 2. 1896	99. 3. 1896	100. 4. 1896
101. 5. 1896	102. 6. 1896	103. 7. 1896	104. 8. 1896
105. 9. 1896	106. 10. 1896	107. 11. 1896	108. 12. 1896
109. 1. 1897	110. 2. 1897	111. 3. 1897	112. 4. 1897
113. 5. 1897	114. 6. 1897	115. 7. 1897	116. 8. 1897
117. 9. 1897	118. 10. 1897	119. 11. 1897	120. 12. 1897
121. 1. 1898	122. 2. 1898	123. 3. 1898	124. 4. 1898
125. 5. 1898	126. 6. 1898	127. 7. 1898	128. 8. 1898
129. 9. 1898	130. 10. 1898	131. 11. 1898	132. 12. 1898
133. 1. 1899	134. 2. 1899	135. 3. 1899	136. 4. 1899
137. 5. 1899	138. 6. 1899	139. 7. 1899	140. 8. 1899
141. 9. 1899	142. 10. 1899	143. 11. 1899	144. 12. 1899
145. 1. 1900	146. 2. 1900	147. 3. 1900	148. 4. 1900
149. 5. 1900	150. 6. 1900	151. 7. 1900	152. 8. 1900
153. 9. 1900	154. 10. 1900	155. 11. 1900	156. 12. 1900
157. 1. 1901	158. 2. 1901	159. 3. 1901	160. 4. 1901
161. 5. 1901	162. 6. 1901	163. 7. 1901	164. 8. 1901
165. 9. 1901	166. 10. 1901	167. 11. 1901	168. 12. 1901
169. 1. 1902	170. 2. 1902	171. 3. 1902	172. 4. 1902
173. 5. 1902	174. 6. 1902	175. 7. 1902	176. 8. 1902
177. 9. 1902	178. 10. 1902	179. 11. 1902	180. 12. 1902
181. 1. 1903	182. 2. 1903	183. 3. 1903	184. 4. 1903
185. 5. 1903	186. 6. 1903	187. 7. 1903	188. 8. 1903
189. 9. 1903	190. 10. 1903	191. 11. 1903	192. 12. 1903
193. 1. 1904	194. 2. 1904	195. 3. 1904	196. 4. 1904
197. 5. 1904	198. 6. 1904	199. 7. 1904	200. 8. 1904
201. 9. 1904	202. 10. 1904	203. 11. 1904	204. 12. 1904
205. 1. 1905	206. 2. 1905	207. 3. 1905	208. 4. 1905
209. 5. 1905	210. 6. 1905	211. 7. 1905	212. 8. 1905
213. 9. 1905	214. 10. 1905	215. 11. 1905	216. 12. 1905
217. 1. 1906	218. 2. 1906	219. 3. 1906	220. 4. 1906
221. 5. 1906	222. 6. 1906	223. 7. 1906	224. 8. 1906
225. 9. 1906	226. 10. 1906	227. 11. 1906	228. 12. 1906
229. 1. 1907	230. 2. 1907	231. 3. 1907	232. 4. 1907
233. 5. 1907	234. 6. 1907	235. 7. 1907	236. 8. 1907
237. 9. 1907	238. 10. 1907	239. 11. 1907	240. 12. 1907
241. 1. 1908	242. 2. 1908	243. 3. 1908	244. 4. 1908
245. 5. 1908	246. 6. 1908	247. 7. 1908	248. 8. 1908
249. 9. 1908	250. 10. 1908	251. 11. 1908	252. 12. 1908
253. 1. 1909	254. 2. 1909	255. 3. 1909	256. 4. 1909
257. 5. 1909	258. 6. 1909	259. 7. 1909	260. 8. 1909
261. 9. 1909	262. 10. 1909	263. 11. 1909	264. 12. 1909
265. 1. 1910	266. 2. 1910	267. 3. 1910	268. 4. 1910
269. 5. 1910	270. 6. 1910	271. 7. 1910	272. 8. 1910
273. 9. 1910	274. 10. 1910	275. 11. 1910	276. 12. 1910
277. 1. 1911	278. 2. 1911	279. 3. 1911	280. 4. 1911
281. 5. 1911	282. 6. 1911	283. 7. 1911	284. 8. 1911
285. 9. 1911	286. 10. 1911	287. 11. 1911	288. 12. 1911
289. 1. 1912	290. 2. 1912	291. 3. 1912	292. 4. 1912
293. 5. 1912	294. 6. 1912	295. 7. 1912	296. 8. 1912
297. 9. 1912	298. 10. 1912	299. 11. 1912	300. 12. 1912
301. 1. 1913	302. 2. 1913	303. 3. 1913	304. 4. 1913
305. 5. 1913	306. 6. 1913	307. 7. 1913	308. 8. 1913
309. 9. 1913	310. 10. 1913	311. 11. 1913	312. 12. 1913
313. 1. 1914	314. 2. 1914	315. 3. 1914	316. 4. 1914
317. 5. 1914	318. 6. 1914	319. 7. 1914	320. 8. 1914
321. 9. 1914	322. 10. 1914	323. 11. 1914	324. 12. 1914
325. 1. 1915	326. 2. 1915	327. 3. 1915	328. 4. 1915
329. 5. 1915	330. 6. 1915	331. 7. 1915	332. 8. 1915
333. 9. 1915	334. 10. 1915	335. 11. 1915	336. 12. 1915
337. 1. 1916	338. 2. 1916	339. 3. 1916	340. 4. 1916
341. 5. 1916	342. 6. 1916	343. 7. 1916	344. 8. 1916
345. 9. 1916	346. 10. 1916	347. 11. 1916	348. 12. 1916
349. 1. 1917	350. 2. 1917	351. 3. 1917	352. 4. 1917
353. 5. 1917	354. 6. 1917	355. 7. 1917	356. 8. 1917
357. 9. 1917	358. 10. 1917	359. 11. 1917	360. 12. 1917
361. 1. 1918	362. 2. 1918	363. 3. 1918	364. 4. 1918
365. 5. 1918	366. 6. 1918	367. 7. 1918	368. 8. 1918
369. 9. 1918	370. 10. 1918	371. 11. 1918	372. 12. 1918
373. 1. 1919	374. 2. 1919	375. 3. 1919	376. 4. 1919
377. 5. 1919	378. 6. 1919	379. 7. 1919	380. 8. 1919
381. 9. 1919	382. 10. 1919	383. 11. 1919	384. 12. 1919
385. 1. 1920	386. 2. 1920	387. 3. 1920	388. 4. 1920
389. 5. 1920	390. 6. 1920	391. 7. 1920	392. 8. 1920
393. 9. 1920	394. 10. 1920	395. 11. 1920	396. 12. 1920
397. 1. 1921	398. 2. 1921	399. 3. 1921	400. 4. 1921
401. 5. 1921	402. 6. 1921	403. 7. 1921	404. 8. 1921
405. 9. 1921	406. 10. 1921	407. 11. 1921	408. 12. 1921
409. 1. 1922	410. 2. 1922	411. 3. 1922	412. 4. 1922
413. 5. 1922	414. 6. 1922	415. 7. 1922	416. 8. 1922
417. 9. 1922	418. 10. 1922	419. 11. 1922	420. 12. 1922
421. 1. 1923	422. 2. 1923	423. 3. 1923	424. 4. 1923
425. 5. 1923	426. 6. 1923	427. 7. 1923	428. 8. 1923
429. 9. 1923	430. 10. 1923	431. 11. 1923	432. 12. 1923
433. 1. 1924	434. 2. 1924	435. 3. 1924	436. 4. 1924
437. 5. 1924	438. 6. 1924	439. 7. 1924	440. 8. 1924
441. 9. 1924	442. 10. 1924	443. 11. 1924	444. 12. 1924
445. 1. 1925	446. 2. 1925	447. 3. 1925	448. 4. 1925
449. 5. 1925	450. 6. 1925	451. 7. 1925	452. 8. 1925
453. 9. 1925	454. 10. 1925	455. 11. 1925	456. 12. 1925
457. 1. 1926	458. 2. 1926	459. 3. 1926	460. 4. 1926
461. 5. 1926	462. 6. 1926	463. 7. 1926	464. 8. 1926
465. 9. 1926	466. 10. 1926	467. 11. 1926	468. 12. 1926
469. 1. 1927	470. 2. 1927	471. 3. 1927	472. 4. 1927
473. 5. 1927	474. 6. 1927	475. 7. 1927	476. 8. 1927
477. 9. 1927	478. 10. 1927	479. 11. 1927	480. 12. 1927
481. 1. 1928	482. 2. 1928	483. 3. 1928	484. 4. 1928
485. 5. 1928	486. 6. 1928	487. 7. 1928	488. 8. 1928
489. 9. 1928	490. 10. 1928	491. 11. 1928	492. 12. 1928
493. 1. 1929	494. 2. 1929	495. 3. 1929	496. 4. 1929
497. 5. 1929	498. 6. 1929	499. 7. 1929	500. 8. 1929
501. 9. 1929	502. 10. 1929	503. 11. 1929	504. 12. 1929
505. 1. 1930	506. 2. 1930	507. 3. 1930	508. 4. 1930
509. 5. 1930	510. 6. 1930	511. 7. 1930	512. 8. 1930
513. 9. 1930	514. 10. 1930	515. 11. 1930	516. 12. 1930
517. 1. 1931	518. 2. 1931	519. 3. 1931	520. 4. 1931
521. 5. 1931	522. 6. 1931	523. 7. 1931	524. 8. 1931
525. 9. 1931	526. 10. 1931	527. 11. 1931	528. 12. 1931
529. 1. 1932	530. 2. 1932	531. 3. 1932	532. 4. 1932
533. 5. 1932	534. 6. 1932	535. 7. 1932	536. 8. 1932
537. 9. 1932	538. 10. 1932	539. 11. 1932	540. 12. 1932
541. 1. 1933	542. 2. 1933	543. 3. 1933	544. 4. 1933
545. 5. 1933	546. 6. 1933	547. 7. 1933	548. 8. 1933
549. 9. 1933	550. 10. 1933	551. 11. 1933	552. 12. 1933
553. 1. 1934	554. 2. 1934	555. 3. 1934	556. 4. 1934
557. 5. 1934	558. 6. 1934	559. 7. 1934	560. 8. 1934
561. 9. 1934	562. 10. 1934	563. 11. 1934	564. 12. 1934
565. 1. 1935	566. 2. 1935	567. 3. 1935	568. 4. 1935
569. 5. 1935	570. 6. 1935	571. 7. 1935	572. 8. 1935
573. 9. 1935	574. 10. 1935	575. 11. 1935	576. 12. 1935
577. 1. 1936	578. 2. 1936	579. 3. 1936	580. 4. 1936
581. 5. 1936	582. 6. 1936	583. 7. 1936	584. 8. 1936
585. 9. 1936	586. 10. 1936	587. 11. 1936	588. 12. 1936
589. 1. 1937	590. 2. 1937	591. 3. 1937	592. 4. 1937
593. 5. 1937	594. 6. 1937	595. 7. 1937	596. 8. 1937
597. 9. 1937	598. 10. 1937	599. 11. 1937	600. 12. 1937
601. 1. 1938	602. 2. 1938	603. 3. 1938	604. 4. 1938
605. 5. 1938	606. 6. 1938	607. 7. 1938	608. 8. 1938
609. 9. 1938	610. 10. 1938	611. 11. 1938	612. 12. 1938
613. 1. 1939	614. 2. 1939	615. 3. 1939	616. 4. 1939
617. 5. 1939	618. 6. 1939	619. 7. 1939	620

Іл.2. Відомість про вибори старшини Кам'янецького кравецького цеху у 1880 р. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.29, арк.22

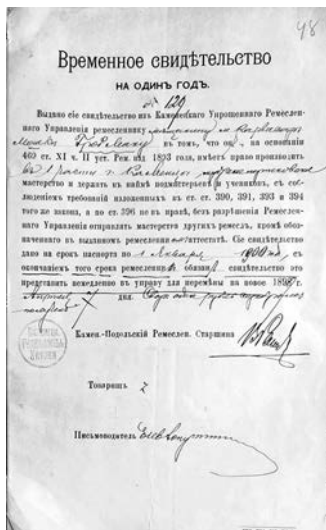
Іл.3. Свідोцтво дамського кравця 1882 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33, арк.10

Іл.4. Свідоцтво білошвейної справи 1884 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33, арк.4

Іл.5. Визвольне свідоцтво учня майстра 1889 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33, арк.20

Іл.6. Тимчасове свідоцтво на рік 1900 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.21, арк.48

Марія МЕЛЬНИЧУК,
*аспірантка кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ОСОБИСТЕ ДВОРЯНСТВО НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «СПИСКУ ДВОРЯН, ВІДНЕСЕНИХ В РОДОВІДНУ КНИГУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ» 1897 РОКУ

У статті аналізується правовий статус особистого дворянства, що на практиці відрізнявся від становища спадкових аристократів. Серед особистого дворянства переважали військові та державні службовці російського та українського походження. Політика Російської імперії відносно цієї групи мала дуальний характер: окрім підготовки ще однієї лояльної до влади верстви, Петербург також витісняв з керівних посад польських управлінців.

Ключові слова: *особисте дворянство, Поділля, Список дворян 1897, соціальна історія.*

Особисте дворянство надавало представниками неаристократичного походження правовий статус, що був подібним до положення спадкового дворянства. Особа набувала права володіти земельними наділами і звільнялась від оподаткування. Отримані особистими дворянами наділи з часом повертались до державного земельного фонду [1, с. 161]. Основною відмінністю особистого від спадкового дворянства була неможливість передати статус своїм нащадкам. Запроваджений «Табелем про ранги» титул особистого дворянина надавався за сумлінне проходження державної або військової служби [2, с. 450-451; 5, с. 15-32].

За класифікацією у «Списку дворян...» Подільської губернії за 1897 р., на Поділлі проживали 6 категорій дворянства:

1) жалувані дворяни – отримали статус за Жалуваною грамотою дворянству 1785 р. (Борковські, Левицькі, Скоропис-Йолтуховські); 2) дворяни служби військової – за здобутки під час військових дій (Лісневичі, Рутковські, Пащенко); 3) дворяни служби громадянської – досягнення в адміністративній сфері (Драгомирецькі, Крупки, Овсяннікові); 4) дворяни іноземного походження (Ергардти, Кохи, Де-Лябри); 5) дворяни титуловані – нагороджені графським титулом (Холонівські, Стадницькі, Сумарокові-Ельстон); 6) дворяни давніх родів – нащадки давніх родів часів Речі Посполитої (Грохольські, Сулятицькі, Местмахери) [3, с. 34].

Враховуючи історичний зв'язок Поділля з Річчю Посполитою, цілком закономірним є те, що «Списки дворян...» містять в основному переліки шляхетських родів. Але після ліберальних реформ 1860–1870-х рр. можна спостерігати нові тенденції. Якщо до 1, 5 і 6 категорій належали польські роди і меншою мірою – російські, то серед 2 і 3 груп з'являються особи неаристократичного походження.

У 1897 р. на Поділлі серед особистих дворян військової служби нараховувалося 197 родів (чи окремих осіб), служби громадянської – 198. У загальній кількості дворянських родів регіону відсоток особистого дворянства становив лише 17%¹. Хоча це і невисокий показник, однак він засвідчує поступовий суспільний прогрес [3, с. 30].

За матеріалами довідки стає відомо, що частина представників 2 і 3 категорії мали українське або російське походження. З-поміж дворян російського походження вказуються Моркови (рік отримання дворянського статусу – 1849 р.), Ігнат'єві (1852 р.), Плетньові (1856 р.), Тутолмінові (1862 р.), Пузанові (1868 р.), Яблокові (1888 р.), Устругові (1889 р.) та інші. Серед дворян Подільської губернії до українців належали Рєви (1836 р.), Савченки (1847 р.), Нечаї (1845 р.), Морози (1857 р.), Плечки (1867 р.), Забіякіни (1870 р.), Тимошенки (1879 р.), Па-

1 Список дворян, внесених в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский: Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. С.

пценки (1883 р.), Забелло (1886 р.), Черевки (1888 р.), Соломки (1893 р.), Тимченко-Острроверхові (1893 р.) та інші.

Вихідці з селянського стану отримали доступ до освіти та чиновницької служби лише після селянської реформи 1861 р. З цього випливає висновок: ті з перелічених осіб, хто набув дворянського статусу до 1861 р., є вихідцями з лівобережних українських губерній. Петербург мав на меті заповнити бюрократичний апарат лояльними російськими та українськими кадрами замість державних службовців польського походження.

Про перших особистих дворян локального походження доцільно говорити вже після 1860–1870-х рр. Серед жалуваного дворянства українці скоріше є винятком. Прикладом таких родів є Грабянки і Шпинки.

Тобто якщо спершу серед особистого дворянства фігурували росіяни та українці з лівобережних губерній, то через декілька десятиліть до їхніх рядів приєднуються і подоляни. Така тенденція свідчить про хоч явно запізнений, але суспільний поступ. Звільнення селянства та спрощення доступу до освіти відкривало кар'єрні можливості. Однак попри усі позитивні сторони українці з дворянським статусом не ставали виразниками національних інтересів, а все дужче втягувались до імперської системи.

Попри правовий статус, для особистих дворян все ж продовжувала існувати скляна стеля у деяких сферах адміністрування. Наприклад, особисті дворяни не мали доступу до посади предводителя дворянства. У 1872 р. серед цих посадовців зазначені представники родів польського, спольщеного українського, російського і німецького походження [4, с. 18-29].

Паралельно з наданням російським і українським білим комірцям дворянського статусу, Російська імперія продовжувала наступ на польських землевласників. В. Шандра зазначає: російська влада сподівалась перетворити управлінців-росіян на місцеву еліту, що потіснила би вплив дворян польського походження [6, с. 143-158]. Таким чином Петербург одночасно створив систему заохочень для здобуття підтримки від ще однієї соціальної

верстви, паралельно законсервував попередні порядки та спрямовував зусилля проти польського впливу.

Таким чином, кількість особистих дворян наприкінці XIX ст. залишалась невисокою і налічувала 395 родів з окремими представниками. Серед цих осіб переважно були особи російського та українського походження, при чому в середовищі останніх було чимало запрошених службовців з українського Лівобережжя. Не дивлячись на проголошення рівносильного статусу із спадковим дворянством, у становищі особистих дворян все ж існували певні відмінності. Попри приклад успішного соціального ліфту українське населення приставало не до національної ідеї, а до орбіти служіння російській імперській ідеї.

Список використаних джерел і літератури:

1. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
2. О порядке приобретения дворянства службою (№19086). ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XX (1845). СПб.: Типография II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. 571 с.
3. Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский: Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. 377 с.
4. Список чиnam состоящим на службе в Подольской губернии. Каменец-Подольск: [б. м.], 1872. 66 с.
5. Табель о рангах с пополнением, какие чины состоят по особливим именным высочайшим указам и по статам сверх положенных в табели о рангах в классах чинов. СПб.: при Сенате, 1771. 19 с.
6. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні. Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 143–158.

Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ,

академік НАНВО України, в.о. завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор;

Людмила КОМАРНІЦЬКА,

вчений секретар НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут», кандидат філологічних наук, доцент кафедри професійної та спеціальної освіти;

Владислав КОМАРНІЦЬКИЙ,

здобувач освіти Кам'янець-Подільського ліцею №10

ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНОЇ ТА ОСВІТНЬОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СЕЛЯНСЬКОЇ ГРОМАДИ ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ СЕЛА ВЕЛИКІ ВІРМЕНИ, 1868–1895 рр.)

У статті на основі архівних джерел досліджено фінансово-господарські механізми розвитку церковної та освітньої інфраструктури селянської громади села Великі Вірмени Кам'янецького повіту Подільської губернії у 1868–1895 рр. Проаналізовано участь громади у фінансуванні будівництва та ремонту церковних споруд, створенні та утриманні навчальних закладів, а також взаємодію селянського самоврядування з державними й церковними інституціями. Встановлено, що сільський схід був ключовим механізмом мобілізації ресурсів і прийняття рішень щодо розвитку місцевої інфраструктури. Показано роль духовенства у громадському житті та процес становлення освітньої мережі в умовах низького рівня грамотності населення. Зроблено висновок, що важливим чинником модернізації подільського села другої половини XIX ст. стала ініціативність селянської громади, поєднана з державною підтримкою та діяльністю церкви.

Ключові слова: *Поділля, Великі Вірмени, селянська громада, церковна інфраструктура, освіта, народне училище, сільський схід, місцеве самоврядування, модернізація.*

У другій половині XIX ст. соціокультурний розвиток подільського села відбувався в умовах поступових модернізаційних змін, пов'язаних із реформами Російської імперії, насамперед селянською реформою 1861 р. У цьому контексті особливого значення набували такі інституції, як церква та школа, які виконували не лише свої прямі функції, але й ставали осередками соціальної організації, комунікації та формування нових моделей поведінки селянства. На матеріалах села Великі Вірмени Кам'янецького повіту простежується активна участь громади у розвитку цих сфер, що дозволяє глибше зрозуміти механізми локального самоврядування та ініціативи «знизу».

Церква у досліджуваний період залишалася ключовим елементом духовного і громадського життя. Вона виконувала не лише релігійні, але й соціальні функції, будучи місцем комунікації, легітимації рішень громади та символом її єдності. Архівні джерела переконливо свідчать, що утримання та розвиток церковної інфраструктури значною мірою покладалися саме на селянську громаду. Так, 20 липня 1868 р. на сільському сході було ухвалено рішення про пожертву будівельних матеріалів для спорудження церкви – 15 сажнів каменю та 5 кубічних сажнів піску. Крім того, селяни брали на себе обов'язки щодо транспортування води та лісових матеріалів власними підводами [1, арк. 47–47зв.].

Цей приклад демонструє характерну для подільського села модель колективної участі у вирішенні суспільно важливих питань, коли матеріальні ресурси та трудові зусилля акумулювалися завдяки громадській солідарності. Вже 3 березня 1869 р. на сільському сході було розглянуто питання про фінансування ремонту приходської церкви та будівництва нової дзвіниці. Громада ухвалила пожертвувати 500 рублів сріблом із розстрочкою збору коштів на три роки [2, арк. 47–47зв.]. Така практика свід-

чить про наявність у селян елементів фінансового планування та довгострокового бачення розвитку інфраструктури.

Водночас, попри значну увагу до церковного життя, освітній рівень населення залишався вкрай низьким. Джерела фіксують майже суцільну неписьменність селян, що було типовим явищем для більшості регіонів імперії. Зокрема, 3 січня 1882 р. у рішенні сільського сходу зазначалося: «за нас неграмотних на нинішньому приговорі довіряємо розписатися приходському священику села Вірмени Георгію Гінковському» [2, арк. 37–37зв.]. Цей факт не лише ілюструє стан грамотності, але й підкреслює роль духовенства як посередника між владою та селянським середовищем.

Усвідомлення необхідності подолання освітньої відсталості поступово призводило до активізації громади у сфері шкільництва. Важливим етапом стало рішення від 3 грудня 1882 р. про відкриття однокласного народного училища. Примітно, що ініціатива виходила саме від селянського товариства, яке брало на себе значну частину організаційних і фінансових зобов'язань. Громада не лише виділила приміщення для школи, але й забезпечила його утримання, включаючи опалення, освітлення, меблі та навчальні посібники, а також надала земельну ділянку для господарських потреб [2, арк. 31–33зв.].

Особливо показовим є механізм фінансування училища, який поєднував державну підтримку та місцеві ресурси. Селяни встановили спеціальний мирський збір, що свідчить про інституціоналізацію освітніх витрат у структурі громадського бюджету. Водночас вони активно взаємодіяли з державними інституціями, звертаючись до мирового посередника з проханням про надання фінансової допомоги. Таким чином, формувалася своєрідна модель партнерства між державою та громадою у сфері освіти.

Процес становлення шкільної мережі супроводжувався трансформацією її форм. Перехід від приходської школи до народного училища на початку 1880-х рр. відображає загальноімперські тенденції секуляризації освіти та підпорядкування її Міністерству народної освіти. Водночас фінансовий тягар

значною мірою залишався на плечах селян, що підтверджується співвідношенням витрат із державного та місцевого бюджетів [3, арк. 72зв.; 4, арк. 8].

Будівництво нового приміщення училища стало важливим індикатором зростання значущості освіти у свідомості селян. За рішенням від 31 січня 1885 р. було акумульовано значні фінансові ресурси – понад 2800 рублів, що надходили з різних джерел: державних асигнувань, громадських доходів, податків і навіть штрафів [5, арк. 11–12]. Така диверсифікація фінансових надходжень свідчить про гнучкість економічної політики громади та її здатність мобілізувати ресурси.

Важливим аспектом розвитку освіти було поступове розширення навчальних програм. Зокрема, у 1889 р. було введено військову гімнастику, що відображало потреби держави у підготовці молоді до військової служби [6, арк. 26–28]. Це свідчить про проникнення державних пріоритетів у локальний освітній простір та підпорядкування школи ширшим імперським завданням.

Попри всі зусилля, рівень грамотності зростав повільно. Станом на 1894 р. лише третина домогосподарів була письменною [7, арк. 157]. Однією з причин цього була обмежена доступність освіти, особливо для дівчат. Гендерний дисбаланс чітко простежується у статистиці учнів: кількість дівчат значно поступалася кількості хлопців. Це відображає традиційні уявлення про роль жінки у селянському суспільстві та пріоритетність освіти для чоловіків.

Разом із тим, наприкінці XIX ст. спостерігається певна диверсифікація освітніх закладів. Окрім народного училища, у селі діяли приходська школа та школа грамоти, що свідчить про розширення освітньої інфраструктури та поступове охоплення ширших верств населення [8, арк. 96]. Подібні процеси відбувалися і в сусідніх населених пунктах, що дозволяє говорити про регіональну тенденцію.

Отже, розвиток церковної та освітньої сфер у селі Великі Вірмени у другій половині XIX ст. був результатом взаємодії кількох чинників: державної політики, діяльності духовенства

та, передусім, ініціативи селянської громади. Сільський схід виступав ключовим інструментом прийняття рішень, що забезпечував ефективне функціонування локального самоврядування. Попри обмежені ресурси та низький рівень грамотності, громада демонструвала здатність до самоорганізації та стратегічного планування.

У ширшому контексті ці процеси відображають поступову модернізацію традиційного селянського суспільства, в якому поряд із збереженням усталених соціокультурних практик формувалися нові інституційні форми та цінності. Церква і школа виступали не лише як окремі інституції, але й як взаємопов'язані елементи єдиного соціального простору, що визначав обличчя подільського села наприкінці XIX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 51.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 255.
3. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 282.
4. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 283.
5. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 322.
6. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 420.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 524.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 553.

Володимир БАЙДИЧ,

кандидат історичних наук, вчений секретар Державного
історико-культурного заповідника «Межибіж»

Олег ПОГОРІЛЕЦЬ,

директор Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА МЕДЖИБІЖ ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТУ В 1920-х рр.

У статті на основі архівних документів ДАХМО радянської доби досліджується соціально-економічне становище єврейського населення містечка Меджибіж у 1920-х роках. Розглядаються демографічні характеристики та національний склад населення, адміністративна структура єврейської селищної ради, особливості господарської діяльності в умовах нової економічної політики та раннього радянського управління. Аналізуються процеси класової трансформації єврейської громади під тиском радянської економічної та податкової політики, стан артільної промисловості та дрібної торгівлі, умови освіти, охорони здоров'я, культурного життя та соціального захисту населення. Висвітлюються міжнаціональні відносини між єврейською та українською громадами. Стаття реконструює цілісну картину життя єврейської общини Меджибожа в перехідний період від традиційного укладу до радянської системи господарювання.

Ключові слова: Меджибіж; єврейське населення; 1920-ті роки; артільна промисловість; єврейська селищна рада.

До Першої світової війни економічне життя Меджибожа визначалося насамперед ремеслами та торгівлею, безпосередньо пов'язаними з потребами розквартированих у місті та навколиш-

ніх селах військових частин. У місті постійно перебували чотири піхотних та два кавалерійських полки, а протягом трьох літніх місяців до табірних стоянок, на які було виділено 944 десятини землі в селах Требухівці, Лисогірка, Головчинці, прибувало 1-2 корпуси, до 50 000 осіб. Обслуговування й постачання цих підрозділів забезпечувало прибутки і роботу сотням місцевих родин – передусім у сферах харчування, напоїв, скупівлі військового майна, будівельних робіт та торгівлі сільськогосподарською продукцією. Перша світова війна зруйнувала цю економічну модель; після встановлення радянської влади частина єврейського населення емігрувала закордон в США, Аргентину, Мексику, Бразилію [1].

Загальна площа Меджибожа складала 223 десятини землі (1 десятина дорівнює 1,09 га). Межі містечка на 1928 рік не були чітко визначені тому у бюджеті селищної ради на 1929 р. були закладені кошти на проведення відповідного розмежування. Житловий фонд нараховував 1 081 будинок, що сплачував рентний податок; з них у 604 будинках проживали єврейські родини. Середня щільність заселення становила 9-11 осіб на одне помешкання. Дев'ять найбільших будівель були націоналізовані під радянські державні установи.

Згідно з даними того часу, загальна чисельність населення містечка становила 7 300 осіб, з яких переважну більшість – 4 900 чоловік – складали євреї. Українське населення нараховувало 2 300 осіб, а представники інших національностей – 100 осіб. У статевому розрізі: жінок було 3 540 (51,5%), чоловіків – 3 760 осіб (48,5%). Демографічна структура населення за віковими групами наведена в таблиці нижче:

	До 4 років	3 5 до 9 років	3 10 до 14 років	3 15 до 19 років	3 20 до 24 років	3 25 до 29 років	3 30 до 39 років	3 40 до 49 років	3 50 до 59 років	3 60 і більше років
Чоловіки	488	354	446	358	355	287	414	339	226	273
Жінки	432	376	444	477	370	331	458	334	363	275

Соціальний склад населення Меджибожа відображав характерні для радянської доби процеси суспільного розшарування та примусової реструктуризації: робітники – 416 осіб (8,5%); службовці – 310 осіб (6,5%); артільники – 1 802 особи (38%); хлібороби – 50 осіб (1,1%); особи вільних професій – 90 осіб (2%); декласовані елементи (особи без визначеної професії, що жили випадковими заробітками або на утриманні рідних) – 1 117 осіб (22%); дрібні торгівці – 670 осіб (13,6%); представники середнього класу (власники підприємств і торговельних лавок) – 367 осіб (7,5%) [2].

Упродовж кількох років після встановлення радянської влади чисельність робітників, хліборобів та артільників зростає на 70–80%, тоді як представництво дрібного бізнесу скоротилося на 20–30%, а середнього – на 50–60%. Власники великих підприємств або переходили до категорії середніх чи дрібних підприємців, або ж остаточно поповнювали ряди декласованого пролетаріату. Унаслідок гострої нестачі сировини на приватному ринку та під тиском жорсткої податкової політики радянського уряду відбулося фактичне знищення заможних господарів.

Єврейська селищна рада в містечку Меджибіж була утворена у 1925 році та складалася з 47 членів, практика відкликання членів ради не застосовувалася. Діловодство пленумів, засідань комісій, загальних зборів та інших офіційних заходів велося єврейською мовою, тоді як зовнішнє листування з райвиконкомом здійснювалося українською, хоча протоколи дублювалися і мовою їдиш. Рада не мала власного приміщення, проте розміщувалася в центрі містечка, маючи в розпорядженні столи, стільці та шафи. Бюджет на 1928 рік становив 32 500 крб, хоча фактично коштами рада не розпоряджалася аж до 1 листопада відповідного року. Склад ради формувався переважно з представників бідніших верств єврейського населення, такий самий соціальний профіль мав і актив, що забезпечував щоденну роботу установи. Значну частину активістів складали жінки [3].

Виборчий корпус Меджибожа нараховував 1 100 осіб, водночас 1 250 жителів були позбавлені права голосу – здебільшого

ті, хто раніше займався торгівлею і частково продовжував індивідуальну торговельну діяльність. Незважаючи на втрату впливу на громадське життя, ці особи брали активну участь у виборах до ради, відкрито вимагаючи відновлення своїх виборчих прав.

Окрім єврейської, в містечку функціонувала й українська селищна рада. Відносини між двома радами були загалом спокійними, позаяк жодних економічних чи політичних підстав для суперечностей не існувало. Аналогічна ситуація складалася і у стосунках єврейської ради з сільським населенням. Зафіксовано лише поодинокі прояви антисемітизму: відмови у прийомі євреїв до нових трудових колективів (зокрема, випадок із сезонними робітниками в саду), а також кидання каміння підлітками в євреїв на вулицях, де переважно проживали українці [4].

Керівництво єврейською радою з боку райвиконкому, який обрали 15.11.1924 р. в кількості 7 чол., здійснювалося як у письмовій, так і в усній формі – через уповноваженого у справах національних меншин Герша Горина, а також через окружних інструкторів, які спеціально відряджались до містечка [5]. Лояльне та довірливе ставлення до влади демонструвала переважно бідніша частина єврейської громади; натомість заможніші артільники, особливо після запровадження нових податкових кампаній, виявляли відкрите незадоволення, яке найгостріше проявлялося серед осіб, позбавлених виборчих прав.

В артілній промисловості було зайнято 850 родин. Найбільші підприємства по переробці сільськогосподарської продукції в містечку були млин, сушарня та маслобійка. Серед понад 40 видів артілей найчисленнішими були: шевці – 305 осіб; ткачі та точильники – 302 особи; зайняті на сушарці – 120 осіб; кравці – 99 осіб; заготівники та ковалі – по 55 осіб; кожушники – 42 особи; бляхарі та гончарі – по 21 особи; шапочники та циркульники – по 10 осіб; круподери – 10 осіб. Окрім того, дрібнотоварним виробництвом займалося щонайменше 1 000 осіб. Активно розвивалися нові напрямки: панчішне та квасоварне виробництво, виноробство, виготовлення цементної черепиці, миловаріння, пошиття постільної білизни. Середня заробітна

плата в артілях становила 40–45 крб на місяць; основні витрати спрямовувалися на харчування, одяг, житло та комунальні послуги. Артільники відчували гострий дефіцит сировини: постачання було нерегулярним, а необхідний інструментарій фактично не надходив попри значну потребу в ньому. Така ситуація склалася внаслідок розпорядження Народного комісаріату торгівлі «Про порядок відпуску сировини галузям виробництва». Артільна промисловість зосереджувалася переважно в Меджибожі, за винятком виготовлення кошиків, що здійснювалося в селі Ярославка майже всіма його жителями. Водночас 8 єврейських родин (44 їдці, з яких 23 – працездатні) займалися землеробством і городництвом, маючи у власності 30 десятин землі та додатково орендуючи 4,5 десятини. Один кооператив-колгосп «Рівність» що складався з 6 сімей (23 їдці) на 30 десятинах землі, спеціалізувався на садівництві [6].

Свої вироби артільники збували в базарні дні – як у Меджибожі, так і в Старокостянтинові та Деражні; кошики й чоботи розвозилися для продажу по всій Проскурівській окрузі та за її межами. В Меджибожі були відкриті мануфактурні та бакалійні магазини. Торгівля велася у закритих торгових приміщеннях з 9:00 до 14:00 та з 16:00 до 18:00. Вихідним днем була субота. Для торгівлі здавалося в оренду 28 рундуків, 40 столиків та 35 складських приміщень на платній основі, ще 31 приміщення надавалося безкоштовно. Окремим торговцям видавалися позики в розмірі від 30 до 300 крб. Ціни у приватних торговців на дефіцитні товари перевищували кооперативні на 50–100%.

Споживча кооперація об'єднувала 774 пайшики, серед яких налічувалося 115 жінок, 118 службовців, 330 артільників, 121 малозабезпечений та 90 пільговиків. Охоплювала товариства галантереї, мануфактури, бакалії, м'ясні та харчові об'єднання. Для місцевих артільників пільг практично не передбачалося – на відміну від державних підприємств, що користувалися повними податковими преференціями. Молодь і учні залучалися до артілей у кількості до 50%, однак вони мали ненормований робочий день та нижчу заробітну плату. Найбільші артілі: чоботарі – 554 особи

(у 8 артілях працювали лише 107 євреїв); «Промшвей» – 35 осіб; а також шкірники, пекарі та інші. Загальний обсяг приватної торгівлі у 1927–1928 роках становив 1,5 млн крб, тоді як кооперативної – 5,2 млн крб. З числа одинаків-артільників 239 осіб мали патенти із задекларованим доходом 156 800 крб, ще 14 осіб використовували найману працю з доходом 20 900 крб.

Загальна чисельність єврейської молоді у Меджибожі у віці від 15 до 20 років становила близько 600 осіб, з яких: робоча молодь – 190 осіб; артільна – 200 осіб; інші – 210 осіб. Становище, особливо непрацюючої молоді, було вкрай складним, оскільки підприємства вкрай неохоче приймали учнів без досвіду роботи. Тяга молодих людей до продуктивної праці була значною, однак навчання у профтехшколах, розташованих в інших округах, виявлялося малоефективним – через брак коштів учні змушені були повертатися додому [7]. У Меджибожі діяли дві трудові школи – українська та єврейська – з загальним охопленням 400 євреїв та 85 українців. Влітку на відкритих майданчиках перебувало 60 єврейських дітей, у двох хедерах навчалося 30 учнів, а вдома під керівництвом «меламудів» – ще 70 дітей. Плата за навчання для дітей із нетрудових родин становила від 6 до 24 крб на рік; учнів розподіляли на три категорії залежно від матеріального становища сім'ї [8]. Охоплення єврейських дітей навчанням: восьмирічні – 100%; до 11 років – 80%; від 12 років і старше – 70%. Мовою викладання у єврейських та українських школах була українська. Шкільне обладнання практично було відсутнє. Єврейська трудова школа розміщувалася у кам'яному будинку, де до революції знаходилося церковно-парафіяльне управління. По селах усі вчителі мали квартири при школах; у Меджибожі шести педагогам з районного бюджету виділялися кошти на оренду житла. Заробітна плата завідувача семирічної школи становила 40–80 крб на місяць, учителів – 35–75 крб. Підручниками школи були забезпечені на рівні 75%; їх закуповували через Окрно в Державному видавництві України.

Більшість будинків у Меджибожі були дерев'яно-глиняними, одноповерховими, зведеними без дотримання жодного

планування чи санітарних норм. Це породжувало надзвичайну скупченість забудови: будівлі впиралися одна в одну, залишаючи мінімальний простір між собою. У переважній більшості будинків не було туалетів – через відсутність окремого подвір'я; так само не існувало ні сміттєвих, ні помийних ям. Громадських туалетів у містечку не передбачалося взагалі; при місцевому господарстві функціонував лише обоз для вивезення гною. Частина вулиць були широкими і вимощені бруківкою, три майданчики були відведені під ринок. Прибирання вулиць проводилось власниками та орендарями, а ярмаркова та базарні площі торгівцями та райвиконкомом. Центральна площа була найбільш забрудненою, в єврейській частині містечка дерев було мало, в той же час на українських вулицях було чимало садів [9].

Джерелом водопостачання для мешканців слугували річка та колодязі, що мали примітивний вигляд, хоча й були почищені; один із них обладнано водяним насосом. Частина населення споживала воду з річок Бужок та Буг, що закономірно призводило до спалахів інфекційних захворювань [10]. Архівні джерела засвідчують, що жителі містечка вживали алкоголь помірно, але регулярно: серед єврейського населення переважали дешеві та саморобні вина, тоді як українське населення надавало перевагу очищеному спирту та самогону. У Меджибожі існували бойня та свинорізня, проте забій худоби для міського бюджету виявлявся збитковим, оскільки більшість тварин забивали на приватних підприємствах – особливо під час літнього військового табірної збору.

Освітлення містечка забезпечувала орендована електростанція, розміщена в будівлі колишнього водяного млина; її обслуговували 4 робітники. Кладовище Меджибожа знаходилося на схилі гори, звідки атмосферні опади стікали до найближчих джерел та колодязів, що створювало серйозну санітарну загрозу.

Охорона правопорядку покладалася на меджибізьку міліцію. Факти контрабанди та конокрадства зафіксовані не були – за винятком дрібних крадіжок. Судочинство для єврейського населення велося окремо, на 18 ділянці, та здійснювалося мовою

їдиш. ЗАГС, розміщений у приміщенні селищної ради, також обслуговував населення та видавав документи єврейською мовою. В містечку зареєстровані іудейська, православна та католицька спільноти.

При селищній раді функціонував орган соціального захисту, що виплачував допомогу 6 сім'ям у розмірі від 11 до 15 крб щомісяця. Ще 107 родин отримували виплати від інших організацій у сумі від 50 коп до 5 крб на місяць. Матеріальну підтримку з-за кордону – хоча й нерегулярну – отримували 241 сім'я. Для прикладу, від організації «Джойнт» надійшло 594 крб: 200 крб були спрямовані на медичну допомогу, а 394 крб – до фонду безвідсоткових позик.

У Меджибожі проживала 91 вдова: 34 забезпечували себе власною працею, 27 – торгівлею, 3 перебували на державному утриманні, 8 – на утриманні дітей, що проживали в СРСР, і 19 – за рахунок дітей, котрі виїхали за кордон. Налічувалося 7 круглих сиріт та 158 напівсиріт: без батька – 135, без матері – 23. Двоє сиріт утримувалися за рахунок держави, 11 – за підтримки закордонних родичів, а 145 перебувало на утриманні одного з батьків. Безпритульних дітей серед євреїв не було [11]. Меджибізький дитячий будинок розпочав роботу навесні 1923 року. Первісно в ньому виховувалося 38 дітей, з яких 8 дівчаток і 4 хлопчики у віці від 12 до 14 років. Згодом контингент поповнився ще 25 дітьми, що голодували та потребували медичного догляду. Штат закладу складався із завідуючої, кухарки, сторожа та прибиральниці. Умови перебування дітей були вкрай незадовільними: стіни протікали, колодязь засипано, відсутні туалет, ванна та пральня. Садина дитбудинку займала 1,62 десятини землі. У саду росло 200 плодових дерев, 75 ялин та 40-річні сосни. В господарстві утримувалися одна корова та кінь, 5 свиней, 35 курей. На 4 десятинах висівалося просо, на 2 десятинах – жито. Це давало змогу частково забезпечувати установу продуктами харчування [12].

Сільбуд утримувався коштами районного бюджету та обслуговував в основному євреїв. Мова робота єврейська, для членів профспілки була знижка 50%. При ньому функціонувала бібліо-

тека, що налічувала 3 827 книг, переважно дореволюційних видань: 800 примірників українською мовою, 600 – єврейською, 50 – польською, решта – російською. Більшість книг потребувала переплетення. З семи бібліотек чотири працювали при профспілках, по одній – при комсомольській, піонерській та партійній організаціях. У фондах зберігалися єврейські газети «Емес» та «Іштерн» загальним тиражем 230 примірників, піонерська та комсомольська преса – 120 примірників, 5 єврейських журналів та 230 різних газет. Агентство єврейського друку щорічно передавало бібліотеці книги на суму 25 крб. В містечку також діяв театр імені Луначарського. Виписувалася щоденна єврейська газета «Дерамес» («Правда») – орган Центрального бюро єврейської секції при ЦК Російської комуністичної партії. В місті працювало поштово-телеграфне агентство протягом 6 днів окрім понеділка зі штатом в 8 людей. Зв'язок був налагоджений з Державною, Проскуровом, Старою Синявою та Летичевом [13].

У Меджибожі діяли профспілкові організації: «Рабземліс», «Родос», «Радторгслужба» та спілка швейників – разом вони об'єднували до 400 членів. Мовою спілкування в більшості організацій була українська, у спілці швейників – єврейська. Місцеве товариство взаємодопомоги наприкінці 1926 року нараховувало 616 євреїв та 1 українець та видавало грошову допомогу біднякам, короткострокові позики від 5 до 15 крб, взимку відпускало дрова по низьким цінам та надавало мед. допомогу в невеликих розмірах. Організація існувала за рахунок щомісячних внесків по 15 коп, допомоги «Джойнта» та громад, що проживали в амеріці. Паралельно функціонувало Райбюро «Аерохем» (360 осіб), а також комісія допомоги дітям і осередок сільських друзів дітей, що об'єднував 451 особу.

Стационарна медична допомога надавалася лікарнею, розташованою в селі Требухівці. У самому Меджибожі з 1921 року функціонувала амбулаторія. Меддопомога на дому надавалася лікарем та фельдшером за рахунок каси взаємодопомоги. Нагляд за санітарним станом та благоустроєм містечка покладався на Районну санітарну комісію, міліцію та Районний медично-техніч-

ний відділ. Єдина в містечку лазня була здана в оренду на 7 років безкоштовно – за умови проведення ремонту та подальшого утримання закладу в належному стані.

Єврейське населення Меджибожа впродовж 1920-х років поступово пристосовувалося до нових умов радянської влади, змінюючи традиційні форми господарювання та суспільного життя. Підтримуючи нову економічну політику, значна частина громади була змушена брати участь у процесах націоналізації приватних торговельних і ремісничих підприємств, що докорінно змінювало економічну структуру містечка. У відповідь на нові вимоги держави єврейське населення активно долучалося до створення артілей, кооперативів та інших колективних форм праці, які поступово витісняли приватний капітал. Попри складні соціально-економічні умови, громада зберігала високий рівень самоорганізації, підтримувала освітні, культурні та благодійні ініціативи. Таким чином, 1920-ті роки стали для єврейської спільноти Меджибожа періодом глибокої трансформації, пов'язаної з переходом від традиційного укладу життя до радянської моделі суспільного розвитку.

Список використаних джерел і літератури:

1. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр.6. Арк. 341.
2. Там само.
3. Там само. Арк. 342.
4. Там само. Арк. 344.
5. Там само. Арк. 346.
6. Там само. Арк. 343.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 36.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр.6. Арк. 345.
9. Там само.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 186. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 12.

11. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр.6. Арк. 346.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 186. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 8.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф.П. 187. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 16.

Богдан ГРИНЮКА,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідного
відділу Комунального закладу Львівської обласної ради
«Адміністрації історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеськ»

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МЕДИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СЕЛА КОЦЮБИНЦІ (XIX – ПОЧАТОК XXI ст.)

У статті висвітлено процес становлення та розвитку медичної інфраструктури села Коцюбинці впродовж XIX до початку XXI ст. Проаналізовано особливості медичного обслуговування населення у період відсутності професійних лікарів та діяльність повитух. Розглянуто відкриття фельдшерсько-акушерського пункту, амбулаторії, аптечного та ветеринарного пунктів, а також діяльність медичних працівників, які працювали в селі.

Ключові слова: Коцюбинці, медицина, аптека, ветеринарія, амбулаторія.

Дослідження історії розвитку медичного забезпечення сільських населених пунктів є важливим напрямком історико-краєзнавчих студій на локальному рівні. Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення становлення медичних установ у с. Коцюбинці Чортківського р-ну Тернопільської обл., де тривалий час медична допомога базувалася на народній медицині від XIX до початку XXI ст. Вивчення цього питання дає змогу відтворити особливості розвитку сільської медицини та зберегти історичну пам'ять про людей, які працювали у сфері охорони здоров'я.

У другій половині XIX ст. в с. Коцюбинці та навколишніх присілках не було професійних лікарів. Однак, в кожному селі були бабки-повитухи, які приймали пологи. При важких захворюваннях місцеві мешканці змушені були їхати до лікаря, як пи-

сав Богдан Лепкий, до міста Копичинці («лікар Месіта»), Хоростків («лікар Гладій»), Чортків, Пробіжна чи Гусятин [17, с. 22]. Станом на 1 січня 1915 р. в селі й далі не було професійного лікаря [15, арк. 112 зв.]. Люди лікувалися народною медициною, відвідували місцевих цілителів.

У 30 – на початку 40-х рр. XX ст. при хворобі мешканці с. Коцюбинці й присілків їздили у с. Васильківці до лікаря-єврея на ім'я Дюня, який приїхав у село з м. Львова [1, арк. 17] або до міст Копичинці, Хоростків, Чортків чи Пробіжна. Окремо відзначимо, що в першій половині XX ст. відомою повитухою в с. Коцюбинці була Текля Лисак (мати Миколи Лисака і Ганни Душніцької), яка проживала на вул. Венгри [16, с. 147].

У 1940 р. в селі відкрили фельдшерсько-акушерський пункт (тепер двір сім'ї Дмитрів на вул. Нагаївщина), де працювала акушерка з території Дніпропетровщини на ім'я Варвара [16, с. 147]. Станом на 1944 р. заробітна плата фельдшера становила 525 крб. в місяць (в рік 6300 крб.), акушерки – 425 крб. (5100 крб.), санітарки – 310 крб. (3720 крб.) [7, арк. 8 зв.]. У 1953 р. фельдшером в селі працював Никифор Гоменюк (в місяць отримував 525 крб.), акушером – Віра Мусієнко (425 крб.) [8, арк. 11 зв.]. Наступного року в фельдшерсько-акушерському пункті працювали акушерка Анна Минайленко (425 крб.), санітарка Марія Буртник (310 крб.), а завідувачем медпункту була В. А. Плюгіна. В 1955 р. завідувачем вже працювала Ганна Михайлівна Шванк [9]. В 1956 р. на посаді санітарки працювала Є. М. Снігур (375 крб.) [11]. Упродовж 1959–1995 рр. фельдшером працювала Софія Іванівна Буртник (1937 р. н.) (фото 1) [16, с. 147]. У 70-і рр. XX ст. акушером був Кільчицький [11]. З 1983 р. до 2002 р. акушеркою працювала Ганна Іванівна Христинюк (23 вересня 1956 р. н.) [12, арк. 1].

У 1987 р. в с. Коцюбинці відкрили амбулаторію (фото 3). Її завідувачем призначили Софію Іванівну Буртник (до 1998 р.). Амбулаторія розмістилася в приміщенні колишнього будинку польських товариств та й досі там знаходиться. З 19 січня 1988 р. головним лікарем призначили терапевта Олександра Микола-

йовича Богуславського (23 серпня 1954 р. н.), а потім упродовж 1988–2005 рр. працювала Надія Василівна Богуславська (3 вересня 1958 р. н.). За весь час в амбулаторії працювали: Галина Йосипівна Ониськів (19 грудня 1964 р. н.; працювала до травня 2010 р.), Марія Іванівна Бздель (7 червня 1970 р. н.), Теодозій Степанович Михалків (1945 р. н.), Марія Михайлівна Михалків (1 лютого 1949 р. н.), Іванна Євгенівна Стречик (7 липня 1952 р. н.; упродовж 1966–2017 рр.), Михайло Володимирович Микита (початок 90-х рр. XX ст.), Галина Володимирівна Швидак (фото 2) (12 жовтня 1958 р. н.; з 1 грудня 1981 р. до листопада 2010 р.), Марія Василівна Цимбаліста (24 серпня 1957 р. н., 1987–2010 рр.), Ірина Олександрівна Богуславська (11 червня 1988 р. н., з жовтня 2014 р.), Ганна Данилівна Чіх (18 січня 1961 р. н., 1988–2010 рр.), Людмила Степанівна Сідор (19 липня 1977 р. н.; з 2 серпня 1999 р.), Андрій Ігорович Карпіш (24 травня 1978 р. н.; з 2001 р.), Зоряна Михайлівна Топольницька (24 березня 1980 р. н.; з 11 червня 2002 р.), Андрій Васильович Місяць (1 січня 1977 р. н.; упродовж 2005–2006 рр.), Ольга Іванівна Томчук (2 березня 1990 р. н.; з травня 2010 р.), Михайло Петрович Топольницький (26 жовтня 1976 р. н.; з 11 серпня 2010 р.), Марія Михайлівна Бочковська (26 березня 1990 р. н.; з 15 листопада 2010 р.), Ольга Іванівна Душніцька (27 травня 1985 р. н.; з 23 листопада 2010 р.) і Марія Володимирівна Климочко (8 вересня 1992 р. н.; з 8 вересня 2014 р.) [4–5].

Відзначимо, що чимало жителів і вихідців з с. Коцюбинці стали лікарями: Богдан Дмитрович Карпишин (13 березня 1930 р. н.), упродовж 60 років працював лікарем-терапевтом, з них 56 років в Гусятинській центральній районній лікарні; Роман Олексійович Захарків – хірург в Копичинецькій міській лікарні; Олександра Володимирівна Хабінець – завідувач Кривченської амбулаторії Борщівського району; Євген Романович Пожарнюк працює в Гусятинській центральній районній лікарні, а деякий час був головним лікарем державного «Санаторію «Збруч»; Надія Михайлівна Василюшин (Сурженко) – сімейний лікар в Черкаській області; Богдан Григорович Бойко – завідувач терапевтичного

відділу в смт. Гриців на Хмельниччині; Андрій Ігорович Янчик – лікар-стоматолог в м. Тернополі [16, с. 147].

У с. Коцюбинці на вул. Нагаївщина діяв також пологовий будинок, який знаходився у хаті Івана Лисака (тепер будинок Любомира Лисака). Його сім'ю виселили в Сибір, майно конфіскували, а будинок потім передали на потреби пологового будинку. Документально відомо, що в 1949 р. акушеркою в с. Коцюбинці і навколишніх селах була Олександра Шептало. Вона проживала на вул. Містечок в хаті Палагні Буртник [3, арк. 290]. Упродовж 1956–1957 рр. акушеркою працювала Марія Петрівна Прощук [10, арк. 3–4]. В 1958 р. у пологовому будинку працювала Осипа Вербна [13, арк. 4]. Там само знаходився аптечний пункт (фото 4). Після повернення сім'ї Лисак з Сибіру (1960-і рр.), будинок повернули, а пологовий будинок перемістився в приміщення сучасної амбулаторії.

Окремо відзначимо, що в с. Коцюбинці діяла також аптека. Так, під час Другої світової війни, аптека знаходилася в хаті Марії Іванівни Самуляк на вул. Кордулівка [18]. Впродовж 1986–2024 рр. в соціально-культурному комплексі діяла аптека, де фармацевтом працювала Люба Іванівна Лапшій. Поряд також діє приватна аптека Івана Новака [16, с. 147].

У селі також працював ветеринарний лікар. Так, з 1896 р. в с. Коцюбинці й навколишніх присілках «надсмотрщиком скота» (ветлікарем) був Олексій Онуфрійович Бала. Його зарплата в рік становила 200 корон (станом на 1 січня 1915 р.) [15, арк. 112 зв.]. За міжвоєнний період та в роки Другої світової війни інформація відсутня.

Відомо, що 5 вересня 1948 р. на засіданні виконкому Коцюбинської сільської ради виступав ветеринар тов. Левицький, який просив надати приміщення для ветеринарного пункту с. Коцюбинці [6, арк. 9]. Наступного року в приміщення таки надали: хату Михайла Йосифовича Хабінця, якого із сім'єю вивезли в Красноярський край. Ветпункт знаходився на вул. Містечок до 1960 р., а потім будівлю повернули М. Хабінцю [2]. Згодом, сільська рада виділила під ветеринарний пункт будівлю на початку

вул. Зелений Кут (фото 5). З 1966 р. завідувачем ветлікарні був Степан Васильович Крупка, який закінчив Бучацький зооветеринарний технікум та Львівський зооветеринарний інститут. У середині 2000-х рр. ветеринарний пункт закрили, а будівлю продали у приватну власність.

У різний час в медпункті с. Коцюбинці працювали спеціалісти-ветлікарі Іван Михайлович Буртник (ветфельдшер), Зеновій Порохнюк, Оксана Михайлівна Кащишин, Омелян Любомирович Буртник, Михайло Йосипович Михалків, Володимир Хабінець, Мирон Кузьмович та Володимир Миронович Кузьмович. До речі, в 1986 р. Богдан Вонсач займав посаду головного ветлікаря колгоспу «імені ХХІІ з'їзду КПРС» [14, арк. 10]. Діяв ветпункт на вул. Зелений Кут до початку ХХІ ст. Зараз ветлікарями працюють Йосип Михайлович Лозінський, Володимир Лисак, Емілія Іванівна Маркушевська, Михайло Йосипович Михалків, Марія Зеновійвна Томчук та Ігор Маційовський (родом з с. Чагарі) [4–5].

Таким чином, розвиток медичного забезпечення в с. Коцюбинці пройшов тривалий шлях від народної медицини до формування повноцінної системи сільської медичної допомоги. Важливим етапом стало відкриття у 1940 р. фельдшерсько-акушерського пункту, а згодом амбулаторії, що значно покращило рівень медичного обслуговування.

Список використаних джерел і літератури:

1. Архів Служби безпеки України в Тернопільській області. А. к. с. № 3749, 52 арк.
2. Архів Служби безпеки України в Тернопільській області. А. к. с. № 8056–П, 181 арк.
3. Архів Служби безпеки України в Тернопільській області. А. к. с. № 8359–П, 522 арк.
4. Гринюка Б. Коцюбинці та Чагарі: історико-краєзнавчий нарис. Тернопіль, 2019. 592 с.
5. Гринюка Б. Коцюбинці та Чагарі: історико-краєзнавчий нарис. Видання друге, доповнене. Тернопіль, 2025. 596 с.

6. Гусятинський районний державний архів. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 2. 15 арк.
7. Гусятинський районний державний архів. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 3. 21 арк.
8. Гусятинський районний державний архів. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 29. 14 арк.
9. Гусятинський районний державний архів. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 39. 4 арк.
10. Гусятинський районний державний архів. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 56. 28 арк.
11. Гусятинський районний державний архів. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 215. 22 арк.
12. Гусятинський районний державний архів. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 281. 101 арк.
13. Гусятинський районний державний архів. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 8. 47 арк.
14. Гусятинський районний державний архів. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 89. 48 арк.
15. Державний архів Тернопільської області. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 59. 294 арк.
16. Джума Д., Карпишин Б. Коцюбинці – село над Нічлавою: минуле та сучасне. Тернопіль, 2018. 256 с.
17. Лепкий Б. Казка мого життя. Кругулець. До Зарваниці! Бережани. Івано-Франківськ, 1998. 255 с.
18. Приватний архів Марти Гринюки. Спогади Г. Чепіль.

Додатки:

**Фото 1. Працівники медпункту
Е. Бережна, С. Буртник, Л. Горбовата**

Фото 2. Під час медичного огляду в Г. Швидак

Фото 3. Амбулаторія с. Коцюбинці

**Фото 4. Аптечний пункт с. Коцюбинці
(тепер тут мешкає сім'я Лисаків)**

**Фото 5. Будівля ветеринарного пункту на початку вулиці
Зелений Кут**

Анатолій СКРИПНИК,
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації
та гуманітарних наук НРЗВО «Кам'янець-Подільський
державний інститут»

ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЛІТАРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПРИЧОРНОМОР'Я У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті досліджено місце й роль Поділля в системі ресурсного забезпечення мілітарної інфраструктури Причорномор'я наприкінці XVIII – у середині ХІХ ст. Проаналізовано передумови інтеграції регіону до військово-господарського комплексу Російської імперії після приєднання правобережних земель унаслідок поділів Речі Посполитої. Висвітлено основні напрями використання економічного потенціалу Поділля для потреб Чорноморського флоту та портів міст. Розглянуто механізми державних закупівель, контрактну систему, ревізії та особливості організації транспортування продовольства, деревини, сировини й робочої сили до південних регіонів.

Окрему увагу приділено ролі аграрного виробництва, лісових ресурсів і людського потенціалу Поділля у формуванні стратегічних запасів продовольства та матеріалів у періоди активізації військових приготувань. Показано, що регіон виконував функцію стратегічного тилу, без якого розбудова військово-морської та фортифікаційної інфраструктури Причорномор'я була б неможливою. Зроблено висновок, що системне залучення ресурсів Поділля сприяло не лише зміцненню імперської військової присутності на Півдні, а й поглибленню економічної інтеграції правобережних земель до загальноімперського простору.

Ключові слова: Поділля, Причорномор'я, Чорноморський флот, мілітарна інфраструктура, ресурсне забезпечення, дер-

жавні підряди, військово-господарська політика, Російська імперія.

Південні українські землі здавна відігравали роль стратегічно важливого простору, який через своє вигідне розташування ставав об'єктом зацікавлення різних держав і воєнно-політичних сил. У XVIII ст. одним із ключових напрямів зовнішньої політики династії Романових стало утвердження на узбережжі Чорного моря, закріплення там військової присутності та створення розгалуженої інфраструктури для потреб флоту. У цьому контексті було засновано й розбудовано військово-морські бази в Миколаєві, Одесі, Херсоні та Севастополі, які стали опорними пунктами Чорноморського флоту.

Оскільки новоосвоєні території Півдня тривалий час не мали достатньої матеріально-ресурсної бази, імперська адміністрація спрямувала основні постачальні потоки з анексованих наприкінці XVIII ст. земель Правобережної України. Саме цей регіон вирізнявся наявністю великих торговельно-ремісничих центрів, родючих чорноземів, значних лісових масивів і людського потенціалу, придатного для рекрутських наборів. У першій половині XIX ст. Правобережжя фактично виконувало функцію ресурсного тилу: звідси систематично надходили продовольство, деревина, сировина та робоча сила. Водночас державні замовлення й вигідні контракти стимулювали місцевих виробників до розширення посівів зернових, розвитку тваринництва, винокуріння, лісозаготівель і деревообробки.

Після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. Правобережна Україна перейшла під владу Російської імперії. Нову адміністрацію цікавили не лише продуктивні сільськогосподарські угіддя Київщини та Поділля, а й значні лісові ресурси північних районів краю [2, с. 117]. Із метою визначення запасів придатної для кораблебудування деревини та організації шляхів її транспортування в червні 1799 р. до регіону були направлені представники Морського й Артилерійського відомств [4, арк. 16]. У подальші десятиліття ревізії та інспекції, які здійснювали чиновники Департаменту корабельних лісів, супроводжувалися розпоряджен-

нями губернської адміністрації до повітових органів влади, землевласників і селян щодо обов'язкового сприяння заготівлям. Офіційні повідомлення про такі заходи публікувалися у «Відомостях» як обов'язкові до виконання розпорядження, що не підлягали оскарженню чи публічному обговоренню [10, с. 2].

Організація заготівлі та доправлення лісу з Волині до південних верф на початку XIX ст. стала одним із ключових чинників формування Чорноморського флоту як основи воєнної присутності імперії в регіоні. Волинська деревина відповідала технічним вимогам корабельних майстрів, що спричинило поступове й систематичне збільшення обсягів замовлень. Якщо в період наполеонівських воєн основні ресурси держави були зосереджені на європейському напрямі, то з воцарінням Ніколая I курс на зміцнення позицій у Чорноморському басейні набув нового імпульсу.

За оцінками істориків початку XX ст., у цей час Чорноморський флот перебував під особливим патронатом імператора: «[...] він швидко зміцнювався і змінювався у кращий бік завдяки значним державним фінансовим вливанням» [6, с. 78]. Стратегічним завданням проголошувалося нарощування бойового потенціалу флоту та модернізація портової інфраструктури з огляду на загальну геополітичну ситуацію в чорноморському регіоні [1, с. 48-49]. Унаслідок цього різко зростає потреба в лісі, продовольстві, будівельних матеріалах та інших ресурсах. Забезпечити такі масштаби постачання можна було лише через активізацію контрактної системи – проведення торгів і укладання угод із виробниками в західних і південно-західних губерніях імперії.

У травні 1826 р. було запроваджено нові правила укладання підрядів для Чорноморського департаменту. Їхньою принциповою відмінністю стало те, що торги відтепер проводилися заочно, без особистої присутності підрядників [19, с. 10]. З огляду на значні обсяги замовлень морські інтенданти прагнули співпрацювати насамперед із перевіреними та фінансово спроможними постачальниками [15, с. 501-507]. Йшлося про контракти на де-

сятки тисяч рублів сріблом, пов'язані з будівництвом кораблів і розвитком берегової інфраструктури.

Процедура передбачала низку вимог: губернська влада мала завчасно, щонайменше за пів року до початку дії контрактів, оприлюднювати відповідні оголошення в офіційних виданнях; губернські правління зобов'язувалися видавати спеціальні засвідчення («доручення») щодо надійності претендентів і підтверджувати достовірність поданих ними цінових пропозицій. Після цього комісія департаменту аналізувала подані документи та рекомендації й ухвалювала рішення про надання підряду [13, с. 3].

З метою запобігання концентрації контрактів у руках окремих осіб і зважаючи на обмежені можливості більшості підприємців виконувати надмірно великі замовлення, Чорноморському інтендантству було наказано затверджувати підряди в межах суми, що не перевищувала 7500 рублів сріблом на одного виконавця [17, с. 783-784]. Такий підхід мав забезпечити ширше залучення постачальників і водночас зберегти контроль держави над стратегічно важливими ресурсними потоками.

Додатковим чинником масштабних державних закупівель упродовж наступних десятиліть стали наміри імперського уряду щодо підготовки військових операцій у напрямі Босфорських проток. У зв'язку з цим обсяги майна й матеріалів, придбаних казною для забезпечення флоту та десантних підрозділів, вражають системністю й розмахом. Підготовчі заходи мали хвилеподібний характер: упродовж одного-двох місяців інтенсивність оснащення кораблів і військ різко зростала, після чого наставали відносно тривалі періоди затишшя. Загалом можна виокремити три такі пікові фази: серпень 1838 р.; червень–вересень 1839 р.; серпень–жовтень 1840 р. Саме в ці періоди активно формувалися стратегічні резерви продовольства та різноманітних матеріалів [20, с. 501-509].

У серпні 1838 р. головнокомандувач Чорноморського флоту адмірал М. Лазарев одержав рескрипт Ніколая I, згідно з яким Міністерство фінансів асигнувало 1 000 000 рублів на створення

шестимісячного запасу провіанту для флоту та десантного корпусу чисельністю 20-24 тис. осіб. Половину цієї суми адмірал отримав негайно. Передбачалося, що кошти буде спрямовано на оснащення кораблів, забезпечення продовольством екіпажів і двох піхотних дивізій, а також на виплату закордонного жалування особовому складу [5, с. 13-14]. Хоча купці, які брали участь у торгах, не володіли інформацією про точні бюджетні показники, зміст оголошень у губернських виданнях давав підстави припускати значні масштаби майбутніх закупівель. Це стимулювало підприємців докладати зусиль для включення до переліку офіційних постачальників.

Із другої половини 1840-х рр. поряд із контрактами на поставки продовольства та матеріалів дедалі більшого значення набували підряди на виконання інженерно-будівельних робіт у межах військових об'єктів у Царстві Польському, Київському генерал-губернаторстві та на північному узбережжі Чорного моря [18, с. 156-157]. Зокрема, Головне управління Чорноморського флоту і портів оголосило про прийом заявок на постачання влітку 1839 р. таких товарів: «вино гаряче напівугарне» (горілка – авт.) – 33 500 відер; оцет – 6 000 відер; сухарі житні – 25 780 пудів; крупи – 37 000 чвертей; живі бики – 100 голів [7, с. 2].

Окремо визначалися обсяги заготівлі палива: «дров однополінних, найкращої якості, не гнилих і не мокрих» на 1839 р. планувалося доставити до Миколаєва – 7 077 сажнів на суму 119 601 руб. 50 коп.; до Севастополя – 5 000 сажнів на 80 000 руб.; до Херсона – 497 сажнів на 6 958 руб.; для Дунайської флотилії – 982 сажні на 11 844 руб. [16, с. 2].

Крім матеріальних ресурсів, існувала значна потреба в кваліфікованій робочій силі. Для кораблебудівних робіт оголошувався набір 200 «вільних теслярів, які добре знають свою справу, з власним інструментом» і могли працювати артільно в період із квітня 1838 по квітень 1839 р. [11, с. 4].

Таким чином, масштабна підготовка до можливих воєнних операцій у чорноморському регіоні спричинила суттєве зростан-

ня державних замовлень, що, у свою чергу, активізувало економічну діяльність у західних і південно-західних губерніях імперії та поглибило їхню інтеграцію в систему військово-господарських зв'язків Чорноморського флоту.

На підставі «Відношень» Головного управління Чорноморського флоту і портів, адресованих губернським правлінням, у «Губернських відомостях» регулярно оприлюднювалися оголошення із зазначенням обсягів і строків постачання необхідних товарів. Так, на 1842 р. для портів Миколаєва, Севастополя, Херсона, Таганрога, Керчі та Ізмаїла передбачалося закупити близько 164 950 чвертей житнього борошна, а також 112 767 чвертей гречаної, ячмінної й пшонаної крупи. Паралельно Чорноморська артилерійська частина оголосила торги на забезпечення портів Миколаєва та Севастополя різними припасами й матеріалами на суму 63 982 рублі 46 копійок сріблом [8, с. 3].

Окрім масштабних закупівель продовольства, існувала потреба і в спеціалізованих товарах, хоча й у менших кількостях. Зокрема, Сімферопольська провіантська комісія здійснювала придбання для військових підрозділів у Феодосії ячмінного солоду, гороху, коров'ячого масла, яловичої солонини «англійського зразка», житнього та «капітального» спирту, виноградного оцту тощо [9, с. 4]. З року в рік номенклатура продовольчого забезпечення військ розширювалася й ставала різноманітнішою, що свідчило про ускладнення системи постачання.

На початку 1850-х рр. до редакцій губернських газет почали надходити спеціальні додатки – окремі відомості з переліком матеріалів для потреб Чорноморського адміралтейства. Особливий попит спостерігався на високоякісний дуб для кораблебудування та іншу деревину для виготовлення окремих конструктивних елементів. У документах детально зазначалися технічні характеристики, розміри, кількість, вартість виготовлення й транспортування [3, с. 1-3].

Одна з таких відомостей містила 206 найменувань матеріалів, згрупованих у 19 категорій: фарби, мастила, папір, очерет для плетених виробів, олово, свинець, мідь, латунь, а також по-

бутові речі – зокрема, лазневі віники й міцні алкогольні напої [14]. Інша відомість налічувала 260 позицій, серед яких фігурували залізні вироби, гарматні станини, метал, цвяхи, папір, віск та інші необхідні для флоту й портів матеріали [12].

Упродовж першої половини XIX ст. Правобережна Україна виконувала функцію стратегічного тилового регіону, що забезпечував продовольчі й матеріальні потреби військової присутності Російської імперії на півдні. Очевидно, що без систематичного залучення через контракти, а в умовах воєнного часу і через реквізиції значних обсягів ресурсів імперські збройні сили не змогли б перетворитися на дієвий інструмент експансіоністської політики Ніколая I. Ця політика була спрямована не лише на утвердження контролю над Північним Причорномор'ям, а й на здобуття переваги в тривалому протистоянні з Османською імперією.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аренс Е. И. Русский флот. Исторический очерк. С-Петербург : изд. Экспедиции заготовлений государственных бумаг, 1904. 69 с.
2. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии, в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. первый. Статья V-я. Житомир : Типография Губернского управления. 1868. 500 с.
3. Ведомость о лесах и лесных припасах угля и дровах назначенных в заготовление подрядом на 1848 год для Черноморского Адмиралтейства с поставкою в порты. Объявления и извещения. Отдел первый. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 27 сентября 1847 г. № 39. С. 1-3.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО), Ф. 370, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 16.
5. Затлер Ф. К. Замечания на статью, помещеную в 52-м номере «Русского инвалида» 1858 года, под названием: «Содержание войск в Новороссийском крае, основываясь на примерах из минувшей войны». Одесса : Гор. Тип., 1858. 46 с.

6. Мязговский Е. А. История Черноморского флота 1696-1912. С-Петербург : Тип. Т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1914. 113 с.

7. На поставку морской провизии. Постановления и предписания начальства. *Киевскіе Губернскія Вѣдомости*. 10 июня 1838 г. № 23. С. 2.

8. О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 23 августа 1841 г. № 34. С. 3.

9. О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 4 октября 1841 г. № 40. С. 4.

10. О выполнении законных требований капитан-лейтенанта Шаренберга. *Волынскіе Губернскія Вѣдомости*. 1 марта 1841 г. № 9. С. 2.

11. О плотниках. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 15 января 1838 г. № 2. С. 4.

12. Объявление. Объявления и извещения. Отдел второй. Часть первая. Официальная К № 42. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 19 октября 1850 г. № 42.

13. Объявления и извещения. *Киевскіе Губернскія Вѣдомости*. 4 февраля 1838 г. № 5. С. 3.

14. По 3-му Столу I-го Отделения Корабельной Экспедиции. Ведомость о пеньке, смоле, масле, красках и прочих материалах требующихся в заготовление на 1851 год для Николаевского, Севастопольского и Херсонского портов. Отдел второй. Часть II-я. Неофициальная. К № 40-му. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 5 октября 1850 г. № 40.

15. Полный свод законов Российской империи (далі - ПСЗРИ), Собр. 2. С-Петербург : 1830. Т. I. № 372. С. 501-507.

16. Постановления и предписания начальства. *Киевскіе Губернскія Вѣдомости*. 1 апреля 1838 г. № 13. С. 2.

17. ПСЗРИ, Собр. 2. С-Петербург : 1845. Т. XIX. Отд. 1. № 18457. С. 783-784.

18. ПСЗРИ, Собр. 2. С-Петербург : 1852. Т. XXVI. Отд. 1. № 26066. С. 156-157.

19. Свод военных постановлений. Изд. второе. (СВП – II), С-Петербург : 1907. Ч. V. Кн. XVIII. Разд. 1. Гл. 2. Отд. 1. Ст. 26. С. 10.

20. Скрипник А. Ю. Газета «Подольскія Губернскія Вѣдомости» – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. ХІХ ст.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6. На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 501-509.

Сергій СИДОРУК,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ЛОКАЛЬНИЙ ОПІР МОБІЛІЗАЦІЇ: ПРАКТИКИ УНИКНЕННЯ ТА ПЕРЕШКОДЖАННЯ УПІЙМАННЮ РЕКРУТІВ У ГРОМАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті досліджено локальні практики опору рекрутським наборам у громадах Правобережної України першої половини ХІХ ст. На основі архівних документів та опублікованих джерел проаналізовано індивідуальні й колективні моделі ухилення від рекрутської повинності, зокрема втечі, приховування потенційних рекрутів, найм добровольців, а також особливості самоорганізації українських і єврейських громад в умовах мобілізаційного тиску Російської імперії. Особливу увагу приділено аналізу локальних механізмів взаємодопомоги, внутрішньої солідарності та конфліктів, що виникали під впливом рекрутської політики. Обґрунтовано, що практики уникнення рекрутчини були не випадковими проявами непокори, а становили систему повсякденних соціальних стратегій, спрямованих на збереження людського потенціалу громади. Зроблено висновок, що локальний опір мобілізації не лише ускладнював реалізацію рекрутських наборів, а й впливав на трансформацію взаємовідносин між імперською адміністрацією та місцевими спільнотами, стимулюючи посилення адміністративного контролю й удосконалення мобілізаційних механізмів.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, рекрутська повинність, рекрутські набори, локальний опір, соціальні практики, мобілізаційна політика, сільська громада, єврейська громада, повсякденна історія.

У сучасній українській історіографії дедалі більшої уваги набувають дослідження повсякденної історії, локальних практик взаємодії суспільства й держави, а також різноманітних форм соціального опору імперській політиці. Одним із недостатньо досліджених аспектів цієї проблематики залишається реакція населення Правобережної України на рекрутські набори в першій половині XIX ст. Попри те, що рекрутська повинність була одним із ключових інструментів військово-мобілізаційної політики Російської імперії, поза належною увагою істориків досі перебувають конкретні способи, за допомогою яких місцеві громади, родини та окремі особи намагалися уникнути виконання цієї повинності або перешкодити вилученню потенційних рекрутів.

Особливої актуальності дослідженню надає необхідність переосмислення рекрутської повинності не лише як механізму комплектування імперської армії, а й як важливого чинника трансформації відносин між владою та місцевим населенням. Практики приховування рекрутів, втеч, найму добровольців, фальсифікації документів, симуляції хвороб, колективного протистояння представникам адміністрації чи фізичного перешкоджання проведенню рекрутських наборів відображають не лише прагнення уникнути багаторічної військової служби, а й становлять важливе джерело для вивчення повсякденних форм соціального опору імперській політиці.

Науковий інтерес до цієї проблеми зумовлений також значним інформаційним потенціалом архівних матеріалів губернських, повітових і волосних установ, судово-слідчих справ, рапортів військових і цивільних чиновників, а також опублікованих законодавчих актів та документів. Їх комплексне використання дозволяє реконструювати механізми взаємодії місцевих громад із владою, визначити характер і масштаби опору рекрутським наборам, виявити його соціальні, станові та етноконфесійні особливості.

Дослідження локальних практик уникнення та перешкоджання упійманню рекрутів дає змогу глибше зрозуміти особливості функціонування імперської мобілізаційної системи в Пра-

вобережній Україні, простежити межі ефективності державної політики та розкрити форми адаптації й самоорганізації місцевого населення в умовах посилення адміністративного контролю. У цьому контексті вивчення зазначеної проблеми сприяє поглибленню знань про взаємовідносини держави й суспільства в українських губерніях Російської імперії та розширює сучасні уявлення про повсякденні практики соціального опору у першій половині XIX ст.

Архівні матеріали свідчать, що реакція населення Правобережної України на рекрутські набори не обмежувалася поодинокими випадками ухилення від військової служби. У відповідь на мобілізаційний тиск імперської адміністрації місцеві громади виробили широкий спектр індивідуальних та колективних моделей поведінки, спрямованих на збереження власного людського потенціалу. Більшість із них не мала відкритого антидержавного характеру, однак істотно ускладнювала проведення рекрутських наборів і змушувала владу постійно вдосконалювати механізми адміністративного контролю.

Найпростішою й водночас найпоширенішою формою протидії були втечі потенційних рекрутів. На відміну від традиційного трактування таких випадків як прояву індивідуального страху перед службою, доцільніше розглядати їх як своєрідну просторову практику опору. Втеча означала тимчасове вилучення людини з-під контролю держави та зрив виконання громадою покладеної на неї рекрутської повинності. Їх масштаби свідчать, що це явище не мало випадкового характеру, а стало поширеною моделлю поведінки населення в умовах посилення мобілізаційного тиску імперської влади. Так, лише у 1810 р. від поміщиків Подільської губернії втекло кілька тисяч селян. За матеріалами ревізій 1795, 1811 та 1816 рр., тільки із села Женишківці Ушицького повіту зникло 120 кріпаків [1, с. 123]. Подібні масштаби втеч навряд чи можна пояснити виключно економічними причинами або прагненням уникнути кріпосної залежності. В умовах, коли рекрутські набори ставали одним із найвідчутніших проявів державного примусу, втеча перетворювалася на ефективний

спосіб тимчасового виведення потенційних рекрутів із-під адміністративного контролю, ускладнюючи виконання мобілізаційних планів держави.. Якщо окремих рекрут ще міг бути швидко розшуканий, то одночасне зникнення значної кількості молодих чоловіків істотно ускладнювало проведення набору, змушуючи адміністрацію переносити його або застосовувати додаткові поліцейські заходи. У цьому випадку втеча виступала не лише способом особистого порятунку, а й формою пасивного саботажу мобілізаційної політики.

Не менш показовою була практика приховування потенційних рекрутів членами родини або всією громадою. На відміну від втечі, вона вимагала вже не індивідуального рішення, а участі інших осіб, готових узяти на себе ризик відповідальності перед владою. Таким чином формувалася своєрідна горизонтальна солідарність, коли інтереси громади переважали вимоги державної адміністрації [2, с. 189-190]. Саме ця підтримка дозволяла потенційним рекрутам тривалий час уникати виконання повинності, а місцевим жителям – зберігати працездатне чоловіче населення, від якого залежало функціонування селянського господарства.

Характерною ілюстрацією складності взаємовідносин у середині громади є справа селянки Київської губернії Дарини Жукової. Побояючись, що її син буде відправлений до війська, вона погодилася охороняти групу рекрутів, водночас власного сина приховала від громади. Коли ж уночі рекрути втекли, скориставшись тим, що жінка заснула, Дарина Жукова також була змушена переховуватися від односельців. Наслідки цього випадку виявилися значно ширшими, ніж проста втеча рекрутів. Громада мусила визначити нових кандидатів до війська, а останні, вважаючи себе несправедливо покараними через необачність Жукової, розгромили її господарство [3, арк. 5].

Цей епізод дозволяє по-новому оцінити вплив рекрутської повинності на життя сільської громади. Якщо традиційно рекрутчина розглядається як протистояння держави та населення, то наведений приклад демонструє ще один рівень конфлікту –

внутрішньогромадський. Імперська мобілізаційна система фактично перекладала на вільні від кріпацтва громади обов'язок самостійно визначити тих, хто мав пожертвувати власною свободою заради виконання державної повинності. Унаслідок цього рекрутчина руйнувала традиційні механізми взаємної підтримки, породжувала недовіру між односельцями та змушувала громаду шукати винних не лише серед представників влади, а й у своєму середовищі.

Іншу модель адаптації демонструє практика найму добровольців («охотників»). На перший погляд вона не виглядає формою опору, адже здійснювалася в межах чинного законодавства. Проте фактично вона дозволяла громадам або окремим родинам мінімізувати людські втрати шляхом заміни визначеного рекрута особою, яка добровільно погоджувалася на службу за матеріальну винагороду. Рекрутський статут 1864 р. істотно розширив можливості використання інституту найму «добровольців», дозволивши залучати їх не лише з-поміж членів власної громади, а й за її межами. Якщо раніше замінити рекрута можна було виключно особою зі свого середовища, то нові положення законодавства відкрили можливість приватного найму сторонніх осіб. Право скористатися такою заміною мав кожен, хто підлягав рекрутській повинності, його родина або громада, а розмір винагороди визначався за взаємною домовленістю сторін [4, 147 арк.].

Архівні документи Волинської та Подільської губерній містять численні договори між сільськими громадами, міщанськими товариствами та окремими особами щодо такого найму.

У контексті локального опору ця практика заслуговує на окрему увагу. Вона свідчить, що населення не завжди обирало шлях відкритого порушення закону. Натомість громади прагнули максимально використати можливості, які залишало саме законодавство. Таким чином рекрутська повинність поступово породжувала своєрідну «економіку мобілізації», у межах якої гроші ставали інструментом збереження людського потенціалу. Це була вже не стихійна реакція на державний примус, а раціональна стратегія пристосування до існуючої системи.

Особливу модель реагування виробили єврейські громади Правобережжя. На відміну від українського селянства, яке найчастіше використовувало втечі та приховування, єврейське населення значною мірою спиралося на інституційну згуртованість громади та релігійні практики. Після оприлюднення у 1827 р. указу про запровадження рекрутської повинності євреї організовували колективні пости, молитви, богослужіння на кладовищах, звернення до пам'яті праведників із проханням відвернути загрозу рекрутчини. Найбільш показовим став випадок у Старокостянтинові, де хасиди підготували символічне «послання до Бога», поклавши його до домовини небіжчика, який мав передати прохання громади на «тому світі». У цей день ремісники припинили роботу, торговці зачинили крамниці, а практично вся громада взяла участь у ритуалі [5, с. 148].

На перший погляд подібні дії можуть видаватися виключно релігійною практикою. Проте в ширшому соціальному контексті вони виконували іншу функцію. Колективний ритуал консолідував громаду, мобілізував її ресурси та зміцнював відчуття спільної відповідальності перед загрозою, яку становила рекрутська повинність. Таким чином релігійні практики виступали одним із механізмів соціальної самоорганізації, спрямованих на збереження цілісності громади в умовах посилення державного втручання.

На відміну від українських сільських громад, де переважали втечі та приховування потенційних рекрутів, єврейські громади виробили складніші механізми внутрішньої самоорганізації. Одним із них стало приховування від державного обліку окремих категорій молоді, насамперед учнів єшив, яких громада прагнула зберегти як носіїв релігійної традиції та майбутніх духовних лідерів. Така практика була можливою лише за умови високого рівня внутрішньої солідарності та суворого контролю над інформацією про чисельність громади.

Водночас ефективність цієї моделі залежала від збереження внутрішньої лояльності. Саме тому особливу загрозу становили так звані «мосери» – особи, які за матеріальну винагороду або

з особистих мотивів повідомляли владі про тих, кого навмисно не внесли до кагальних списків. У цьому випадку донощик фактично руйнував систему колективного захисту, позбавляючи громаду можливості самостійно контролювати процес виконання рекрутської повинності.

Показовими є події 1836 р. у містечку Дунаївці Подільської губернії. Прагнучи убезпечити від рекрутчини учнів єшив, місцева громада приховала їх від офіційного обліку. Проте двоє «мосерів» – Оксман і Шварцман – почали шантажувати кагальне керівництво, погрожуючи повідомити губернську адміністрацію про прихованих юнаків. У відповідь єврейський суд на чолі з рабином Михелем ухвалив рішення про фізичне усунення донощиків, яке, за свідченнями джерел, було погоджене з цадиком Ісраелем із Ружина. Обоє інформаторів було вбито, а тіло одного з них спалено, щоб приховати сліди злочину [458, с. 150].

У контексті локальних практик опору цей епізод заслуговує на особливу увагу. Він демонструє, що для єврейської громади головною умовою успішного протистояння мобілізаційній політиці було не відкрите протистояння державі, а збереження власної корпоративної єдності. Саме тому найбільш небезпечним вважався не представник імперської адміністрації, а член громади, який порушував механізми внутрішньої взаємодовіри та співпрацював із владою. Відтак покарання «мосерів» було спрямоване не лише проти конкретних осіб, а й мало превентивний характер, демонструючи неприпустимість порушення колективних правил захисту громади.

Цей випадок також свідчить, що рекрутська політика Російської імперії спричиняла не лише конфлікт між державою та населенням, а й істотно трансформувала внутрішні соціальні відносини локальних спільнот. Необхідність приховувати потенційних рекрутів, підтримувати неофіційні механізми обліку та протидіяти інформаторам сприяла посиленню внутрішнього контролю й радикалізації способів захисту громади. У цьому сенсі насильство щодо «мосерів» слід розглядати не як ізольований кримінальний епізод, а як крайню форму колективної са-

мооборони традиційної спільноти перед загрозою втручання імперської влади.

Водночас єврейські громади активно використовували й легальні способи мінімізації наслідків мобілізації. Одним із них було записування до колоністів, що давало тимчасове звільнення від рекрутської повинності. Характерно, що в багатьох випадках така колонізація мала формальний характер: отримавши пільги, євреї передавали земельні ділянки в оренду місцевим селянам, а самі продовжували займатися торгівлею чи ремеслом [6, с. 262]. Подібна практика демонструє, що навіть у межах законодавства місцеве населення шукало можливості адаптуватися до мобілізаційної політики імперії, використовуючи її внутрішні суперечності на власну користь.

Узагальнюючи наведені приклади, можна стверджувати, що локальний опір рекрутським наборам не був сукупністю випадкових порушень закону. Він являв собою систему соціальних практик, за допомогою яких громади прагнули зберегти власний демографічний та господарський потенціал. Українські сільські громади переважно використовували просторові та колективні форми опору – втечі, приховування, взаємодопомогу, тоді як єврейські громади частіше зверталися до інституційних, економічних і релігійних механізмів самоорганізації. Незважаючи на відмінності, обидві моделі були спрямовані на досягнення однієї мети – обмеження втручання імперської адміністрації у внутрішнє життя локальної спільноти та збереження її людського потенціалу. Саме тому локальний опір слід розглядати не як епізодичну реакцію на рекрутські набори, а як важливий елемент повсякденної взаємодії між імперською владою та населенням Правобережної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. 327 с.

2. Познанський Б. Император Александр I в Белой Церкви у графини Браницкой. Киевская старина. 1889. № 4. С. 187-190.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1164.
4. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 21.
5. Сидорук, С. А. (2010). Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 роках: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 „Історія України”. Кам’янець-Подільський, 256 с.
6. Кундельський В. В. Єврейство в контексті міжнаціональних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відпов. редактор) та ін. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 261-263.

Степан ВАСИЛИШИН,
кандидат історичних наук,
начальник Гуманітарного відділу
Копичинецької міської ради

ГРОМАДСЬКИЙ СЕКТОР У РОЗБУДОВІ ОСВІТНЬОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ: ДІЯЛЬНІСТЬ «ТОВАРИСТВА ПІДТРИМКИ БУДІВНИЦТВА ПУБЛІЧНИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ» НА ПОДІЛЛІ

У статті проаналізовано діяльність «Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл» як ключового інструменту громадського сектора у розбудові освітньої інфраструктури Тернопільського воєводства у 1930-х рр. Висвітлено механізми фінансування, організаційну структуру та масштаби участі місцевих громад у модернізації шкільної мережі. Доведено, що діяльність Товариства сприяла подоланню інфраструктурної кризи, розширенню навчальних площ і покращенню матеріального забезпечення шкіл. Обґрунтовано роль громадських ініціатив у забезпеченні доступності освіти в умовах обмежених державних ресурсів.

Ключові слова: Тернопільське воєводство, освітня інфраструктура, початкова освіта, громадський сектор, Товариство підтримки будівництва шкіл, міжвоєнний період, матеріально-технічна база, шкільництво, вчительство.

Розвиток освітньої інфраструктури у міжвоєнний період був одним із ключових чинників модернізації суспільства та інструментом реалізації державної політики у сфері формування громадянської ідентичності. Особливо гостро проблема матеріально-технічного забезпечення шкільництва постала у східних регіонах Другої Речі Посполитої, зокрема в Тернопільському воєводстві, де наслідки Першої світової війни, економічна криза

та обмежені фінансові ресурси місцевих громад зумовили критичний дефіцит шкільних приміщень і навчальних ресурсів. У цих умовах вагомим значення набуває дослідження ролі громадського сектора як альтернативного та водночас комплементарного механізму підтримки освітнього розвитку.

Особливе місце в цьому процесі посідає діяльність «Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл», яке стало одним із найефективніших інструментів мобілізації суспільних ресурсів для подолання інфраструктурної кризи шкільництва. Його функціонування засвідчило здатність громадських інституцій не лише компенсувати обмеженість державного фінансування, але й виступати каталізатором модернізаційних процесів у сільському середовищі Поділля.

Метою статті є комплексний аналіз діяльності Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл на території Тернопільського воєводства у 1930-х рр., з'ясування механізмів його фінансування, організаційної структури та практичних результатів, а також визначення його ролі у розбудові освітньої інфраструктури регіону.

У міжвоєнний період розвиток початкової освіти в Тернопільському воєводстві (Поділлі) відбувався в умовах гострої суперечності між державними амбіціями щодо формування свідомого громадянина та критичним станом матеріальної бази шкільництва [2, s. 41–43]. В умовах економічної депресії та неспроможності місцевих громад (гмін) забезпечити належне фінансування освітніх потреб, провідну роль у модернізації інфраструктури перебрав на себе громадський сектор, уособлений Товариством підтримки будівництва публічних початкових шкіл [11, s. 99–101].

Діяльність «Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл», заснованого 9 червня 1933 р., стала стратегічною відповіддю громадського сектора на гостру освітню кризу в Другій Речі Посполитій, спричинену демографічним вибухом та наслідками великої економічної депресії. В умовах суттєвого скорочення державних видатків на освіту та скасування обов'яз-

кового 50% субсидування будівництва шкіл із боку бюджету, основний фінансовий тягар ліг на місцеві самовряди, що призвело до стагнації інфраструктурного розвитку. Товариство, отримавши статус організації вищої корисності, запровадило ефективну модель фінансування через надання громадам безвідсоткових 20-річних позик у розмірі 25% від вартості будівництва [7], що дозволило активізувати спорудження нових шкільних приміщень та модернізацію існуючих.

На теренах Тернопільського воєводства, що входило до зони відповідальності Львівського шкільного округу, діяльність Товариства мала особливе значення через критичний дефіцит навчальних площ: у східних воєводствах на одну класну кімнату припадало в середньому 74 учні, що було найвищим показником у країні. Організаційна структура на цих землях опиралася на розгалужену мережу повітових комітетів та місцевих гуртків, які акумулювали кошти не лише через членські внески, а й шляхом проведення благодійних заходів та продажу «цеглинок». Станом на кінець 1937 року у Львівському шкільному окрузі діяло 1148 гуртків, що свідчило про масове залучення місцевої громадськості до розбудови освітньої мережі та реалізації ідеї загальної початкової освіти в регіоні [5].

Стан шкільної мережі на Поділлі у 1930-х роках характеризувався значним дефіцитом власних будівель. Статистичні дані фіксували, що близько 2349 навчальних залів (25,1% від загальної кількості) розташовувалися в орендованих приватних приміщеннях. Символом занедбаності стала «захата» – практика зовнішнього утеплення орендованих селянських хат соломою, що свідчило про антисанітарні умови навчання: вогкість, холод та брак освітлення [2, с. 41–42]. Громадськість розглядала такий стан речей як загрозу престижу держави, оскільки державне гербове знамено часто змушене було висіти на обшарпаних стінах непридатних будівель.

Товариство підтримки будівництва публічних початкових шкіл діяло через Окружні комітети, зокрема Львівський, чия компетенція поширювалася на Тернопільське воєводство [3,

s. 163–165]. Основним інструментом фінансування була видача безпроцентних позичок місцевим комітетам на зведення нових залів та помешкань для вчителів [8, s. 118–119]. Джерела наголошують, що успіх організації на 100% залежав від безкорисливої праці вчительства, згуртованого у Спільці польського вчительства [3, s. 163–165]. Щорічною масштабною акцією був «Тиждень публічної школи» (зазвичай у жовтні), під час якого проводився фандрейзинг: продаж спеціальних наклейок та збір добровільних пожертв; агітація за вступ нових членів (річний внесок становив від 2 до 4 злотих) [4, s. 23]; інноваційні пропозиції щодо використання облігацій «Національної позики», підписаних школами, як заставного капіталу для отримання банківських кредитів на будівництво [1, s. 329–330].

Результативність громадської ініціативи була особливо відчутною наприкінці 1930-х років. Лише за п'ять років діяльності (до вересня 1938 р.) Окружний комітет у Львові виплатив понад 1,87 млн. злотих позичок, що дозволило збудувати або добудувати близько 1200 навчальних класів та 229 вчительських помешкань [8, s. 118–119]. Конкретно в Тернопільському шкільному окрузі у 1937 році було зведено 13 нових шкіл на 70 класів [10, s. 192]. Нові освітні об'єкти з'явилися в таких селах: Борки Великі, Буцнів, Богданівка, Хмелиська, Фастівка, Гори Стрийовецькі, Галущинці, Кийданці, Кокутівці, Новий Роговець, Новики, Шляхтинці та Воробіївка [10, s. 192]. Окремим успіхом стало будівництво школи в селі Яблунівка, реалізоване завдяки спільній енергії вчительського осередку та допомозі Товариства [9, s. 383–384].

Діяльність Товариства не обмежувалася лише стінами будівель. Громадський сектор сприяв зміцненню дидактичної бази: сотні шкіл отримали бібліотеки (140 одиниць) та географічні карти (270 одиниць) [3, s. 163–165]. У деяких випадках спостерігалася синергія різних інституцій: наприклад, у Крецилові туристичний притулок будувався з умовою його використання як шкільного приміщення поза сезоном [6, s. 335–336].

Отже, діяльність «Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл» стала вагомим чинником модернізації освітньої інфраструктури Тернопільського воєводства у 1930-х рр. В умовах обмеженого державного фінансування та низької платоспроможності місцевих громад саме громадський сектор забезпечив реальне розширення шкільної мережі, запровадивши ефективні фінансові механізми у вигляді довготермінових безвідсоткових позик і широкої фандрейзингової діяльності.

Практичні результати функціонування Товариства засвідчують його високу ефективність: будівництво нових шкіл, розширення навчальних площ, створення вчительських помешкань та покращення дидактичного забезпечення сприяли підвищенню доступності освіти та якості навчального процесу. Особливого значення набуває той факт, що успіх цієї ініціативи значною мірою ґрунтувався на активній участі вчителства та широкому залученні місцевого населення, що формувало нову модель соціальної відповідальності за розвиток освіти.

Водночас аналіз засвідчує, що навіть ефективна діяльність громадських організацій не могла повністю подолати структурні диспропорції освітньої системи, зокрема хронічний дефіцит навчальних приміщень і нерівномірність розвитку регіонів. Попри це, досвід функціонування Товариства демонструє важливість синергії державних і громадських ініціатив у вирішенні освітніх проблем та може розглядатися як показовий приклад мобілізації суспільних ресурсів у процесі модернізації соціальної інфраструктури.

Список використаних джерел і літератури:

1. Głosy z terenu sprawę zużytkowania obligacyj pożyczki narodowej, subskrybowanej przez szkoły. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr 8. S. 329–330.
2. Godło w zahacie. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 3. S. 41–43.
3. Komunikat Towarzystwa popierania budowy publicznych szkół powszechnych. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 7. S. 163–165.

4. Kronika. Echo Nauczycielskie. 1938. Nr 7. S. 23–24.
5. Magiera E. Towarzystwo Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych (1933–1939). Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika. 2017, t. XXVI, nr 2, s. 295–315 URL: <http://dx.doi.org/10.16926/p.2017.26.42>
6. Prace nad przysposobieniem turystycznym terenu Województwa Tarnopolskiego. Echo Nauczycielskie. 1934. Nr 8. S. 335–336.
7. Statut Towarzystwa Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych. Warszawa, 1933.
8. Towarzystwo popierania budowy publicznych szkół powszechnych. Zarząd Komitetu Okręgowego we Lwowie. Do Zarządu Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego. Echo Nauczycielskie. 1938. Nr 7. S. 118–119.
9. Uroczystość poświęcenia budynku szkolnego w Jabłonówce WSI. Echo Nauczycielskie. 1934. Nr. 9. S. 383–384.
10. Z terenu Podoła. Echo Nauczycielskie. 1937. Nr 7. S. 191–192.
11. Z terenu Podoła. Echo Nauczycielskie. 1937. Nr 7. S. 99–101.

Віктор АДАМСЬКИЙ,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ЗАСНУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»: ДО ВИТОКІВ ПРОЦЕСУ

У повідомленні аналізується процес заснування Подільської «Просвіти» громадськими діями Кам'янця-Подільського. Подано проекти та установчі документи просвітницької організації, звернено увагу на публікаційні матеріали в українських часописах за авторством просвітніх діячів.

Ключові слова: товариство, Кам'янець-Подільський, українська справа, національне відродження, громадські діячі, «Просвіта».

За роки новітньої незалежності України проблематика просвітницької діяльності на Поділлі неодноразово привертала до себе пильну увагу дослідницького середовища. Відтак історіографія питання поповнилася десятками змістовних розробок. Науково-освітніми та громадськими діями було організовано та проведено низку науково-практичних конференцій та круглих столів, на яких предметом дискусій виступали різнопланові сюжети, пов'язані з розвитком просвітницького руху на Поділлі [1; 2; 3; 4; 5]. Крім того, за цей час захищено декілька дисертаційних досліджень, присвячених заснуванню та становленню товариств «Просвіта» на теренах нашого краю [6; 7; 8].

Втім, маємо визнати, що й до сьогодні чимало питань з просвітницької проблематики залишаються поза полем зору дослідників. Також чимало сегментів заявленої теми продовжують залишатися предметом почасти гострих дискусій. До числа останніх, як на нашу думку, слід віднести й проблему, пов'язану з заснуванням Подільського товариства «Просвіта», попри той

факт, що науковцями та краєзнавцями з'ясовано, начебто, усі аспекти цього процесу.

Отже, пропонуване повідомлення має за мету повернутися до аналізу витоків просвітницького руху на Поділлі, внаслідок чого й постало Подільське товариство «Просвіта».

Досліджуючи процес заснування просвітницької структури в Подільській губернії, науковці, як правило, концентрують свою увагу навколо питання, коли це, власне, сталося. Так, фактичне оформлення Кам'янець-Подільської «Просвіти», на думку окремих дослідників, зокрема, В. Лозового, О. Лисенка, Г. Кучерова, відбулося наприкінці 1905 р. При цьому О. Лисенко на підтвердження своєї тези не наводить документального підтвердження [9]. Натомість В. Лозовий посиляється на повідомлення, яке було вміщене в полтавському часописі «Рідний край» за 13 січня 1906 р. У ньому лапідарно зазначалося: «В Каменці відкрилось товариство «Просвіта», щоб вести просвітню діяльність серед українських селян» [10]. Наразі Г. Кучеров, констатуючи про фактичне існування просвітницького товариства у губернському центрі Поділля вже у листопаді 1905 р., базує своє твердження на приватному листі В. Стиранкевича до Б. Грінченка від 22 квітня 1906 р., хоча й визнає, що на цьому етапі будь-якої документації ще не було [11].

З'ясовуючи причини, які уможливили появу просвітницьких товариств на Наддніпрянській Україні, зокрема на Поділлі, дослідники питання, як правило, сходяться на думці, що ключову роль тут відіграла поява відомого маніфесту 17 жовтня 1905 р., який «дарував населенню непорушні підстави громадянських свобод на засадах справжньої недоторканості особистості, свободи вірувань, слова, зібрань та товариств» [12]. «Цей акт став переломовим в житті російської держави, – згадував сучасник подій В. Приходько. – ... все це страшенно піднесло настрої в цілій імперії, серед інтелігентних верств населення» [13], дало «базу, початок і можливість для ширшої і глибшої акції, яка й розпочалася... разом із тим і в Україні» [14].

Втім, даровані громадянські свободи та встановлення нового правового порядку, активізуючи діяльність українських патрі-

отів, не відразу призвели до реалізації нових культурно-просвітницьких проєктів – створенні видавничих гуртків, українських книгарень, заснуванні товариств «Просвіта». Усе це, якщо знову послатись на В. Приходька, «було більш в намірах та плянах, далеко не все зреалізувалось» [15].

Відтак підставою можемо стверджувати, що пізньої осені 1905 р. у Кам'янці-Подільському зібралася «грумадка людей»¹, яка поставила собі за мету «розпочати якусь більшу національну працю» [16]. Результатом цієї діяльності стало вироблення декількох важливих документів принципової ваги. Перший із них мав назву «Національна програма українців-подолян», який був опублікований від імені «Організаційного виділу Подільського Українського Товариства «Просвіта»» в газеті «Громадська думка». Прив'язку до просвітницької структури у даному випадку можна пояснити тим фактом, що автори «Програми» намагалися виступати репрезентантами усієї української громади Кам'янця-Подільського, а не як поодинокі громадяни. Певний поспіх у цій справі пояснювався відсутністю, на відміну від польської чи єврейської груп, загальноукраїнської програми, яка б декларувала свої політичні, суспільні та економічні стратегії за умов перетворення росії на конституційну монархію. Кажучи мовою документа, «укладчики програми добре пам'ятають, що всяка затримка у теперішні рішучі хвилини може бути тяжко шкодливою за для національних інтересів України» [17].

Конкретизуючи мету появи «Програми», її автори визнавали, що «не маючи на думці видавати цю програму яко обов'язкову за для всіх українців Росії, укладчики її мали й но замір викликати увагу українців насамперед подолян, до такого вчасного й пекучого нині питання, як самоозначення українського народу серед других народних одиниць Росії». Тобто, йшлося про необхідність самоусвідомлення українською нацією своєї унікальності та відповідно, скориставшись моментом, гучно за-

1 У сприйнятті В. Приходька ситуація з активістами українського руху виглядала наступним чином: «Виявилось, що «старших українців» у Кам'янці не один-два, а навіть значно більше – більше п'яти людей». – Там само. С. 105.

явити про своє бажання будувати власне майбутнє на засадах рівності, братерства та вільного розвитку усіх національних груп [18].

Однак з огляду на зразки програм інших націй, подоляни структурували свій документ за трьома розділами, присвячених економічним, суспільно-політичним та просвітнім проблемам. Щодо економічного блоку, то він був виписаний найбільш лапідарно. Зокрема, увага зосереджувалася на проблемах малоземелля, податках та охороні «фабричної, ремесницької й хліборобської праці наймитів й домашніх слуг».

Шляхи вирішення селянського питання вбачалися у реалізації наступних заходів:

«а) безземельні або малоземельні селяни одержують наділи на викуп, нарізані по потребі з земель державних (казенних), удільних, монастирських, а там де цих земель немає – з земель приватних земледержавців, які мусять спродувати їх (малоземельним й безземельним селянам надільними частками на викуп) по потребі у державний банок;

б) з державної скарбниці видається селянам допомога на полегшення переходу до хуторного господарства (комесація);

в) зараз же повинна утворитися радикальна зміна функцій селянського банку, котрий мав би право й на перший обов'язок скуповувати землі державців та спробувати їх малоземельним та безземельним селянам на викуп надільними частками, без жадної приплати наперед, але з тією умовою, щоби наділи ті йшли під хуторне господарство;

г) селянський банок повинен знизити строковий виплат йому на три відсотки в рік, окрім знищення долгу;

д) повинно бути зазначено арендове право, що забезпечувало б орендареві наслідки поліпшення в господарстві й понадмірну орндову ціну» [19].

Щодо податків, то мали бути скасовані усі платежі, що збиралися тільки з хліборобів, та усі посередні податки, а натомість уведено «безпосередній поступовий податок на дохід – прибуток на спадщину».

Врешті, з метою охорони праці простих трудівників пропонувалося заснувати незалежний інститут виборних інспекторів, на який покласти завдання догляду за умовами праці в усіх галузях народного господарства та водночас «боронити робітничий пролетаріат від визиску хазяїв та капиталистів-підприємців» [20].

У сфері суспільно-політичній виборче право надавалося усім громадянам без різниці полу, яким виповнився 21 рік, а самі вибори до Державної Думи мали відбуватися на засадах «загального, рівного, безпосереднього, таємного голосування». Права меншостей забезпечувалися шляхом проведення виборів за пропорційною системою. Термін дії Державної Думи обмежувався трьома роками.

На рівні регіонів мала бути запроваджена «загальна волость» та дрібна земська одиниця. Земським інституціям гарантувалася цілковита самостійність «в справах задоволення своїх місцевих потреб, також право видавання обов'язкових постанов в межах своєї території: право доглядання шкіл початкових та нижчих професійних, шкіл середніх, порядкування над поліцією, місцевими податками, лікарнями, відкриттям і закриттям горілчаних складів і т. інш.» [21]. Натомість за урядовими структурами залишалося право «доглядати того, щоби автономні місцеві інституції додержували тих статутів, якими затверджено їх автономію».

Щодо місцевих громадських інституцій, зокрема, й судів «першого ступня», то вони повинні формуватися шляхом виборів за участі представників місцевої громади, при чому центральний уряд позбавлявся права затвердження цих виборів.

Заснування різних спілок, товариств, громад мало відбуватися «явочним порядком» з правом «уживання там кожної мови».

Українській мові в «Програмі» було присвячено окремий параграф. Згідно з ним, «в місцинах, що українська людність скрізь чи більшістю займає, українська мова повинна обов'язково вживатися по всіх місцевих інституціях. В інституціях державних повинна даватись відповідь українською мовою на прохання чи

запитання тією ж мовою. Так само ж і в інституціях тієї країни, де українців меншість. Українська мова повинна конче вживатися в церковних проповідях та в усіх зносинах межи причетом і парафіянами, де українців більшість» [22].

Доволі чітко були прописані норми документа, що врегульовували просвітню сферу. Цей розділ «Програми» складався із восьми параграфів:

«1. Початкова освіта й нижча професійна повинна даватися українським дітям українською мовою, до якої на вищих ступнях школи прилучається й мова російська, яко загально-державна. В середніх та вищих школах також українською мовою повинні викладатися історія України-Руси, українська мова та її література, заким виявиться можливість викладу всіх наук по всіх школах України українською мовою.

2. В місцинах, де українська людність не скрізь чи не більшістю проживає, згадана вище мета повинна досягатися відкриттям подвійних (так званих утравківних) шкіл, щоб і там українські діти, поруч з другими діставали початкову й середню освіту рідною мовою.

3. Початкова освіта повинна бути обов'язкова, неплатна й загальна за для всіх дітей обох полів, вбогих дітей повинно вчити на громадські кошти.

4. Мусить бути як найшвидче задоволена потреба в нижчих професійних (хліборобських, ремесничих, садівничих й інших господарських) школах, які повинні закладатися й удержуватися на основах, показаних в розд. 1-му.

5. В середніх школах освіта повинна бути теж неплатна та доступна для всіх дітей, без різниці верств суспільности, віри, заможности й національности.

6. Вища школа повинна мати повну волю академічну, приймати нарівні мужчин і женщин, брати з них плату за слухання лекцій, а бідних слухачів від плати увільняти.

7. Відкриття окремими особами й товариствами шкіл, бібліотек, читалень, друкарень повинно відбуватися «явочним порядком» без жадних цензурових заборон що до вибору потрібних

книжок, періодичних та всіх других друкованих видань. Так само повинно відбуватися засновання вільних народніх університетів, відкриття лекцій подорожників-учителів і всіх прилюдних зібрань для читанок. І тут, чи в читанці, чи в бесіді жадна мова не повинна терпіти заборон і перешкод.

8. Мусить бути скасовано всяку цензуру на видання друку як у державі, так на кордоні; за державним урядом лишається йно право судом затримувати чи конфіскувати ті видання» [23].

Наразі з «Програмою» громадські діячі Кам'янця-Подільського підготували «Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта»». Мета його діяльності була досить радикальною, як на ті часи: «...ширить просвіту, будити національну самосвідомість й підіймати національну культуру серед українців Поділля» [24].

Обидва документи були розіслані, як вважали ініціатори ідеї, «певним людям», від котрих очікувалось певного співчуття в реалізації справи. Однак останні, як правило, «тихенько мовчали, боячись признатись в своїм українстві». Щоправда, з десяток людей таки прислали на товариство по три карбованці. Однак, за визнанням самих просвітян, за два місяці вдалося зібрати близько 500 карбованців [25]. На ці кошти один із ініціаторів почав випускати з книгарні «Київської Старини» дешеві книжки для народу і в такий спосіб розпочав створення по селах невеликих бібліотечок.

Ще одним напрямком діяльності громадських діячів в період «нелегального існування» стало напрацювання різних матеріалів з обґрунтуванням необхідності розвитку української справи. Не маючи можливості оприлюднити їх власними силами, позаяк україномовних часописів на Поділлі у цей час не було, ініціатори проекту вирішили вдатися за допомогою до київських видань. Зокрема, підготовлені розробки були надіслані до часопису «Громадська думка». Редакція позитивно поставилась до цієї ініціативи. Усі матеріали були розміщені в одному числі, яке вийшло у світ 5 березня 1906 р. При цьому була зроблена окрема помітка: «Подільські землячки, не маючи свого власного органу, прохали нас подрукувати їх «Лист» з додатками». Відтак на

шпальтах «Громадської думки» одночасно з'явилося три матеріали: «Лист до українців-подолян», «Про Просвіту в Швейцарії (Лист до подільських селян)» та «Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта»».

Публікація «Проекту Статуту» супроводжувалася лапідарною інформацією, яка характеризувала загальний стан Подільської губернії на початку 1906 р.: «Що просвітня робота є у сей час сама пекуча потреба в українській справі, про це годі говорити. Маніфест 17 октября наче весняний подих, оживив тутейших українців, розворушив їх національні почуття і потяг їх до просвітньої праці. Почало було організуватися в Камінці товариство «Просвіта», що вже намірювалося вдатися до місцевої адміністрації з заявою про відкриття товариства... як тут новий зимовий подих політичних подій у державі припинив рух і приморозив надії «Просвіти». Остається ждати, поки збиреться дума і втихомириться державне життя і настане певніша весна, що знову розбудить наші надії і оживить «Просвіту». А тим часом подаємо на розгляд шановного громадянства проект статуту «Просвіти»» [26].

Широка палітра питань піднята автором у «Листі до українців-подолян». Однак у його основі лежить все та ж українська тематика, власне ретроспекція та майбутність «української землі», «її віра, її народні звичаї й слово».

Лист розпочинається фрагментом з поезії І. Воробкевича:

«Мова рідна, слово рідне...
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камень має».

Далі увага читача фокусується на Поділлі як давній та органічній території України. Тут здавна проживали люди, котрі «розмовляють на нашому». «Українці, діди й прадіди» впродовж віків боронили «свою рідну країну» від ворогів, але на відміну від інших народів, де люди «стали грамотні, освічені» український народ «як був темний, так і тепер темний». Природу цього явища автор й намагається розібрати у листі.

Свій аналіз він розпочинає із стану справ у школі. Тут дітей навчають говорити, писати й читати. але «не по рідному, не тою мовою, якою рідна мати до них ще з колиски промовляє... Їх вчать мовою чужою, якої вони не тямлять... Їх вчать мовою московською» [27].

Як бачимо, подільські громадські діячі досить відверто протиставляють українство московству. Ба більше, московська мова класифікується як мова чужа для українських дітей.

З'ясовуючи причини нешанобливого ставлення до української мови, автор листа побіжно торкається історичної минувшини, коли «українська мова була в шанобі, коли в Україні говорили нею пани, батюшки, вільні козаки й гетьмани». Повертаючись до сьогодення, автор наголошує: «І тепер є країна, де українська мова чується по школах нижчих та вищих, з уст вчених і невчених, де її шанують і люблять, нею пишуть і читають. Та країна – Галичина» [28].

Формулюючи висновок, автор констатує, що «виходить, що дарма гаїться час по тих школах: невелика з них користь, невелика просвіта для нашого темного люду...».

Аналогічна до шкільної, на переконання автора допису, є ситуація і в церковному житті. «Пан-отець проповідує. Думає навчити людей, як жити по Божому, він хоче роз'яснити їм святий закон, але яка млява й незрозуміла та проповідь, як мало западає в серце те сухе, здебільшого книжне слово!.. Кинь, пан-отче, той приказ читати і десь по-за межами життя блукати, заговори, як живий чоловік, як отець з дітьми, розпочни з людьми жваву розмову, най зрозуміє тебе кожна проста душа, навіть мала дитина. Заговори до прихожан по рідному. Так ніж: його вчили підберати до проповіді самих трудних слів та цуратися народньої мови... Пан-отець соромиться проповідувати по-українськи» [29].

Крім богословської проповіді, автор звертає увагу на книги Святого письма, задаючись природним питанням: «Чому б то не дати йому (християнину – А. В.) в руки те святе письмо на рідній мові?»

Далі автор намагається об'єктивно подивитися на ситуацію, яка склалася в «усяких управах, канцеляріях, палатах... Яку ж мову ми тут чуємо, як до нас говорять, як нам бумаги пишуть?.. Чи по нашому? Ні, де там! Тільки по російському». Отже, і в цьому випадкові абсолютно чітке протиставлення «нашої» української мови «чужій» російській.

Як висновок, автор констатує: «Звідси, здається, можна побачити, що Поділь то є наша сторона, що тут нема чого таїтися й свого цуратися та на чужу волю здаватися й иншим привподоблюватися. Ми можемо хтіти своїх порядків, можемо голосно по правді сказати, чого нам, як українцям, треба...

1. Нам треба, щоб наші діти в нижчих школах, вчилися рідною українською мовою. Нехай цією мовою діти вчать читати, писати, лічити й Бога хвалити: нехай навчаються всього того, що може дати школа. Коли ж діти підростуть і будуть добре грамотні, тоді нехай вчать і мови московської, бо вона їм здається і для вищої науки і для спільного життя з другими народами у Російській державі.

2. Нам треба, щоб священики по церквах проповідували по нашому – по-українськи, щоб читали нам слово Боже, писане українською мовою і так само навчали нас на все добре.

3. По нижчих (перших) судах нехай діла ведуться нашою мовою: усі розмови й писання най відбуваються по-українськи. По вищих державних судах, як от: по окружних та по палатах, нехай будемо мати право прошення подавати запитати та попрохати чого по-українськи, так щоб і відповідь нам дали по-українськи.

4. В нашій стороні повинно бути вільне незалежне земство: а то значить, що коло місцевих найперших потреб, як от: коло шкіл, читалень, лікарень, дорог, визиску природніх багатств й др., повинні клопотатися й заходитися наші виборні люде – наші земці. По всіх земських управах, чи в городах, чи в містечках, чи в селах мусять розмовляти і писати по нашому. Най усе місцеве громадянство збирається у одну волость: селянин, батюшка, лікар, поміщик, вчитель, писар, агроном, вчений і невчений,

купець і ремісник, бідний і багатий, нехай укупі у згоді радяться, як їм добути кращого життя на своїй землі, як поладнати спільне господарство, щоб воно більше доходу давало. Нехай начальство, на місці не вибране, не втручається у нашу земську справу, а лиш доглядає, чи дотримуєм ми основні закони, що видасть державна дума. Нехай земським ділом орудують земці, вибрані нашими громадянами (чи сільськими, чи волостними, чи повітовими і т. д.) вільно, без приказу і затвердження виборів урядом (начальством)...» [30].

Як бачимо, домагання подолян-українців виходили далеко за реалізацію культурно-просвітницьких проєктів, безпосередньо актуалізуючи питання організації місцевого життя у всіх його сегментах на національних засадах. І що важливо, автор листа вказує шлях, яким можна досягнути наміченої мети. Цей шлях пов'язаний з обранням до Державної думи справжніх українських діячів, котрі опікуватимуться народними потребами.

Врешті, третій документ, вміщений в часописі «Громадська думка», відносився до більш ґрунтовного аналізу стану власне освітньої справи на Поділлі. Зроблено його у порівнянні з розвитком освіти у Швейцарській республіці. У межах нашого повідомлення наведемо лише заключний абзац із цієї публікації, де автор приходить до наступного висновку: «У Швейцарії... та що й казати! Там просвіта як сонце з неба світить, та, як мати дитину, коло грудей гріє, а в нас і не світить, і не гріє, тільки наче каганець миготить... по-під небом хмари ходять, по-над низом туман налягає» [31].

Отже, можемо підставово констатувати, що на етапі розробки ідеї та вироблення шляхів її реалізації Кам'янець-Подільські громадські діячі проєктували розвиток української справи за нових суспільно-політичних умов досить широко, не обмежуючись лише культурно-освітньою цариною. В їхніх підходах чітко простежується лінія окремішності української нації, яка має свою мову, культуру, звичаї, загалом національну самоідентифікацію. Натомість російська культурна традиція розглядається ними як чужа, притаманна лише історичному московству.

Практична реалізація втілення культурницького проекту розпочалася лише після оприлюднення 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і союзи». Згідно з цим документом, товариство могли утворювати кілька осіб, які мали спільну мету і не прагнули отримати прибуток від діяльності [32]. Однак реалії виявилися більш жорсткими, як це могло здаватися спочатку. Цей чинник вагомо позначився на подальшій долі проекту. Доводилося в число засновників в обов'язковому порядку включати осіб, які, з точки зору місцевої влади, не могли становити небезпеки для імперських структур.

Також довелося зкорегувати первісний варіант «Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта»». Відтепер мета організації визначалася в такий спосіб: «надавати допомогу культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділлі» [33].

Із «Статуту» були прибрані норми, які залучали до справи поширення української книги книгонош, заснування «дрібних книгарень» та ін.

Однак ці поступки дозволили провести офіційну реєстрацію просвітницького товариства. Це сталося 19 квітня 1906 р., а за два дні, 21 квітня, Подільська «Просвіта» була внесена до реєстру товариств під № 1.

Отже, рух за відродження української справи на Поділлі за нових суспільно-політичних умов розпочався після оприлюднення 17 жовтня 1905 р. маніфесту царя Миколи II про вдосконалення державного порядку. Група Кам'янець-Подільських громадських діячів скористалася цим документом, аби задекларувати українські вимоги, що претендували на стратегію національного відродження. Остання була публічно оприлюднена у низці різноманітних документів і характеризувалася досить чітким позиціонуванням українства як окремішньої національної спільноти, яка прагне вибудовувати життя, базуючись на власних традиціях, історії та культурі. Проте охоронні імперські структури не дали можливості приступити до практичної реалізації наміченої мети. Лише після ухвалення «Тимчасових правил про товариства і со-

юзи» вдалося зареєструвати Подільське товариство «Просвіта», але суттєво змінивши мету просвітницької організації, обмеживши її лише культурно-просвітницьким розвитком українського народу. Однак сам факт заснування української організації та подальша робота її членів відіграли важливу роль у справі збереження національної ідентичності та боротьбі за Українську державність.

Список використаних джерел і літератури:

1. Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (м. Хмельницький, 9-10 листопада 1995 р.) / Ред. кол.: В. П. Мацько (гол.) та ін. Хмельницький, 1995. 75 с.
2. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Упорядн.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський, 1996. 110 с.
3. «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 7 грудня 2005 р.). За ред. В. Мацька. Хмельницький: Просвіта, 2005. 276 с.
4. Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю: матеріали VI всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / редкол.: І. Шоробура (гол.) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. 345 с.
5. Товариство «Просвіта»: історія та сучасність (до 150-річчя утворення «Просвіти»: збірник матеріалів круглого столу. Ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. 48 с.
6. Герман О. М. Діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX – першій половині XX століття: дис.... канд. іст. наук. Тернопіль, 1995.
7. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.): дис.... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2007.

8. Кришук Б. С. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906–1923 рр.): дис... канд. педаг. наук. Хмельницький, 2012.

9. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Гол ред. Я. Д. Ісаявич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 516.

10. Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Упорядн.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 6.

11. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.): дис. канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 58.

12. Манифест 17 октября 1905 г. Циркуляры по Киевскому учебному округу за 1905 год. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. С. 717.

13. Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. Вид. 4-е. Нью-Йорк-Мюнхен: Видавництво «Криниця», 1967. Ч. 1. С. 101.

14. Там само. С. 104.

15. Там само. С. 105.

16. Там само. С. 105.

17. Національна програма українців-подолян. Громадська думка. Київ. 1906. 6 січня. № 6. С. 3.

18. Там само.

19. Там само.

20. Там само.

21. Там само.

22. Там само.

23. Там само.

24. Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта». Громадська думка. Київ. 1906. 5 березня. С. 5.

25. В Подільській «Просвіті». Громадська думка. Київ. 1906. 16 травня. С. 3.

26. Проект Статуту Подільського Українського Товариства «Просвіта». Громадська думка. Київ. 1906. 5 березня. С. 5.

27. Пр-та Т. Лист до українців-подолян. Громадська думка. Київ. 1906. 5 березія. С. 2.

28. Там само.

29. Там само. С. 3.

30. Там само.

31. Пр-та Т. Про Просвіту в Швейцарії (Лист до подільських селян). Громадська думка. Київ. 1906. 5 березія. С. 3.

32. Именные Высочайшие указы. О временных правилах об обществах и союзах. Циркуляры по Киевскому учебному округу за 1905 год. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. С. 657.

33. Статут Подільського Українського Товариства «Просвіта» (1906 р.). Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Упорядн.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 101.

Руслан ЗЕЛІНСЬКИЙ,

*начальник відділу Літинської селищної ради
Вінницької області*

Володимир ЛАЗАРЕНКО,

*завідувач відділом КЗВО
«Вінницька академія безперервної освіти»*

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ НА ПОДІЛЛІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

**(ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСКИХ
ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»)**

У статті висвітлено позицію офіційного православ'я до католицизму на Поділлі в ХІХ – на поч. ХХ ст. на прикладі публікацій «Подольских епархиальных ведомостей». Охарактеризовано критичне ставлення правлячої церкви до католицького віровчення. Показано занепокоєння самодержавного режиму впливом католицизму на формування релігійного світогляду мирян на Поділлі.

Ключові слова: *Православна, католицька церква, Поділля, «Подольские епархиальные ведомости», віровчення, догматика.*

Відображенням ставлення Православної церкви до інших конфесій на Поділлі є позиція офіційного православ'я, опублікована на сторінках періодичного церковного видання «Подольские епархиальные ведомости» Зокрема, на шпальтах часопису зазначено, що ставлення православного християнина до так званих іновірців таке саме, що й до всіх ближніх, тобто любов до них. «Люби свого ближнього як самого себе» (Мт. 22:39).

Головним суперником в ідеологічній сфері Православна церква в досліджуваній період вважає католицизм. «Подольские епархиальные ведомости» публікують окремі статистичні та аналітичні дані щодо впливу православ'я та католицизму в регіо-

ні. Так, зазначено, що на Поділлі на понад два мільйони православних припадає понад двісті тисяч римо-католиків. Половина римо-католиків мешкає в прикордонних з Галичиною та Волинню повітах (в Проскурівському – 24 %, Летичівському – 14 %, Кам'янецькому – 12 %). Трапляються поселення де православних дві-три родини, а решта – католики. Інша частина католиків розпорошена по всіх населених пунктах єпархії, де вони є у меншості. Мало на Поділлі таких парафій, де не було б хоча б одного католика. Серед них не лише селяни, але й поміщики поляки. До них зрідка приїжджає ксьондз не так для релігійних потреб, як для підтримання польського патріотизму. В містах та містечках нерідко можна побачити по сусідству костели і православні храми, обернені один до одного вхідними дверми через дорогу, так як вітвар в костелі спрямований на захід, а в церкві – на схід. На Поділлі, продовжується в описі, на 10 православних припадає 1 католик, на 15 священників – 1 ксьондз, на 8 церков – 1 костел. Тобто при такому співвідношенні для православних немає загрози поширення католицизму. Однак не дивлячись на це, католицизм є войовничим, тому до православ'я постійно прибувають сотні римо-католиків, – йдеться у публікації [6].

Далі зазначено, що такій ситуації сприяє також і те, що на Поділлі немає вже насильницького навернення до католицької віри. Хоча трапляються поодинокі випадки католицького вербування в прикордонній з Австрією місцевості. Проте вербувальники суворо караються законом, а «навернених», яких буває зазвичай 2-3 особи на рік, повертають на шлях виправлення. Крім цього, такі «навернені» не користуються жодними привілеями, для них немає можливості вибитися у шляхту, тобто з них не буває «з Івана пана», – зазначено у статті. Простий люд не розрізняє поляків і католиків, але кожного перебіжчика до католицизму сприймає як обдуреного, але ще не втраченого для православ'я. Однак з часом у народну свідомість проникає розуміння того, що не всі католики – поляки, а значна частина подільських католиків – це ошукані нащадки борців за православ'я, – мовиться у статті.

Селяни православної та католицької віри живуть у душі добросусідства: їдять один хліб, однаково одягаються, живуть в однакових хатах, розмовляють «однаковим малоруским наріччям», укладають шлюби між собою та ін. Таких католиків на Поділлі три четверті від загальної їх кількості. Вони відрізняються від православних селян лише тим, що моляться польською в церкві та зрідка відвідують костел. Польської мови вони не знають, а вживають лише окремі загальновживані вислови, передусім привітання. Намірів щодо розвитку полонії в них немає, про що свідчить їх неучасть у польських повстаннях 1830-х і 1860-х років. Так описує часопис співжиття католиків з православними.

Цікавим є співжиття подружніх пар різних конфесій. Із згаданої статті дізнаємося, що в разі змішаних шлюбів, батьки зобов'язуються письмово виховувати майбутніх дітей в душі «державної віри», тобто православ'я. Таке подружжя вінчається в церкві, а згодом їх діти також хрестяться в православному храмі. Такі змішані шлюби сприяють переходу до православ'я католика чи католички з цього подружжя. Тому ксьондзи намагаються розлучати такі змішані родини. Разом з тим деякі консервативні священники з підозрою ставляться до таких шлюбів, і вінчають їх лише за умови прийняття обома з подружжя православної віри, – йдеться у статті [6].

Значне місце часопис приділяє оцінці різних аспектів віровчення Римо-католицької церкви. Як бачимо із назви статті «Декілька слів про те, до яких наслідків дійшло латинство, відділившись від єдності з вселенською церквою» католицизм іменується терміном «латинство». Далі мовиться, що латинство невірною сприймає християнську віру, тому і відділилось від вселенської церкви. Таке відділення римської церкви від вселенської церкви є наслідком відхилення від окремих догматів істинної церкви. Догмати римської церкви наслідок діалектичних доказів, зазначено в публікації, суперечать Святому Писанню та Святому Переданню. Зосередивши владу в особі одного єпископа римська церква вдалась до визначення стосунків людини і Бога не на началах любові, а на юридичних засадах, – зауважує автор допису [5].

В рамках оцінки діяльності Римо-католицької церкви автор статті не оминув й інквізицію. В публікації зазначено, що для зміцнення своєї влади над умами людей римська церква ввела так звану священну інквізицію зі всіма жахами тортур та мук. Немоżliвість морального впливу на уми віруючих призвела до фізичного жорстокого утримання прихожан та їх примусу [5].

У статті відведено місце й для критики інституту папства. Зокрема, зазначено, що стримуючи розум людини до пізнання римська церква обмежила також її волю різними світськими приписами. Моральність та спасіння людини розумілись як правова категорія. Рим маючи успіхи у розвитку правової науки, переніс правові норми на релігійне життя. Римська церква відійшовши від християнського духу любові, прагнучи до всесвітнього панування поставила за мету підпорядкувати собі всю християнську спільноту під зверхністю папи. Тим самим вищу церковну владу Вселенського собору, натхненного Святим Духом, замінено владою одного ієрарха. Отже зосередивши владу в особі одного єпископа римська церква вдалась до визначення стосунків людини і Бога не на началах любові, а на юридичних засадах, – зауважує автор допису [5].

Несприйняття догм католицизму, зазначено у статті, викликало протест в колах членів римської церкви. А це призвело до виникнення протестантизму. Наприкінці XV на початку XVI ст. особливо загострилось несприйняття зайвої обрядовості, запровадження правових світських норм в канони церкви, що призвело до омани у віровченні. В той час коли римська церква дійшла до крайнощів у своїй формальній практиці, вона зустріла сильну опозицію з боку західних християн. Папська булла про випуск індульгенцій, сповнена блюзнірства, стала останнім рубежем терпіння західних християн, які заявили протест проти зловживань римської церкви в особі домініканського монаха Мартіна Лютера. Серед 95 тез Лютер проголошує, що людина може спаситися лише через віру в Ісуса Христа. Лютер категорично заперечив індульгенції та догмат про скарбницю добрих справ. Але висновок Лютера – продукт його власних міркувань необґрун-

тованих богословськими авторитетними джерелами, – зазначає дописувач. Тобто, так як римська церква свої нововведення не обґрунтовувала Святим Переданням, так і Лютер, очоливши протест проти католицизму, переданнями не керувався. У римській церкві папа привласнив собі право суджень про предмети віри на свій розсуд, виправдовуючи це власної непогрішністю, подібно тому Лютер наділив таким правом кожного християнина, тому що кожен в собі має благодать Святого Духа, – читаємо в публікації [3].

Дописувач під ініціалами «М. С.» висловлює свою думку щодо деяких традицій Римо-католицької та Уніатської церков. Зокрема, в його публікації зазначено, що до церковно-канонічних стягнень римо-католицької церкви відноситься клятва та відлучення від церкви. Тобто забороняється приймати святі таїнства та брати участь у всіх духовних благах – мала клятва, а також цілковите відлучення від спільноти віруючих – клятва або велика анафема. Анафема проголошується публічно в церкві при певних обрядах, мала клятва може бути накладена за особливим розпорядженням духовної влади або без такого. Тобто за вчинення певного проступку винний вважається підданий такому стягненню. Це в однаковій мірі також практикується і в уніатській церкві. В історії уніатської церкви Подолії є чимало прикладів проголошення малої клятви. Зокрема, таке стягнення було накладено 31 липня 1755 року на селян с. Следей (нині – Сдіди) Могилівського повіту Івана Гонтаренка та Якова Бондаренка за замах застрелити парафіяльного священника Тимофія Білявського; 16 вересня 1756 року – на прихожан с. Адамівки Київської губернії Кирила Волика, Миколу Єженка та Івана Сироту за нанесення важких побоїв приходському священнику Тимофію Креховецькому; 7 серпня 1757 року – на прихожанина м. Райгородка Гайсинського повіту Миколу Перевізника за побиття двох священників; 4 лютого 1758 року – на прихожан м. Марківки Ямпільського повіту – за викопування трупів на церковному цвинтарі та знуцання над ними під приводом пошуку упирів; 16 вересня 1762 року – на Андрія Кульчицького, меш-

канця с. Шершні Вінницького повіту за знущання над місцевим священником Романом Дубневичем. Таких прикладів в декретах уніатських деканатів є чимало. Зазвичай священники самовільно проголошували анафему без розпорядження законної влади. Так 31 липня 1755 року священник с. Сліди Могилівського повіту Тимофій Білявський постав перед судом за те, що самовільно проклинав своїх прихожан.

Для зняття малої клятви та анафemi, зауважує дописувач, прихожанин допускався до сповіді, потім його тричі злегка вдарили різкою по оголеному лівому плечу (або без цього), а потім читав спокутну молитву. Потім священник над ним також читав визначену для цього молитву. За різні проступки також каралися і священники. Так 11 квітня 1755 року вікарій Немирівський Свято-Миколаївської церкви Іоанн Лукашевич та священник Іоанн Тарнавський були покарані за те, що в п'яному стані під час похорону якоїсь Петрихи публічно на ринку між собою бились. Того ж року 5 червня священники м. Ободівки та М'ясківки Ольгопільського повіту покарані на остриження борід за вінчання без сповіді і причастя та за вінчання четвертим шлюбom. Зістригли волосся з бороди та голови також 25 жовтня 1755 року священнику с. П'ятничани о. Космі за вінчання якогось Панаса із заміжньою Анною. А священник с. Кирнасівки Брацлавського повіту Петро Голінкевич 18 вересня 1756 року засуджений на шеститижневе покаяння в Немирові за пияцтво та різні безчинства. 5 жовтня 1744 року парафіяльний священник с. Шустівці Кам'янецького повіту Лук'ян Бричкевич покараний реколекцією (покаянням) за пияцтво, появу в непристойному одязі та бійку з прихожанами. За суттєвіші проступки при читанні псалмів винування вдарили різкою після читання кожного вірша. Так 14 серпня 1777 року приходський священник с. Табанова Київської губернії Ігнатій Гошовський покараний ударами різкою після читання трьох псалмів за постійне пияцтво та бійку на ярмарках. Загалом при читанні трьох псалмів покараний мав отримати біля 38 ударів, проте в особливих випадках призначалось читання 118 псалмів з 176 віршів. 11 березня 1762 року священнику с. Адамівки Київської губернії було присуджено шести-

тижневу реколекцію у Вінницькій Свято-Покровській церкві за те, що здійснював церковні служби та літургію в похмільному стані, а роком раніше – у свято Богоявлення під час утрени, будучи сильно п'яним навмисно прихожанину підпалив свічею бороду та одного разу не міг п'яним дійти додому і ночував на греблі в с. Адамівці, а також на вечірні в церкві побив до крові свого піддячого [1].

Така система покарань в римо-католицькій та уніатській церквах доходила до крайнощів, зазначає автор публікації. Якщо хтось помирав будучи відлученим, то і в цьому разі він не звільнявся від стягнень. Якщо тіло винуватця вже поховано, то його треба було викопати і здійснити над ним відповідний обряд з читанням псалмів та з биттям різками покійника. Такі обряди і звичаї міцно вкоренилися протягом сотень років в народі та поширювалися завдяки вкрай низькій моральності і освіченості приходського уніатського духовництва. Моторошною була картина побиття трупа. Але не менш жахливою був обряд проголошення анафеми з гасінням і топтанням свічок ногами та гучними дзвонами. Тому не дивлячись на значні зусилля православні пастирі не могли до цього часу викоринити цих обрядів та звичаїв, – йдеться у статті [2].

Часопис вдається до політичних маніпуляцій та виправдання російської імперської політики, де православ'я посідає ключову роль. Зокрема, об'єктивно зазначено, що в Росії церква ніколи не була відділена від держави. Це лише, мовляв, за католицьким світоглядом церква і суспільство дві різні складові людства, нібито церкву складають духовні особи, яких очолює непогрішний папа, а держава – це мирські люди на чолі з монархами. На думку автора статті такі вузькі поняття про церкву на Заході призвели до запеклої та тривалої боротьби між церквою та державою. Католицизм у своєму розвитку дійшов до того, що папа ототожнювався з Богом на землі. Тому всі хибні католицькі уявлення про істинну віру, а особливо папство приречені на розпад, – зазначено у статті.

Далі дописувач стверджує, що в Росії церква і держава – єдине ціле. Церква з давніх часів у російській державі проникала

в основи державного життя, намагаючись підкорити державний устрій духу християнства. На Заході церква та держава існують особно. В серці російського народу, зауважує автор, зберігається велика святиня – любов до свого государя, і святиню цю оберігає церква.

На противагу католицькому догмату про статус папи, невідомий дописувач, з відсутністю логіки стверджує, що в свідомості російського народу цар земний – це намісник самого Царя Небесного, видимий Його представник на землі, а Церква вчить народ, що влада царя – це влада Божа. Таким чином виправдовується весь деспотизм та аморальність монархів, які несумісні з християнськими цінностями. Так, автор стверджує, що народ надто любить своїх царів, і навіть Івана Грозного з його опричниною народ любив та терпів. Навіть Анну Іоанівну з її біронівщиною народ теж любив та ненавидів лиш Бірона, а корінь такої любові, йдеться далі, в церкві, яка вчить, що цар є промислом Божим. У публікації розвивається думка, що російський цар по-батьківськи піклується за своїх підданих, а західне суспільство базується на рабстві та закріпаченні [2].

Проявом приниження людської честі та гідності є виправдання кріпосного права та асиміляції підкорених народів. Зокрема, анонімний «М.С.» запевняє, що коли росіянам роблять закид про кріпосне право, то це пояснюється тим, як в родині діти перебувають під опікою батьків, а потім вступають в доросле життя, так і в російському суспільстві кріпаки ще не досягли своєї дорослості. Будучи закріпаченими вони безтурботно жили за чужою головою, споживаючи блага, хай навіть створені своїми руками. Але настав час і цар своїх вирослих дітей відпустив на волю, а на Заході ж звільнення від рабства досягається у боротьбі з гнобителем, – до такого висновку приходять дописувач.

Небаченого масштабу історичної неправди набувають твердження автора статті про те, що росіяни підкорили сьому частину світу не насиллям на відміну від католицизму, а лагідністю та пристосуванням до інших народів, і всі корінні росіяни серед підкорених інородців займають нижче пригнічене становище.

Але вони, мовляв, схиляються перед інородцями й успішно здійснюють апостольську місію з навернення підкорених народів до християнства.

Попри завойовницьку політику російського імперіалізму, криваве підкорення корінних народів, зросійщення їх та асиміляцію національних культур, російська самодержавна пропаганда, використовуючи як інструмент Православну церкву, зухвало стверджувала про благородність та гуманність російської культурно-цивілізаційної місії для інородців.

Виключно в дусі такої пропаганди автор зазначеної публікації цинічно стверджує, що знищення мов корінних народів та зросійщення їх засобами російського православ'я є позитивним чинником в житті цих народів. З імперською пихатістю дописувач зауважує, що православна віра проникаючи до сусідніх народів настільки на них впливала, що вони втрачали власну мову та забували про свою національну окремішність. Такі народи, йдеться далі у статті, прагнули з нами скласти єдине тіло, а в другому або третьому поколінні перероджувались на справжніх російських людей не лише духовно, а й зовнішньо і ментально. Для прикладу, з гордістю зауважує автор публікації, що пермичі, охрещені святим Стефаном пермським, та інші народи півночі наvertsались до християнства їхньою мовою, йдеться у статті, а зараз важко відшукати навіть сліди їхньої мови. Завдяки цій рисі православ'я, зазначено далі, розширення та поширення російської держави завжди супроводжувались розширенням та поширенням православної віри; тому і сьогодні уряд намагаючись здобути прихильність до себе інородних племен, перш за все намагається посіяти серед них сім'я православної віри, – підсумовує дописувач [1].

Отже як бачимо всі аспекти колоніальної політики, спрямовані на пригноблення підкорених народів та система внутрішнього деспотичного устрою висвітлюються як позитивне явище, якому активно сприяє Православна церква.

Висловлює Православна церква і стурбованість поширенням католицизму в краї, не дивлячись на державні запобіжні

заходи. Часопис публікує з цього приводу роздуми автора В.Г., який стверджує, що римо-католицька пропаганда має місце в тогочасному суспільстві. Загально відомо, що польсько-католицьке духовенство, будучи носіями польських традицій, неприязно ставиться до російського фактору серед католицького селянства. Вживання у спілкуванні з прихожанами російської мови католицькі священники вважають за гріх. Тут дописувач вірний імперським традиціям, свій край Поділля і його мешканців вважає «рускімі». Відповідно й українську мову – «руським язиком». Якщо в деяких публікаціях вживається для коректності вислів «малоросійське наречіє», то тут всіх мешканців з їх мовою й культурою віднесено до «руських». Але анонімний В.Г. переймається тим, що на церемоніях коронування імператора дехто з католицького духовенства зачитували маніфести лише по-польськи ігноруючи російську мову. Католики також практикують діяльність підпільних приходських шкіл, де по-польськи навчають селянських дітей. Наприклад, в Проскуріві католицький священник протягом 12 років навчав католицьких дітей без дозволу влади, – зауважує дописувач [4].

Далі дописувач переймається тим, що римо-католики урочисто святкуючи у жовтні 1896 року 300-ліття Берестейської унії, поширили таємну відозву, в тому числі і до населення Правобережжя, яке він називає «Западно-руським краєм» або «Западною Росією». А польські друковані періодичні видання, на думку автора статті, всіляко намагаються очорнити російське державне та суспільне життя. Сторінки російської історії не друкуються на сторінках цих видань. Навіть оголошення друкуються всіма європейськими мовами крім російської. Не дивлячись на вимоги цензури, польська преса намагається віддалити польське населення від російського життя, – стурбований В.Г. Крім цього польська шляхта намагається зблизитися з простим людом, справити враження на селян благодійника, який вболіває за долю свого молодшого брата. Такі прояви полонізації мають місце в селах, де проживають селяни – католики. Тому в якості протидії таким явищам православному духовенству слід вживати релігій-

но-виховних заходів серед пастви, засобами приходської школи та проповідей, утверджувати дух православ'я та «русской народності», – запевняє автор статті [4].

Отже конфесійна політика Російської імперії в цілому та на Поділлі зокрема характерна домінуванням Православної церкви, яка була на привілейованому становищі. Інші релігійні конфесії зазнавали утисків у всіх сферах суспільного життя. Особлива увага в ідеологічній боротьбі приділялась протидії католицизму. Політика російського самодержавства щодо неправославних конфесій здебільшого носила дискримінаційний характер зміцнюючи при цьому позиції Православної церкви як державної інституції.

Список використаних джерел і літератури:

1. Анафема та її наслідки в ієрархії Уніатської церкви. Подільські єпархіальні відомості. 1883. № 33. С.737–754
2. Анафема та її наслідки в ієрархії Уніатської церкви. Подільські єпархіальні відомості. 1883. № 42–43. С.820–826
3. Декілька слів про те, до яких наслідків дійшло латинство від'єднавшись від Вселенської церкви. Подільські єпархіальні відомості. 1866. №9. С. 313–325
4. З приводу латино-польської пропаганди серед руського населення нашого краю. Подільські єпархіальні відомості. 1897. № 5. С. 91 –97
5. Слабкий вплив католиків, їх віросповідання та обрядності на православних. Подільські єпархіальні відомості. 1897. № 46. С. 1243 – 1259.
6. Як виявляється різниця у віросповіданні між православним і католицьким населенням Поділля. Подільські єпархіальні відомості. 1897. № 44–45. С. 1195–1209.

Сергій ОЛІЙНИК,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ПОШУКИ ІСТИНИ (ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕПАРТАМЕНТОМ ІНОСЛАВ'Я ТА ІНОВІР'Я МІНІСТЕРСТВА ІСПОВІДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО СПРАВ КСЬОНДЗІВ ТОКАРЖЕВСЬКОГО ТА ЯВОРОВИЧА)

Стаття присвячена Подільській складовій державно-релігійних відносин в Українській Державі Павла Скоропадського. В центрі уваги поставлено питання справ місцевих римо-католицьких священників. На основі аналізу архівних джерел, зроблено спробу розібратися в правдивості звинувачень ксьондзів Токаржевського і Яворовича та правомірності висновків розслідування.

Ключові слова: Департамент інослав'я та іновір'я, Міністерство ісповідань, Поділля, римо-католицька церква, Українська Держава Павла Скоропадського.

Українська Держава Павла Скоропадського проводила доволі виражену релігійну політику щодо неправославних конфесій, реалізація якої була покладена на Департамент інослав'я та іновір'я, що функціонував у складі Міністерства ісповідань [1, с. 254; 2, с. 534; 4, с. 292]. Очолював Департамент Г. Тарановський [4, с. 295].

До початку Першої світової війни на території Подільської губернії налічувалося 99 римо-католицьких парафій, діяло 86 костьолів та каплиць. Службу Божу здійснювали 42 священники, які обслуговували близько 303 тис. вірних. На Поділлі

функціонували 10 деканатів: Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Летичевський, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Балтський, Ямпольський, Могилів-Подільський та Ушицький. Адміністративно римо-католицькі громади Поділля належали до Луцько-Житомирської єпархії. Кам'янець-Подільська римо-католицька дієцезія, що виникла ще в 1375 р., хоча формально й не була ліквідована, але після 1866 р. не мала свого окремого очільника [3, с. 538].

Враховуючи толерантне ставлення новітнього українського гетьманату до неправославних конфесій, римо-католики Поділля, переважно поляки, позитивно поставилися до Української Держави. 31 серпня 1918 р. Папа римський Бенедикт XV вирішив відновити діяльність Кам'янець-Подільської єпархії й призначити їй окремого керівника. Складалася вона з 10 деканатів, що розміщувалися на території Подільської губернії [3, с. 540].

Відносна політична стабільність та релігійна толерантність сприяли активізації римо-католиків щодо повернення колишніх приміщень, будинків, втрачених раніше, у свою власність. Цей процес мав місце і в Подільській губернії (повернення будинків, що належали до Тринітарського кляштору під утворення парафіяльної школи [7], а також до парафій Кафедрального костелу в Кам'янці-Подільському [8]).

Однак, як виявилось, відносини між гетьманським режимом і римо-католиками Поділля були не зовсім приязними. Українська Держава стосовно цієї релігійної конфесії дотримувалася наступного правила: не перешкоджати її існуванню і функціонуванню, не допустити антиукраїнського спрямування у діяльності римо-католицьких ієрархів, у котрих відчувалися пропольські впливи [5, с. 201]. З останнім якраз і не все було гаразд.

До Міністерства ісповідань постійно надходила інформація про пропольську агітацію ксьондзів. Таке явище мало місце і на Поділлі.

На початку квітня 1918 р. на ім'я міністра внутрішніх справ Української Держави надійшла скарга від православного насе-

лення Бару про протиправну діяльність місцевого ксьондза Токаржевського, котрий «своїми проповідями вносить смуту серед населення м. Бару і його околиць – натравлює католиків на православних» [6, арк. 1]. Дана особа проповідувала, що «Подільська губернія була й буде польська, що незабаром всіх православних перехрестять в католицтво, або геть вигонять з Подільської губернії» [6, арк. 1].

Розібратися в справі було доручено Департаменту інослав'я та іновір'я. Останній, замість того щоб вивчити належним чином проблему, з'ясувати чи це був наклеп, чи справедливе звинувачення, у своєму листі до Луцько-Житомирської консисторії, зазначаючи, що «не може терпіти жодного примусу над сумлінням населення, як не може також допустити протидержавної агітації», запропонував римо-католицькому керівництву провести відповідне розслідування діяльності ксьондза Токаржевського та припинити його «шкідливу пропаганду» і надіслати висновки про слідство [6, арк. 2-2 зв.]. До розслідування було долучено губернську владу та Подільську духовну консисторію [6, арк. 6-6зв.]. Однак церковна влада не поспішала розслідувати скаргу. Консисторія надіслала повідомлення, що зі справами судово-адміністративного характеру слід звертатися безпосередньо до єпархіального єпископа [6, арк. 5], що й було зроблено незабаром [6, арк. 8-8 зв.]. Врешті, за наказом єпископа було сформовано комісію, котра в результаті проведеного розслідування визнала ксьондза Токаржевського невинуватим, що підтвердив після свого візиту до Бару і сам єпископ [6, арк. 10].

Проте це ще не було завершенням справи. Адже не було результатів розслідування від Подільського губернського старости, до котрого прийшлося робити повторне звернення [6, арк. 12]. Врешті, у своїй відповіді губернський староста С. Кісельов констатував, що звинувачуваний не робив ніякої протиправної агітації, а лише «говорив проти всіх злочинців, злодіїв, грабіжників та неправдиво користуючих чужим добром» [6, арк. 13]. Саме такі мешканці, на думку начальника міліції Бару (так в документі, хоча мало б бути Державної варті – С.О.) і були автора-

ми скарги [6, арк. 17]. Отже, розслідування показали, що звинувачення стосовно ксьондза Токаржевського – це наклеп.

Ще один випадок, пов'язаний із розглядом протиправної діяльності римо-католицьких священників, стосується справи ксьондза Яворовича, настоятеля селища Новоселки Летичівського повіту. Начальник місцевої Державної варти повідомив своє начальство про антидержавну промову наприкінці липня зазначеного ксьондза на храмове свято в Деражні. Її сутність полягала в тому, що ксьондз Яворович вважав розгроми поміщицьких володінь правильними, і критикував наміри поміщиків силою повернути втрачене у результаті селянських погромів [6, арк. 25 зв.]. Виступав проти існуючого державного ладу, проти «власників – дідичів». І промову він вів українською мовою. Останнє інкримінувалося перед Луцько-Житомирським єпископом як порушення [6, арк. 33]. Місцева влада, заможна частина мешканців та інші римо-католицькі священники виявили занепокоєння і висловили думку про усунення ксьондза Яворовича із займаної посади. Воно мотивувалося тим, що цей ксьондз хворий, вороже відноситься до власників і розпалює класові непорозуміння [6, арк. 33-33зв]. Департамент інослав'я та іновір'я звернувся до єпископа Дубовського з проханням вжити відповідних заходів. Врешті, ксьондза Яворовича перемістили до с. Білопіль Київської губернії [6, арк. 34-38].

Таким чином, як свідчить розслідування справ ксьондзів Токаржевського та Яворовича, можна зробити певні висновки про те, що в першому випадку протиправних дій не було зафіксовано і обвинуваченого було виправдано, а в другому – звинувачення мали підстави. Водночас, як свідчать матеріали справи, влада, послідовно дотримуючись толерантності в релігійному питанні, не покарала винного, а саме винесення вироку передала вищій церковній ієрархії в особі римо-католицького єпископа Луцько-Житомирської консисторії. Щоправда покарання виглядає доволі дивним, адже переведення винного в іншу єпархію – це не суровий вирок.

Список використаних джерел і літератури:

1. Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в період гетьманату: проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 252-259.
2. Крилова Н., Лаврова І. Політика українських урядів 1917-1920 рр. щодо релігії та Церкви. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2014. Кн. 1. С. 530-536.
3. Нестеренко В., Сторчовий В. Римо-католицька церква на Поділлі в період Української національно-демократично революції 1917–1921 рр. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів, 2014. Кн. 1. С. 537-545.
4. Уляновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській Гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945*. Київ: Академпрес, 1993. С. 285-302.
5. Уляновський В. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ: Либідь, 1997. 320 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1071. Оп.1. Спр. 413.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1071. Оп.1. Спр. 440.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1071. Оп.1. Спр. 441.

Артур МИХАЙЛИК,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри інклюзивної освіти, реабілітації
та гуманітарних наук Навчально-реабілітаційного
закладу вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»

РУЙНУВАННЯ ТА ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД НА ПОДІЛЛІ ЯК ЗАСІБ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ БОРОТЬБИ З РЕЛІГІЄЮ В 1920 – 1930-х рр.

Статтю присвячено аналізу руйнування і закриття культових споруд як засобу боротьби з релігією на території одного з українських регіонів – Поділля протягом 1920 – 1930-х років. Після окупації України більшовиками на початку 1920-х років і до розпаду Країни Рад на початку 1990-х років комуністична держава прагнула знищити церкву, однак, в жодний період радянської історії антирелігійна боротьба не велася такими жорсткими методами, як в міжвоєнний період ХХ ст.

Ключові слова: Поділля, комуністична ідеологія, антирелігійна боротьба, храм, більшовизм.

Сталінська модель тоталітаризму, як і всі подібні режими, не обмежувалася втручанням у сферу життя та власності громадян, але намагалася також підпорядкувати їхню свідомість і мислення. Метою такого підходу було формування нового типу особистості, для якої сенс існування полягав у безумовному служінні вузькому колу лідерів, попри власні інтереси та потреби родини. У процесі встановлення комуністичного ладу більшовики зіткнулися з потужним опонентом у вигляді церкви – інституту, що традиційно впливав на свідомість людей і формував ціннісні орієнтації.

Перемога більшовицького режиму в Україні призвела до радикально нового підходу держави до церкви (незалежно від

конфесійних відмінностей): уперше в історії релігійного існування на цих землях її проголосили ворогом як самої держави, так і всіх громадян. Релігія зазнала переслідувань, подібних до давньоримських, адже в новому суспільному устрої її місце мала зайняти партія, а земний лідер мав замінити Бога. Водночас інтенсивно створювали та впроваджували нову символіку, створювався пантеон комуністичних «святих» і «мучеників», новий календар щорічних свят, комуністичну «Біблію» (твори К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна вважалися сакральною істиною) та нову мораль.

У 1920 – 1930-х роках радянська влада в Україні застосовувала цілий комплекс репресивних і пропагандистських засобів для боротьби з церквою та релігією. Основними інструментами були спроби церковних розколів, масові арешти духовенства, конфіскація церковного майна та закриття храмів – до кінця 1930-х років понад 80% сільських церков припинили функціонувати [13, с. 111].

Проти збереження культових споруд висувався демагогічний аргумент у вигляді вимог «позбавити релігію її матеріальної бази». При цьому ігнорувався той факт, що часто храм був і художнім витвором, скарбницею мистецьких творів, центром культурного життя, виступав своєрідним репрезентантом мікро й макрокосму соціуму. Вектор фокусування смислоіснування індивіда/групи традиційного соціуму вибудовувався в своєрідній семантичній медіані: домівка – храм. Відтак руйнування культових об'єктів означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд, а й спонукало до переосмислення буття [5, с. 92].

Не було виключенням й Поділля, де закриття і руйнування культових споруд перетворилося в міжвоєнний період на звичну практику більшовицької влади. Боротьба з Богом велася з перших днів так активно, що подекуди призводила навіть до протилежних результатів. У тезах з антирелігійної пропаганди, прийнятих пленумом ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р. відзначалося, що через форсований наступ на церкву з боку радянської влади, «недостатньо обережний і недостатньо підготовлений» несподівано

дав протилежний ефект: у значної частини т. зв. пасивно-віруючого населення інтерес до релігій зріс надзвичайно, а кількість активних захисників релігії і церкви значно зросла [11, арк. 10].

У тезах з антирелігійної пропаганди в 1925 р. зазначалося, що її слід обережно проводити серед польської меншини, особливо в справі закриття костелів, оскільки це може бути розцінене як переслідування національних меншин в УРСР. Неприпустимим також вважалося масове закриття синаног, окрім хоральних, які розцінювалися як притулок для заможних євреїв [10, арк. 14].

Вже під кінець 1920 р. у Кам'янці-Подільському ревкомом було закрито шість православних церков: Іоанно-Богословську, Різдвяно-Богородицьку, Трьохсвятительську, Миколаївську та Кирило-Мефодіївську, що діяли при навчальних закладах та Пантелеймонівську при в'язниці [8, с. 286]. Їхнє майно було реквізовано чекістами, або передано до інших церков.

На початку 1930-х років віруючих та клір чекали ще суворіші випробування. Розпочався сталінський наступ на релігію. Тоді органами ДПУ було заарештовано багатьох ксьондзів Поділля: кс. Я. Свідерського, генерального адміністратора Кам'янець-Подільської дієцезії, кс. С. Ганського, кс. Ф. Чирського, кс. Я. Левинського, кс. С. Квасневського, кс. Я. Ладиго, кс. А. Кобця, кс. А. Матусевича, кс. И. Ненецького та інших. Всього 1930 р. в Україні було заарештовано 49 ксьондзів [7, с. 49].

Унаслідок арештів 1930 р. Кам'янецька дієцезія фактично припинила своє існування. Церковна ієрархія була винищена, більшість храмів залишилося без настоятелів. Зменшилася кількість релігійних громад та число вірян, які до них входили. За даними Польського посольства у Москві, 1933 р. в Кам'янецькій дієцезії налічувалося тільки 13 католицьких священиків – у Кам'янецькій, Бидовецькій (біля Ямполь), Шаровській, Летичівській, Проскурівській, Голованецькій і Барській парафіях. Крім того, було кілька священиків, які не мали встановленої парафії [7, с. 54].

В червні 1932 р. ЦВК УСРР прийняв постанову про закриття в Кам'янці-Подільському Іоанно-Предтеченської і Свято-Тро-

їцької православних церков, Українського (раніше – Казансько-го) собору [3, с. 25].

На початку лютого 1935 р. комунальний відділ розпочав розбирати собор Олександра Невського. Звільнену площу планували використати під газон піонерського палацу, який мав бути відкритий в приміщенні тодішнього історичного музею (сьогодні – будинок Кам'янець-Подільського коледжу архітектури та дизайну). На місці собору планували побудувати театр. Повністю собор було розібрано наприкінці 1935 р.

Частину культових будівель, які не були зруйновані, використовували за нецільовим призначенням. Так, в 1935 р. було укладено договір між керівництвом Довжоцького заводу спирту і домініканською громадою по використанню костелу для зберігання зерна. Аналогічний договір було укладено з релігійною громадою Георгіївської церкви. Тринітарський костел використали під склади місцевого гарнізону [6, с. 64].

Загалом, в 1930-х рр. сакральній архітектурі Кам'янця-Подільського було завдано великої шкоди. В Старому місті було зруйновано унікальні пам'ятки сакральної архітектури, які являлися містобудівними домінантами – Вірменський костел, Кармелітський костел, Іоанно-Предтеченська і Троїцька церкви [9, с. 1].

Використовуючи різні методи і засоби радянська влада робила все можливе, щоб і ці храми закрити. Видавалися всілякі постанови про регулювання діяльності релігійних громад, про обов'язкову реєстрацію останніх та інші, які надавали зручні підстави для цього. Так, 29 жовтня 1935 р. президія Кам'янець-Подільської міської ради ухвалила закрити місцевий кафедральний костюл і передати його під музей. Тут розмістився його природничий відділ. 4 грудня 1935 р. постанова ЦВК УСРР підтвердила закриття у Кам'янці-Подільському Домініканського, Тринітарського та Вірменського костюлів. 1936 р. при нез'ясованих обставин помер ксьондз Я. Бридіцький, який до того час від часу служив у чотирьох міських костюлах [8, с. 292].

Те саме відбувалося і в інших регіонах Подільського краю. Всі чотири костюли в Городоцькому районі до 1936 р. були за-

криті. Костьол у самому Городку за півроку розібрали тільки наполовину, оскільки, за інформацію першого секретаря районного партійного комітету тов. Власенка, було неможливо знайти робітників на його руйнування. Робітники, нібито, всі віруючі й не хотіли розбирати «святе приміщення» [12, арк. 17]. Існували випадки непокори діям влади. При спробі зняти дзвони з церкви в с. Троща Липовецького району Вінницької області 16 січня 1930 р. місцеві віряни побили членкиню сільради Мотрю Куземку, голову колгоспу Василя Куземку, голову сільради Антона Родича і зламали червоний прапор. У с. Ротмістровка Липовецького району Вінницької області під час зняття церковних дзвонів завдано тілесних ушкоджень голові робітничого комітету села товаришу Гендзюку [1, арк. 6 – 8].

Не зважаючи на це, протягом 1936 р. на Поділлі були ліквідовані не лише Римсько-Католицькі, але й усі релігійні громади, а наприкінці 1930-х років в регіоні не діяло жодного храму. Відродження релігійного життя розпочалося лише 1941 р. [7, с. 57].

Закриття храмів породило нові форми забезпечення релігійних потреб пастви. З'явилися свого роду мандрівні священики. Позбавлені приміщення для здійснення богослужінь, вони були змушені у неділю чи святкові дні пересуватися з села до села, навантажені необхідними для служби речами, для обслуговування хоча б окремих сімей на їх запрошення. Серед православних набула поширення практика заочного виконання треб, коли віруючі замовляли молебні через посередників, передаючи священику грамотки з проханнями по молитви. На думку Олександра Ігнатуші, така практика стає поширеною в Україні вже в 1930 – 1931 рр. [4, с. 82].

Діючи зі звичним цинізмом, радянська влада перекладала відповідальність за закриття культових споруд на саме населення. Нібито, це відбувалося на прохання самих прихожан, у відповідь на звернення трудящих. Згідно вимог Адміністративного кодексу УРСР (1927 р.), у кожній справі про закриття молитовного будинку мав обов'язково бути список з власноручними підписами громадян, що вимагають закриття молитовного будинку,

не менше 75 % загальної кількості прихожан, що входили в колишній приход молитовного будинку. В списку обов'язково зазначався також рік народження кожного з них та стояла печатка [2, арк. 38].

29 листопада 1935 р. президія міської ради слухала питання про розірвання договору на користування кірхою по вул. Шевченка, яку було закрито через відсутність пастора та тим, що «... група лютеран зараз остаточно розвалилася». При закритті кафедрального костюлу в Кам'янці-Подільському 349 виборців польської нацменшості клопотали про це перед органами влади та просили використати його під культпросвітню установу [8, с. 291].

Факти свідчать, що часто місцеві органи влади проявляли власну ініціативу і навіть випереджали вказівки центральних органів влади. Так, уже в лютому 1935 р. Кам'янець-Подільська міська рада дала вказівку комунальному відділу розпочинати розбирання Александро-Невської церкви, на місці якої планувала збудувати театр. І це при тому, що постанова ВУЦВК про її закриття була видана лише 3 вересня 1935 р. [8, с. 292].

Мова йшла не лише про християнські храми. У м. Проскурові 21 серпня 1937 р. було зібрано підписи кількох десятків осіб, які просили владу закрити велику синагогу, розташовану по вулиці Піднабережної. Комісія провела огляд будинку й пришла до висновку про його непридатність для служби та небажання брати його в оренду з боку громадян міста. Відповідне оголошення (про можливість взяти в оренду будівлю) було розміщено в пресі й протягом місяця не знайшлося жодного бажаючого, про що видав довідку секретар Проскурівської міськради товариш Шмут [2, арк. 7]. 19 вересня 1939 р. на прохання трудящих було закрито синагогу на Польських фільварках у Кам'янці-Подільському, яку орендувала релігійна громада під назвою «Кац», а сама т. зв. «п'ятидесятка» (неформальна група з 50 вірних синагоги, яку радянська влада формувала задля її легального функціонування – А. М.) розпалася. Приміщення синагоги пристосували під газосховище (підвал) і «культосвітню» установу [2, арк. 19].

Така саме доля спіткала синагоги, зареєстровані за релігійними громадами «Друбічер» і «Бесмедріш» у Меджибожі 1939 р., прохання про закриття яких було ухвалено на загальних зборах артілі «Жовтень» та бондарної артілі «9^{те} січня» [2, арк. 13, 14]. Мова йде про синагоги, розташовану в одному з головних осередків світового хасидизму – місті Меджибіж.

Таким чином, руйнування та закриття храмів у Радянській Україні 1920 –1930-х років, у тому числі й на Поділлі, стали ключовим інструментом антирелігійної політики більшовицької влади, спрямованим на фізичне знищення релігійних осередків і підірив духовних основ суспільства. Закриття культових споруд слугувало руйнуванню традиційного світогляду селянства та міських громад, створюючи вакуум для атеїстичної пропаганди та культу партії. У міжвоєнний період це забезпечило монополію держави на ідеологічний простір, перетворивши релігійні будівлі на клуби чи склади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. П.-29. Оп. 1. Спр. 621.
2. *Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-338. Оп. 1. Спр. 2.*
3. Задорожнюк А. *Казанський собор у Кам'янці-Подільському*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. 52 с.
4. *Ігнатуша О. Закриття церков і релігійна свідомість: 20 – 30-ті рр. XX ст.* Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство. Острог, 2009. Вип. 1. С. 75 – 86.
5. Киридон А. М. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*, 2013. № 22. С. 91 – 102.
6. Нестеренко В. Трагічні сторінки з історії релігійного життя Кам'янця-Подільського: маловідомі факти (до 70-ї сумної річниці). *Хмельниччина: Дивокрай*. Кам'янець-Подільський. 2005. №1-2. С. 62 – 65.

7. Нестеренко В.А. *Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нарис)*. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. 104 с.

8. Нестеренко В., Сторчовий В. Релігійні громади Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 2018, Вип. 28, Ч. I. С. 283 – 295.

9. Пагор В. Створення історико-архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському (1920 – 1970-ті рр.). *Науково-історичний архів Кам'янця-Подільського*. Кам'янець-Подільський : НІА-К, 2025. Режим доступу: <https://niazkaamenec.org.ua/doslidgena/140-stvorenniya-ystoriko-arhytekturnogo-zapovydnika-v-kamyancu-podylskomu-1920-1970-ty-rr.html>

10. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1639.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6838.

13. Шевчук Т. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20 – 30-ті рр. XX ст. *Сторінки історії*, 2017. № 39. С. 104 – 113.

Андрій ЗАДОРОЖНЮК,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НА ІСТОРИЧНИХ МАПАХ ТА ПРЕДМЕТАХ ФАЛЕРИСТИКИ

У статті досліджено історичну еволюцію топоніма «Кам'янець-Подільський» крізь призму картографічних матеріалів та пам'яток фалеристики. Актуальність дослідження зумовлена сучасними дискусіями щодо доцільності збереження або зміни офіційної назви міста в контексті деколонізаційних процесів та переосмислення історичної спадщини. На основі опрацювання картографічних джерел встановлено, що назва міста впродовж століть адаптувалася до мовних традицій різних європейських держав і картографічних шкіл, однак незмінно зберігала зв'язок із Подільським регіоном. Простежено, що використання означення «Подільський» було поширеним задовго до входження краю до складу Російської імперії та відображало адміністративний статус міста як центру краю. Особливу увагу приділено пам'ятній медалі 1699 р., яка засвідчує міжнародне сприйняття Кам'янця як ключового центру Поділля та важливого форпосту християнської Європи. Зроблено висновок, що топонім «Кам'янець-Подільський» має глибоке історичне коріння, сформувався внаслідок тривалого історичного розвитку регіону та відображає важливу адміністративну й геополітичну роль міста.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Поділля, музей, історичні мапи, фалеристика.

11 березня 2026 року в стінах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника на території Старого замку відбувся круглий стіл під назвою «Топонім Кам'янець-По-

дільський. Історична спадщина, чи рудимент колоніального минулого?» [4]. Учасники зібрання дискутували, чи є сучасна назва міста результатом історичного розвитку чи рудиментом імперського впливу [9].

Основна проблема дискусії зводилося до питання чи потрібно змінювати назву міста «Кам'янець-Подільський» на «Кам'янець» в рамках очищення простору від імперських наративів, а також актуалізація уваги до дослідження й обговорення історичного походження топонімів «Кам'янець» та «Кам'янець-Подільський», напрацювання наукового консенсусу щодо чинної назви і формування бренду міста [1]. Частина дослідників зазначала, що подвійна назва через дефіс була остаточно закріплена імперським указом у 1795 р., а до того місто тривалий час офіційно називали «Кам'янець». Інша група науковців зазначила, що слова «на Поділлі» або «Подільський» виникли природньо ще у XVI ст., коли канцеляристи додавали їх, щоб люди не плутали місто з подібними назвами поселень в інших регіонах. При цьому, як перша, так і друга група істориків акцентували на тому, що пріоритетом наукового пошуку виступають історичні джерела.

Метою даної публікації є аналіз назви «Кам'янець-Подільський» на історичних мапах та предметах фалеристики.

Кам'янець вперше згадується у Київському літописі під 1196 роком, а згодом – 12 разів, впродовж 1210–1289 рр., у Галицько-Волинському літописі, як укріплене місто, що свідчило про його важливе оборонне значення у XII-XIII ст. Відомо, що у 1220-х рр. місто належало Данилу Романовичу. Однак, у Королівстві Руському тоді було декілька міст із назвою Кам'янець – Кам'янець-Волинський (нині у складі селища Миропіль на Житомирщині), Кам'янець-Литовський (нині місто в Берестейській області Білорусі), Кам'янець/Камінь-Каширський (нині місто Камінь-Каширський, центр району і Камінь-Каширської громади Волинської області).

Говорячи про Кам'янець руських часів, дослідники XIX–XX ст. здебільшого розуміли місто на Волині, інші ж ототожню-

вали літописні згадки із Кам'янцем-Подільським. При цьому, у ті часи місто входило до регіону Пониззя.

Із формування території Подільської землі у середині XIV ст., згодом Подільського князівства, а особливо, після утворення Подільського воєводства у 1434 р., Кам'янець набуває статусу регіонального центру, і з того часу означається як Подільський. Отже, впродовж 1434–1672 рр. місто розвивалося як центр воєводства, кам'янецького староства й повіту під юрисдикцією Корони Польської. Згідно із Бучацькою угодою 1672 р. Кам'янець слугував столицею подільського єялету Османської імперії, а у 1699 р. місто повернулося до складу володінь Речі Посполитої. Професор М. Г. Крикун зазначав, що Кам'янець формувався як столиця Подільського регіону, що і підкреслювалося додатком у назві міста [3, с. 88-91].

У фундаментальній роботі професора М. Б. Петрова «Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть» назва міста розглядається в контексті його історичного розвитку, юридичного статусу та адміністративного центру Подільської землі [6, с. 27-28]. Детальний аналіз планів міста дослідник подав у монографії «Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст.» [7].

У монографії доктора історичних наук В. М. Михайловського «Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.» Кам'янець-Подільський розглядається не лише як головний адміністративний центр регіону, а й як ядро політичного та суспільного життя подільської шляхти; місто фігурує як центр повіту та регіонального судочинства, насамперед місце засідань земських та гродських судів. Саме тут велася вся офіційна документація, реєструвалися акти купівлі-продажу маєтків та вирішувалися майнові й станові суперечки подільської шляхти. Місто слугувало головним форпостом королівської влади, місцем збору шляхетського ополчення Подільської землі, було резиденцією впливових магнатських родів, які формували політичне обличчя Поділля та усієї Речі Посполитої [5, с. 102-116].

Юхим Сіцінський першим звернув увагу на важливість давніх планів міста в якості історичного джерела, про що і зазначив в «Нарисах з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць». Книга була підготовлена автором ще на початку XX ст., але окремим виданням вона вийшла лише у 1994 році у Кам'янці-Подільському за сприяння Подільського братства [11]. Відомі на сьогодні картографічні пам'ятки зібрав, систематизував і оприлюднив польський дослідник Лешек Оперхал. Науковець із Ягеллонського університету, зачарований Кам'янцем, особливо його унікальною системою річкових шлюзів, провів докладні дослідження планів і малюнків Кам'янця-Подільського [16-18].

Отже, для розуміння назви міста неоціненним джерелом виступають мапи та історичні плани Кам'янця-Подільського XVII–XIX ст., що зберігаються у вітчизняних та європейських архівах, означають місто і детально фіксують унікальну урбаністичну структуру та еволюцію його оборонних укріплень. На італійських, німецьких та голландських мапах Східної Європи XV–XVII ст. та їх пізніших передруках Поділля позначали як *Podolia*, а його головне місто підписували як *Samenecia*. Латинські назви *Samenecia*, *Samenedis*, а також *Samenesum* активно використовувалися в європейських писемних джерелах XIV–XVII ст. [12]. Оскільки латина була головною мовою дипломатії, права та церкви в тогочасній Європі, саме в такому вигляді місто потрапляло на сторінки міжнародних документів.

На основі аналізу картографічних джерел, зібраних і оприлюднених Лешек Оперхалом, назва міста на історичних мапах та планах змінювалася залежно від картографічної школи, мови та політичного періоду. Оскільки Кам'янець був ключовим форпостом, його назву на мапах і планах XVI–XVIII ст. адаптували під різні мови: латина: *Samenecium*, *Samenecia*, *Samenesum*; польська: *Kamieniec*, *Kamieniec Podolski*; французька: *Kamieniec Podolski*, *Caminietz*; італійська: *Samaniezza*, *Samianeza*; німецька: *Kamieniecz*, *Kamenez*; турецька: *Kamaniçe* під час турецького панування [17, с. 7].

Після входження Поділля до складу Російської імперії, в указі Катерини II від 22 січня 1796 року, яким затверджувалися герби міст Подільської губернії (Брацлавського, Вознесенського та Подільського намісництв), місто офіційно названо: «Каменець Подольск» [8], що фактично було російськомовною калькою польської назви «Kamieniec Podolski». В офіційному діловодстві та друкованих працях XIX – першої половини XX ст. закріпилася назва Каменець-Подольск, хоча вживалася назва Каменець-Подольский [10], і навіть Каменец (*План ГОРОДА КАМЕНЦА в проектном виде, составлен в Подольской губернской чертежной в 1840 г.*) [2, с. 28].

Отже, в імперський період зміни назви міста не відбувалося, а використовували такі, що сформувалися в попередні епохи. Про це яскраво свідчать назви міста, присутні на історичних планах, що є неодмінним і цінним джерелом, оскільки доводить факт розуміння назви у період створення плану. Копії більшості відомих планів міста зібрані в колекції фондів НІАЗ «Кам'янець» і оприлюднені в електронному каталозі «Історичні плани Кам'янця-Подільського» [2].

Як зазначив укладач каталогу: «у XVI-XVIII ст. Кам'янець був добре відомий політичним, військовим і релігійним діячам та європейській громадськості. Він знайшов свою багатогранну історико-архітектурну виразність у різних видах зображальних джерел, досить часто наносився на давні карти Європи та світу. Визначна композиційність архітектури не могла залишитись осторонь уваги граверів і картографів, які залишили після себе багату творчу спадщину» [2, с. 31].

Згідно цього видання:

– На **плані 1633 р.** (Облога Кам'янця-Подільського Абази-паші) – назва **Kamienec Podolia**; (докладно зображено місто і розташування турецького облогового табору);

– На **плані 1673-1679 р.** (Кипріяна Томашевича) – назва **KAMIENIEC PODOLSKI**, (докладно зображено місто і замок);

– На **плані 1684 р.** (Джованні Джакомо Россі) – назва **Kamieniec**, (зображено фортечні укріплення);

- На **плані 1691 р.** (Нікола де Фер) – назва **Kamieniec Podolski**, (докладно зображено місто і замок);
- На **плані 1692 р.** (Мішель Луїджі Муций) – назва **Kaminietz**, (зображено фортечні укріплення)
- На **плані 1693 р.** (П'єр Морт'є) – назва **Kamieniec Podolski**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1695 р.** (Йоган Георг Старке) – назва **Kamieniec Podolski**, (топографічне зображення міста і замку)
- На **плані 1699 р.** (Йоган Доротея Сисанг) – назва **Kamieniec**, (зображено фортечні укріплення)
- На **плані 1700 р.** (Сієр де Дарсі) – назва **Kamieniec Podolski**, (топографічне зображення міста і замку)
- На **плані 1706-07 р.** (Анджей Гловер) – назва **FORTALITII KAMENECENCIS**, (топографічне зображення системи укріплень міста і замку)
- На **плані 1713 р.** (Бенедикт Ренард) – назва **Kamieniec**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1714-15 р.** (Йоган Максиміліан фон Фюрстегоф) – назва **Kaminiek**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1726 р.** (Габріель Боденер) – назва **Kaminiek in Podolien**, *insgemein Kaminieesk Podolsky genand*, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1729 р.** (П'єр ван дер Аа) – назва **Kaminiek, Vile Capitale de la Haute Podolie**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1735 р.** (Ян де Вітте) – назва **Kamieniec Podolski**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1753 р.** (французький) – назва **KAMINIECK PODOLSKI, Capitale du Palatinat de la Haupte Podolie**, (докладно зображено місто і замок) – столиця Поділля.
- На **плані 1761 р.** (Зігмунд Капрал) – назва **Kamieniec in Podolien**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1774 р.** (Йоган Доротея Сисанг) – назва **ROCHER de Kamieniec**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1793 р.** (інженер Епарт) – назва **Каменец Подольск**, (докладно зображено місто і замок)

- На **плані 1794 р.** (інженер Карл Опперман) – назва **Каменец Подольск**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1840 р.** (Подільська губерньська креслярня) – назва Каменец, (докладно зображено місто і передмістя)
- На **плані 1861 р.** – назва **Каменец Подольск**, (докладно зображено місто і передмістя).

На основі аналізу зазначених назв міста простежується особливість, коли на планах із назвою Kamieniec акцент робиться на оборонних укріпленнях, насамперед фортеці, тоді як назва Kamieniec Podolski – відноситься до усього міста, як адміністративної столиці краю, з житловою забудовою і системою фортифікацій. Отже, Кам'янець із додатком Подільський означував місто як центр Подільського регіону, прив'язуючи його до подільської землі.

Окремо варто сказати про назву міста на предметах фалеристики. Історія Кам'янця-Подільського кінця XVII ст. позначена завершенням 27-річного періоду османського панування. За умовами Карловицького мирного договору, турецький гарнізон залишив місто, і Подільська твердиня повернулася до складу Речі Посполитої. Ця подія межі епох стала резонансною для усієї тогочасної Європи. Найяскравішим матеріальним пам'ятником цього тріумфу стали золоті і срібні пам'ятні медалі 1699 року, виконані видатним німецьким майстром Марціном Генриком Омейсом (Marcin Henryk Omeis) у Дрездені, які по праву вважають найцікавішими медалями часів правління Августа II. [15]. Оригінали медалей, за інформацією Л. Оперхала зберігаються музейних колекціях Дрездена, Варшави, Кракова і Вроцлава [16, с. 155]. Інформація про ці медалі розміщена у III томі каталогу Емерика Гуттен-Чапського [13]. У контексті сучасної історичної науки ці витвори фалеристичного мистецтва виходять далеко за межі звичайних медалей, виступаючи як самотутнє, комплексне історичне джерело (Дод.1).

Головна цінність медалей полягає в їх унікальній зображальній композиції. На них викарбувана панорама міста та фортеці з висоти пташиного лету. У часи, коли фотофіксація була не-

можливою, а картографічні матеріали часто грішили неточністю, деталізовані зображення Омейса залишаються безцінним для істориків. Медалі фіксують просторове планування Кам'янця на межі XVII–XVIII століть: контури скелястого каньйону річки Смотрич, лінії оборонних мурів, башт та брам.

Писемний компонент медалі – її аверсні та реверсні легенди – слугують важливим лінгвістичним та топонімічним джерелом. Використання латинських назв, зокрема *CAMENECUM IN PODOLIA*, чітко маркує тогочасну європейську традицію офіційного найменування міста в міжнародній дипломатії та європейській картографії.

Медалі 1699 року є відмінним джерелом для вивчення тогочасної політичної ідеології та емблематики. Зображення християнських символів, що підносяться над поваленими османськими атрибутами, відображає релігійно-політичний дискурс епохи Священної ліги. Факт карбування медалей за межами Речі Посполитої, у Саксонії, підтверджує, що Кам'янець сприймався колективною Європою не просто як локальна фортеця, а як міфічний «*Antemurale Christianitatis*» – Щит християнства. Для історії міста це джерело розкриває генезу його особливого статусу на геополітичній арені Східної Європи, що згодом сформувало тезу про форпост цивілізацій. Медалі мали ще й певний пропагандистський характер для європейських монарших дворів, вихваляючи перемогу над Османською імперією [14].

Пам'ятні медалі 1699 р. є блискучим прикладом того, як фалеристичний об'єкт синтезує в собі ознаки візуального, речового та писемного джерела. Для дослідників історії Кам'янця-Подільського вони залишаються не лише художнім шедевром, а й надійним документом епохи. Вони одночасно верифікують архітектурне обличчя Подільської твердині, фіксують її топонімічні норми та наочно демонструють, чому повернення цього міста стало подією для всього європейського континенту.

Латинська легенда: «*CAMINIEC IN PODOLIA GLORIOSE RECUPERATUM D 22 SEPT. 1699*» (Кам'янець на Поділлі славно повернений 22 вересня 1699 р.) підкреслювала повернення не

просто фортеці, а цілого стратегічного регіону (Подільського воєводства) під контроль християнської держави.

Таким чином, проведене дослідження картографічних джерел і пам'яток фалеристики дозволяє стверджувати, що назва «Кам'янець-Подільський» має тривалу історичну традицію та формувалася впродовж кількох століть. Виникнення означення «Подільський» було пов'язане з утвердженням міста як політичного, адміністративного та військового центру Подільської землі, князівства, а згодом воєводства, що знайшло відображення як у писемних джерелах, так і в європейській картографічній традиції.

Аналіз історичних мап і планів XVII–XIX ст. засвідчив використання різноманітних мовних форм назви міста, серед яких Kamieniec Podolski, Camenecia, Camenecium, Kamanice та інші. Незважаючи на відмінності у написанні, вони послідовно підкреслювали належність міста до Поділля. Водночас встановлено, що в імперський період не відбулося принципової зміни назви міста, а російськомовні форми фактично відтворювали раніше усталені польські та європейські топонімічні традиції.

Важливим підтвердженням історичної тягlosti назви є пам'ятна медаль 1699 року, на якій використано формулу «CAMINIEC IN PODOLIA». Це свідчить, що поєднання Кам'янець з Поділлям була усталеною в міжнародному політичному та культурному просторі ще до входження краю до складу Російської імперії.

Отже, історико-картографічні та фалеристичні джерела підтверджують, що топонім «Кам'янець-Подільський» є результатом природного історичного розвитку міста як центру Подільського регіону та важливого осередку Східної Європи. Його походження ґрунтується на багатовіковій традиції і не може розглядатися як наслідок імперської топонімічної політики.

Список використаних джерел і літератури:

1. Історики дискутували про коріння назви міста-фортеці.
URL: <https://podillyanews.com/2026/03/16/kam-yanets-chy-kam->

yanets-podilskyj-istoryky-dyskutuvaly-pro-korinnya-nazvy-mista-fortetsi/ (дата звернення: 21.05.2026).

2. Історичні плани Кам'янця-Подільського: каталог. Електронне видання / [упоряд. В. В. Пагор]. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», 2020. 50 с. URL: <http://niazkamenec.org.ua/malunku/file/katalog-planiv.pdf> (дата звернення: 26.05.2026).

3. Крикун М. Г. Витоки повітового устрою Подільського воєводства // Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали / Наукове товариство імені Шевченка. Львів, 2011. 733 с.

4. Круглий стіл: Топонім Кам'янець-Подільський. URL: <http://muzeum.in.ua/kruhlyi-stil-toponim-kam%E2%80%99yanets-podilskyi.html> (дата звернення: 27.05.2026).

5. Михайловський В. М. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. К.: Темпора, 2012. 450 с.

6. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.

7. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.

8. Повне зібрання законів Російської імперії. СПб., 1830. Т. XXIII: 1789–1796. № 17353.

9. Походження назви Кам'янця-Подільського на Хмельниччині: версії істориків. URL: <https://suspilne.media/khmelnytskyi/1261920-zvidki-pisla-nazva-mista-kamenec-podilskij-na-hmelniccini-dumki-istorikiv/> (дата звернення: 21.05.2026)

10. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1895. 250 с.

11. Сіцінський Ю. Й. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі: Вид. Подільського братства, 1994. 60 с.

12. Camenecia. URL: <https://la.wikipedia.org/wiki/Camenecia> (дата звернення: 22.05.2026).

13. Hutten-Czapski, Emeric. Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises du comte Emeric Hutten-Czapski. Vol. 3. St.-Pétersbourg : Impr. de l'Académie Impériale des Sciences ; chez Carl Ricker ; Paris : chez J. Baer, 1880. 381 s. № 2614 (R4).

14. Medal odzyskanie Kamieńca Podolskiego 1699. August II Mocny. URL: <https://onebid.pl/pl/medale-august-ii-mocny-medal-odzyskanie-kamienca-podolskiego-1699-rzadki/1128704> (дата звернення: 22.04.2026).

15. Medal odzyskanie przez Polskę Kamieńca Podolskiego 1699. URL: <https://www.portalnumizmatyczny.pl/2021/05/august-ii-mocny-medal-odzyskanie-przez.html> (дата звернення: 21.04.2026).

16. Opyrchał L. Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski. Krakow: Wydawnictwa AGH, 2016. 166 s.

17. Opyrchał L. Plany twierdzy Kamieniec Podolski do 1795 roku. Warszawa: DiG, 2021. 284 s.

18. Opyrchał L. Rękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski. Warszawa: WAT. 2019. 282 s.

Додатки

Додаток 1.

Додаток 2.

Медаль на честь повернення Кам'янця-Подільського у 1699 р.
була відчеканена у Дрездені в золоті і сріблі (Гравер Марцін
Генрик Омейс (Marcin Henryk Omeis)) [16, с. 155].

Максим СЛБЗОКІН,

*науковий співробітник Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника*

ХУДОЖНІ ВИСТАВКИ ЯК ОДИН ІЗ ЕЛЕМЕНТІВ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)

У статті окреслено особливості художнього та виставкового життя Кам'янця-Подільського на початку ХХ ст. крізь призму тогочасної періодики, зокрема польськомовного часопису «Dziennik Kijowski». Автор висвітлив роль мистецьких експозицій як важливого елемента повсякдення та дозволяв міських мешканців. Особливу увагу приділено виставці, що відбувалася в 1909 році в залі міської думи, де експонувалися понад 250 полотен. Проаналізовано склад представлених колекцій, що включали як роботи світових майстрів (Тінторетто, Рембрандта, Мурільйо, Карраччі), так і твори талановитих місцевих митців (Яна Грейма, Дмитра та Ольги Жудіних, Зінаїди Станкевич).

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Поділля, повсякденне життя, художні виставки, періодична преса, початок ХХ століття, поляки.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної думки дослідники все частіше торкаються вивчення проблеми розвитку міського середовища Правобережної України на початку ХХ ст. Безперечно, важливим джерелом із вивчення цього пласту історії краю є періодична преса початку ХХ ст. У ній окрім обговорення суспільно-політичних чи економічних проблем відображалися найдрібніші деталі повсякденного життя міських мешканців.

З-поміж останніх досліджень у яких розкрито окремі аспекти цієї проблематики варто виокремити праці А. Гуменюка [7],

О. Прищепи [19], С. Єсюніна [8], В. Малого [18], О. Комарницького [11], О. Завальнюка [9], А. Задорожнюка та О. Реснта [10]. Історія міського повсякдення стала предметом ґрунтовних досліджень І. Гирича [4, 5, 6], Т. Водотики [3], В. Константінової [12, 13, 21], О. Левчука [17], С. Копилова та І. Паур [14], Д. Бабюка [1, 2]. Втім, згадані дослідники лише побічно торкалися окремих аспектів історії повсякденного життя Кам'янця-Подільського та лиш опосередковано згадували про дозвілля його мешканців.

Одним із елементів повсякдення кам'янчан на початку ХХ ст. стали художні виставки, які не лише формували естетичні смаки мешканців, а й привертали увагу громадськості до культурного життя. Як зауважували автори газети «Dziennik Kijowski», загальний культурний розвиток міста на початку ХХ ст. «почав бігти швидшим темпом», перетворюючи провінційний осередок на живий мистецький центр [23, s. 3].

Варто зауважити, що попри загалом стриманий інтерес київських журналістів до буденного життя Подільського губернського центру, окремий масив газетних повідомлень стосувався саме мистецьких експозицій. Зокрема, кореспонденти польського часопису акцентували увагу на активності Кам'янецького римо-католицького благодійного товариства, члени якого організовували виставки картин. Зібрані під час таких заходів кошти спрямовувалися на користь місцевого Товариства допомоги бідним. Такий філантропічний складник не лише популяризував мистецтво, а й інтегрував його у вирішення нагальних соціальних проблем міста [25, s. 2; 26, s. 2]. Організаційним ядром цієї ініціативи став виставковий комітет під головуванням З. Квятковської. Окрім неї до комітету ввійшли відомі представники місцевої інтелігенції: І. Станішевська, А. Фаренгольцова, М. Дунін-Борковська, К. Дунін-Борковський, М. Грейм та А. Шульмінський. Мистецьку ж експертизу забезпечувало поважне журі, представлене академіками Єлкашовим, Дороговым, Розвадовським, художниками Захаровим, Сіленком та архітектором Конакотіним [25, s. 2].

Один із таких мистецьких заходів проходив з 10 лютого по 1 березня 1909 р. у залі міської думи, яку поділили на 9 екс-

позиційних кімнат. Кожна з них відповідала певному стилю, а картини на виставці додатково розподілили за художніми школами [26, s. 2].

З-поміж різноманітних творів мистецтва автори статті виокремили близько 250, переважно старовинних картин. Центральне місце в експозиції посідала приватна колекція п. Шульца. Вона налічувала тридцять полотен, серед яких були представлені оригінали митців світового рівня. Зокрема, відвідувачі мали змогу оглянути картини Агостіно Карраччі («Смерть св. Магдалини»), Якопо Тінторетто («Старий, що плаче»), Франческо Альбані («Вакханка»), Паулюса Поттера (пейзажі), Егберта Ван дер Поля («Пожежа» та «Місячна ніч»), Хрестіана Бреслауера («Залізоплавильний завод»), Бартоломе Мурільйо («Св. Лука»), Роза да Тіволі («Кози та вівці»), Джованні Тьєполо («Ангел»), Яна Бургіньйона («Сутичка»), Вана Рейна Рембрандта («Єврейка») та інші. У газеті наголошували на тому, що вся ця збірка могла б бути чудовою прикрасою для будь-якого провідного музею [26, s. 2].

Серед інших «давніх полотен» автор статті виокремив два зображення Св. Єроніма, ймовірно, пензля Хосе де Рібера (власність Жебровського та Домініка Стажинського), картина «Мандрівці», авторства Уільяма Теньєра (власність Добжанської), дві картини зі сценами полювання (власність Жебровського), полотно «Св. Бруно» Юсташа Ле Сюера (власність Заграйського), кілька релігійних полотен Франциска Смуглевича (власність М. Грейма), «Смерть св. Магдалини» Нікола Пруссена (власність Александра). Серед решти «старих картин» чітко виокремлювалися роботи голландської, фламандської та італійської шкіл (власність ксьондза Маньковського, д-ра Фаренгольца, Дунін-Борковських та ін.). Серед представлених полотен вирізнявся королівський портрет Августа II, що перебував у власності кафедрального костелу [26, s. 2]. Цей портрет виставили з ініціативи ксьондза П. Маньковського. В газеті зауважили, що полотно знайшли на горіщі кафедрального костелу, після чого відреставрували [26, s. 2]. Дуже цікавою була збірка олійних портретів усіх польських

королів (копії з оригіналів, що у різний час були представлені у Варшавському замку, а згодом у Грановитій палаті в Москві), а також 8 портретів гетьманів, що належать родині Дунін-Борковських [26, s. 2].

Також на виставці було представлено роботи Я. Грейма, М. Александрова, графа Лося, З. Станкевич, А. Білінської, Д. Жудіна та ін. Зокрема, привертала увагу велика картина Яна Грейма «Дедал та Ікар», відзначена золотою медаллю Петербурзької академії мистецтв. Пересічних глядачів вразило прекрасне юне обличчя Ікара, який «був готовий злетіти до сонця» та постать «занепокоєного та поважного Дедала» [26, s. 2]. Аналізуючи це полотно, журналісти газети «Dziennik Kijowski» процитували слова польського художника реаліста Альфреда Веруш-Ковальського, який зауважив, що: «Цю картину охоче прийняла б мюнхенська Пінакотeka, або будь-який інший музей Європи» [24, s. 5]. Інші менші роботи Грейма також свідчили про його непересічний талант. За повідомленням газети, картини Яна Грейма можна було придбати у «фотоательє» М. Грейма в Кам'янці [25, s. 2].

Поряд із роботою Я. Грейма було презентовано велику картину варшавської художниці З. Станкевич «Кам'янець-Подільський уночі», яка перебувала у власності поміщика Пшестшельського. На полотні зображалося оповите нічною темрявою місто під час турецької облоги. Журналісти зауважили, що ця картина певний час була на постійній виставці у Кракові, де й отримала схвальні відгуки [26, s. 2]. Полотно художниці придбали представники Товариства заохочення красних мистецтв («Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych» – М.С.) у одного кам'янчанина, який виграв її у лотерею [25, s. 2].

Виставки картин організовували також представники Кам'янець-Подільського товариства заохочення красних мистецтв (Каменец-Подольское общество изящных искусств – М.С.). Один з таких мистецьких заходів у травні 1911 р. організував член товариства, викладач малювання Маріїнської жіночої гімназії Д. Жудін. Зокрема, в «епархіальному» будинку на Новому Плані презентували понад 150 картин його авторства. З-поміж інших

свої твори (переважно, пейзажі) виставив І. Єзерницький [22, s. 4]. Участь у виставці брала також 22-річна донька Д. Жудіна, Ольга. Як зауважили згодом історики культури Д. Северюхін та О. Лейкінд, це була одна з перших публічних презентацій юної художниці [20, s. 82–83].

Отже, виставкова діяльність в Кам'янці-Подільському того часу відзначалася високим рівнем організації та експонування творів світового масштабу – від полотен італійських та голландських майстрів (Тінторетто, Рембрандта, Мурільйо) до робіт талановитих місцевих художників, таких як Ян Грейм та Дмитро Жудін. Публікація звітів про ці події у тогочасній пресі, зокрема у газеті «Dziennik Kijowski», не лише фіксувала деталі міського повсякдення, а й підкреслювала інтегрованість подільського мистецького простору в загальноєвропейський контекст. Таким чином, художнє життя міста на початку ХХ ст. було не просто формою дозвілля, а дієвим інструментом формування естетичних смаків громади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бабюк Д. Зародження та становлення фотомистецтва у Кам'янці-Подільському в другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2018. Т. 2. С. 175–184.
2. Бабюк Д. Перше фотоательє у Кам'янці-Подільському в другій половині ХІХ ст. Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 10. С. 21–22.
3. Водотика Т. Історія повсякдення. Київ. Початок ХХ століття. Харків: Фоліо, 2020. 251 с.
4. Гирич І. Київ в українській історії: Києвознавчі статті: наук.-док. вид. Київ: Смолоскип, 2011. 304 с.
5. Гирич І. Київ у переддень змагань за українську державу (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Кліо, 2025. 320 с.

6. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст. : культурологічний есей. Київ: Пенмен, 2017. 782 с.

7. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIXст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1992. 240 с.

8. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький, 2015. 336 с.

9. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.

10. Задорожнюк А.Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2008. 270 с. С. 64–80.

11. Комарніцький О.Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр. : монографія. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. 312 с.

12. Константинова В.М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, 2011. 100 с.

13. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: Тандем, 2010. 596 с.

14. Копилов С. А., Паур І. В. Кам’янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження: монографія Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2019. 204 с.

15. Копилов С., Бабюк Д. Кінематограф у Кам’янці-Подільському (1897-1918 р.): поява та етапи розвитку. Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам’янець-Подільський, 2024. Т. 44. С. 25–38.

16. Копилов С., Паур І. Повсякденність населення Середнього Подністрів’я на початку XX ст. (за документальними поштовими листівками). Український історичний журнал. 2022. №1. С. 31–47.

17. Левчук О.В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.). дис. на зд. наук. ст. к.і.н. ... 07.00.06. Київ, 2018. 280 с.

18. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2008. 280 с.

19. Прищепя О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 287 с.

20. Севрюхин Д. Я., Лейкинд О. Л. Золотой век художественных объединений в России и СССР. Санкт-Петербург, 1992. С. 82–83.

21. Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям) / Упорядник В.М. Константинова. Київ, 2012. 416 с.

22. Kamieniec-Podolski, dnia 3 maja. Dziennik Kijowski. 1911, 7 maja. № 119. S. 4.

23. Kamieniec-Podolski. Dziennik Kijowski. 1906, 16 marta. S. 3.

24. Wystawa starożytności w Kamieńcu-Podolskim. Dziennik Kijowski. 1909, 21 lutego. S. 5.

25. Wystawa w Kamieńcu. Dziennik Kijowski. 1909, 11 lutego. S. 2.

26. Z wystawy w Kamieńcu Podolskim. Dziennik Kijowski. 1909, 18 marta. S. 2.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

НАУКОВІ ПРАЦІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

– Том 7 –

Підписано до друку 28.08.2026 р.
Папір офсетний, формат 60х84/16. Умов. друк. арк. 13,02.
Гарнітура Liberation Serif. Друк офсетний.
Зам. № 7899. Наклад 30 примірників.

ПВ Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Північна, 81 г.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477.